॥ बृहदारण्यकोपनिषत्प्रारंभः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीमम ध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हरिःॐ । उषावाअश्वस्यमेध्य
स्यशिरः सूर्यश्चक्षुर्वातःप्राणोव्यात्तमग्निर्वैश्वानरःसंवत्सरआत्माऽश्वस्यमेध्यस्य द्यौःपृष्ठमंतरिक्षमुदरंपृथि
वीपाजस्यंदिशःपार्श्वेअवांतरदिशः परिशवऋतवोंगानिमासाश्चार्धमासाश्चपर्वाण्यहोरात्राणिप्रतिष्ठानक्षत्रा
ण्यस्थीनिनभोमाꣳसानि उवध्यꣳसिकताःसिंधवोगुदायकृच्चक्लोमानश्चपर्वताओषधयश्चवनस्पतयश्चलो
मान्युद्यन्पूर्वार्धोनिम्लोचन्जघनार्धोयद्विजृंभतेतद्विद्योततेयद्विधूनतेतत्स्तनयतियन्मेहतितद्वर्षतिवागेवा
स्यवाक् ॥१॥ अहर्वाअश्वंपुरस्तान्महिमान्वजायत तस्यपूर्वेसमुद्रेयोनीरात्रिरेनंपश्चान्महिमान्वजायत
तस्यापरेसमुद्रेयोनिरेतौवाअश्वंमहिमानावभितःसंबभूवतुः हयोभूत्वादेवानवहद्वाजीगंधर्वानर्वाऽसुरा
नश्वोमनुष्यान्समुद्रएवास्यबंधुःसमुद्रोयोनिः ॥ २ ॥ इतिप्रथममश्वब्राह्मणं ॥ ३ ॥ १ ॥ ॥ ॥
नैवेहकिंचनाग्रआसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीदशनायया अशनायाहिमृत्युस्तन्मनोकुरुताऽऽत्मन्वीस्यामि
ति सोर्चन्नचरत्तस्यार्चतआपोजायंतार्चतोवैमेकमभूदितितदेवार्कस्यार्कत्वंकꣳहवाअस्मैभवतियएवमेत
दर्कस्यार्कत्वंवेद ॥ १ ॥ आपोवाअर्कस्तद्यदपाꣳशरआसीत्तत्समहन्यतसापृथिव्यभवत्तस्यामश्राम्यत्तस्य

श्रांतस्यतप्तस्यतेजोरसोनिरवर्ततताग्निः ॥ २ ॥ सत्रेधात्मानंव्यकुरुतादित्यंतृतीयंवायुंतृतीयꣳसएषप्राणस्त्रेधा विहितः तस्यप्राचीदिक्शिरोसौचासौचेर्मावथास्यप्रतीचीदिक्पुच्छमसौचासौचसक्थ्यौ दक्षिणाचोदीचीचपार्श्वेद्यौःपृष्ठमंतरिक्षमुदरमियमुरस्सएषोप्सुप्रतिष्ठितोयत्रक्वचैतितदेवप्रतितिष्ठत्येवंविद्वान् ॥३॥ सोकामयतद्वितीयोमआत्माजायेतेतिसमनसावाचं मिथुनꣳसमभवदशनायांमृत्युस्तद्यद्रेतआसीत्ससंवत्सरोभवत् नहपुराततःसंवत्सरआसतमेतावंतंकालमबिभर्यावान्संवत्सरस्तमेतावतःकालस्यपरस्तादसृजत तंजातमभिव्याददात्सभाणमकरोत्सैववागभवत् ॥ ४ ॥ सऐक्षतयदिहवावइममभिमꣳस्येकनीयोन्नंकरिष्यइतिसतयावाचातेनात्मनेदꣳसर्वमसृजतयदिदंकिंचर्चोयजूꣳषिसामानिच्छंदाꣳसियज्ञान्प्रजाःपशून् सयद्यदेवासृजततत्तदत्तुमध्रियत सर्वंवाअत्तीतितददितेरदितित्वꣳसर्वस्यैतस्यात्ताभवतिसर्वमस्यान्नंभवतियएवमेतददितेरदितित्वंवेद ॥५॥ सोकामयतभूयसायज्ञेनभूयोयजेयेति सोश्राम्यत्सतपोतप्यततस्यश्रांतस्यतप्तस्ययशोवीर्यमुदक्रामत् प्राणावैयशोवीर्यंतत्प्राणेषूत्क्रांतेषुशरीरꣳश्वयितुमध्रियततस्यशरीरएवमनआसीत् ॥६॥ सोकामयतमेध्यंमइदꣳस्यादात्मन्व्यनेनस्यामिति ततोश्वःसमभवद्यदश्वत्तन्मेध्यमभूदितितदेवाश्वमे

धस्याश्वमेधत्वं एषहवाअश्वमेधंवेदयएनमेवंवेद ॥७॥ तमनवरुध्येवामन्यत तꣳसंवत्सरस्यपरस्तादात्मन
आलभत पशून्देवताभ्यःप्रत्यौहत्तस्मात्सर्वदैवत्यंप्रोक्षितंप्राजापत्यमालभंत एषहवाअश्वमेधोयएषतपति
तस्यसंवत्सरआत्माऽयमग्निरर्कस्तस्येमेलोकाआत्मानस्तावेतावर्काश्वमेधौसोपुनरेकैवदेवताभवतिमृत्युरेवा
पपुनर्मृत्युंजयतिनैनंमृत्युराप्नोति मृत्युरस्यात्माभवत्येतासांदेवतानामेकोभवति॥८॥इतिद्वि॰ब्रा॰॥३॥२॥
द्वयाहप्राजापत्यादेवाश्चासुराश्च ततःकानीयसाएवदेवाज्यायसाअसुरास्तएषुलोकेष्वस्पर्धंततेहदेवाऊचु
र्हंतासुरान्यज्ञउद्गीथेनात्ययामेति ॥१॥ तेहवाचमूचुस्त्वंनउद्गायेति तथेतितेभ्योवागुदगायत् योवाचिभो
गस्तंदेवेभ्यआगायद्यत्कल्याणंवदतितदात्मने तेविदुरनेनवैनउद्गात्रात्येष्यंतीतितमभिद्रुत्यपाप्मनाविध्य
न्त्सयःसपाप्मायदेवेदमप्रतिरूपंवदतिसएवसपाप्मा ॥२॥ अथहप्राणमूचुस्त्वंनउद्गायेति तथेतितेभ्यःप्राण
उदगायद्योप्राणेभोगस्तंदेवेभ्यआगायद्यत्कल्याणंजिघ्रतितदात्मने तेविदुरनेनवैनउद्गात्रात्येष्यंतीतितम
भिद्रुत्यपाप्मनाऽविध्यन्त्सयःसपाप्मायदेवेदमप्रतिरूपंजिघ्रतिसएवसपाप्मा ॥३॥ अथहचक्षुरूचुस्त्वंनउद्गाये
ति तथेतितेभ्यश्चक्षुरुदगायद्यश्चक्षुषिभोगस्तंदेवेभ्यआगायद्यत्कल्याणंपश्यतितदात्मने तेविदुरनेनवैन

उद्गात्रात्येष्यंतीतितमभिद्रुत्यपाप्मनाविध्यन्त्सयःसपाप्मायदेवेदमप्रतिरूपंपश्यतिसएवसपाप्मा॥४॥अथह
श्रोत्रमूचुस्त्वंनउद्गायेति तथेतितेभ्यःश्रोत्रमुदगायद्यःश्रोत्रेभोगस्तंदेवेभ्यआगायद्यत्कल्याणꣳशृणोतितदा
त्मने तेविदुरनेनवैनउद्गात्रात्येष्यंतीतितमभिद्रुत्यपाप्मनाविध्यन्त्सयःसपाप्मायदेवेदमप्रतिरूपꣳशृणोतिस
एवसपाप्मा॥५॥अथहमनऊचुस्त्वंनउद्गायेति तथेतितेभ्योमनउदगायद्योमनसिभोगस्तंदेवेभ्यआगायद्यत्क
ल्याणंसंकल्पयतितदात्मने तेविदुरनेनवैनउद्गात्रात्येष्यंतीतितमभिद्रुत्यपाप्मनाविध्यन्त्सयःसपाप्मायदेवे
दमप्रतिरूपꣳसंकल्पयतिसएवसपाप्मैवमुखल्वेतादेवताःपाप्मभिरुपासृजन्नेवमेनाःपाप्मनाविध्यन्॥६॥अथ
हेममासन्यंप्राणमूचुस्त्वन्नउद्गायेति तथेतितेभ्यएषप्राणउदगायत्तेविदुरनेनवैनउद्गात्रात्येष्यंतीतितमभिद्रुत्य
पाप्मनाऽविव्यत्सन्त्सयथाश्मानमृत्वालोष्टोविध्यꣳसेतैवꣳहैवविध्वꣳसमानाविष्वंचोविनेशुस्ततोदेवाअभव
न्परासुराभवत्यात्मनापरास्यद्विषन्भ्रातृव्योभवतियएवंवेद ॥७॥तेहोचुःक्वनुसोभूद्योनइत्थमसक्तेत्ययमास्ये
तरिति सोयास्यआंगिरसोंगानाꣳहिरसः।८। सावाएषादेवतादूर्नामदूरꣳह्यस्यामृत्युर्दूरꣳहवाअस्मान्मृत्युर्भ
वतियएवंवेद।९।सावाएषादेवतैतासांदेवतानांपाप्मानंमृत्युमपहत्ययत्रासांदिशामंतस्तद्गमयांचकार तदासां

पाप्मनोविन्यदधात्तस्मान्नजनमियान्नांतमियान्नेत्पाप्मानंमृत्युमन्ववायानीति ।१०।सावाएषादेवतैतासांदेव
तानांपाप्मानंमृत्युमपहत्याथैनामृत्युमत्यवहत्।११।सवैवाचमेवप्रथमामत्यवहत्सायदामृत्युमत्यमुच्यतसोऽग्नि
भवत्सोयमग्निःपरेणमृत्युमतिक्रांतोदीप्यते ।।१२।।अथप्राणमत्यवहत्सयदामृत्युमत्यमुच्यतसवायुरभवत्सोयं
वायुःपरेणमृत्युमतिक्रांतःपवते ।।१३।।अथचक्षुरत्यवहत्तद्यदामृत्युमत्यमुच्यतसआदित्योभवत्सोसावादित्यः
परेणमृत्युमतिक्रांतस्तपति१४अथश्रोत्रमत्यवहत्तद्यदामृत्युमत्यमुच्यतताादिशोभवꣳस्ताइमादिशःपरेणमृत्यु
मतिक्रांताः।१५। अथमनोत्यवहत्तद्यदामृत्युमत्यमुच्यतसचंद्रमाअभवत्सोसौचंद्रःपरेणमृत्युमतिक्रांतोभाति
एवꣳहवाएनमेषादेवतामृत्युमतिवहतियएवंवेद ।।१६।। अथात्मनेऽन्नाद्यमागायद्यद्धिकिंचान्नमद्यतेऽन्नेनैवत
दद्यतइहप्रतितिष्ठति।।१७।।तेदेवाअब्रुवन्नेतावद्वाइदꣳसर्वंयदन्नं तदात्मनआगासीरनुनोस्मिन्नन्नआभजस्वे
ति तेवैमाभिसंविशतेति तथेतितꣳसमंतंपरिण्यविशंततस्माद्यदनेनान्नमत्तितेनैतास्तृप्यंति एवꣳहवाए
नꣳस्वाअभिसंविशंतिभर्तास्वानाꣳश्रेष्ठःपुरएताभवत्यन्नादोधिपतिर्यएवंवेद यउहैवंविदꣳस्वेषुप्रतिप्रतिबुभू
षतिनहैवालंभार्येभ्योभवत्यथयएवैतमनुभवतियोवैतमनुभार्यान्बुभूषतिसहैवालंभार्येभ्योभवति ।।१८।। सो

ऽयास्यआंगिरसोंगानाꣳहिरसः प्राणोवाअंगानाꣳहिरसःप्राणोहिवाअंगानाꣳरसस्तस्माद्यस्मात्कस्माच्चागा
त्प्राणउत्क्रामतितदेवतच्छुष्यति। एषहवाअंगानाꣳहिरसः॥१९॥एषउएवबृहस्पतिर्वाग्वैबृहतीतस्याएषपति
स्तस्मादुबृहस्पतिः॥२०॥एषउएवब्रह्मणस्पतिर्वाग्वैब्रह्मतस्याएषपतिस्तस्मादुब्रह्मणस्पतिः॥२१॥एषउएवसाम
वाग्वैसामैषसाचामश्चेतितत्साम्नःसामत्वं यद्वेवसमः प्लुषिणासमोमशकेनसमोनागेनसमएभिस्त्रिभिर्लोकैःस
मोनेनसर्वेण तस्माद्वेवसामाश्नुतेसाम्नःसायुज्यꣳसलोकतांयएवमेतत्सामवेद॥२२॥ एषउवाउद्गीथःप्राणोवा
उत्प्राणेनहीदꣳसर्वमुत्तब्धंवागेवगीथोच्चगीथाचेतिसउद्गीथः॥२३॥ तद्धापिब्रह्मदत्तश्चैकितानेयोराजानंभक्ष
यन्नुवाचायंत्वस्यराजामूर्धानंविपातयताद्यदीतोयास्यआंगिरसोन्येनोदगायदिति वाचाचह्येवसप्राणेनचो
दगायदिति॥२४॥ तस्यहैतस्यसाम्नोयःस्वंवेदभवतिहास्यस्वंतस्यवैस्वरएवस्वंतस्मादार्त्विज्यंकरिष्यन्वाचि
स्वरमिच्छेत तयावाचास्वरसंपन्नयार्त्विज्यंकुर्यात्तस्माद्यज्ञेस्वरवंतंदिदृक्षंतएवाथोयस्यस्वंभवतिभवतिहास्य
स्वंयएवमेतत्साम्नःस्वंवेद॥२५॥ तस्यहैतस्यसाम्नोयःसुवर्णंवेदभवतिहास्यसुवर्णंतस्यवैस्वरएवसुवर्णंभवतिहा
स्यसुवर्णंयएवमेतत्साम्नःसुवर्णंवेद॥२६॥ तस्यहैतस्यसाम्नोयःप्रतिष्ठांवेदप्रतितिष्ठतितस्यवैवागेवप्रतिष्ठावा

चिहिखल्वेषएतत्प्राणःप्रतिष्ठितोगीयतेन्नइत्युहैकआहुः ॥२७॥ अथातःपवमानानामेवाभ्यारोहःसवैखलुप्र
स्तोतासामप्रस्तौतिसयत्रप्रस्तूयात्तदेतानिजपेत् असतोमासद्गमयतमसोमाज्योतिर्गमयमृत्योर्माऽमृतंगम
येति सयदाहासतोमासद्गमयेतिमृत्युर्वाअसत्सदमृतंमृत्योर्माऽमृतंगमयामृतंमाकुर्वित्येवैतदाह। तमसोमा
ज्योतिर्गमयेतिमृत्युर्वैतमोज्योतिरमृतंमृत्योर्माऽमृतंगमयामृतंमाकुर्वित्येवैतदाह मृत्योर्माऽमृतंगमयेति
नात्रतिरोहितमिवास्ति अथयानीतराणिस्तोत्राणितेष्वात्मनेनाद्यमागायेत्तस्मादुतेषुवरंवृणीतयंकामंकाम
येत तꣳसएषएवंविदुद्गातात्मनेवायजमानायवायंकामंकामयतेतमागायति तद्धैतल्लोकजिदेवनहैवा
लोक्यतायाआशास्तियएवमेतत्सामवेद॥२८॥इत्युद्गीथब्राह्मणं॥३॥३॥ आत्मैवेदमग्रआसीत्पुरुषविधः सोनु
वीक्ष्यनान्यदात्मनोपश्यत्सोहमस्मीत्यग्रेव्याहरत्ततोहंनामाभवत्तस्मादप्येतर्ह्यामंत्रितोहमयमित्येवाग्रउक्त्वा
थान्यन्नामप्रब्रूतेयदस्यभवति सयत्पूर्वोस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मनऔषत्तस्मात्पुरुषओषतिहवैसतंयोस्मात्पू
र्वोबुभूषतियएवंवेद ॥१॥ सोबिभेत्तस्मादेकाकीबिभेति सहायमीक्षांचक्रेयन्मदन्यन्नास्तिकस्मान्नुबिभेमीति
ततएवास्यभयंवीयायकस्माद्ध्यभेष्यद्द्वितीयाद्वैभयंभवति ॥२॥ सवैनैवरेमेतस्मादेकाकीनरमते सद्वितीयमै

च्छत् सहैतावानास यथा स्त्रीपुमाꣳसौसंपरिष्वक्तौ सइममेवात्मानंद्धेधापातयत्ततःपतिश्चपत्नीचाभवतां त
स्मादिदमर्धबृगळमिवस्वइतिहस्माहयाज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाशःस्त्रियापूर्यतएव ताꣳसमभवत्ततोमनुष्या
अजायंत ॥३॥सोहेयमीक्षांचक्रेकथंनुमात्मनएवजनयित्वासंभवतिहंततिरोसानीति सागौरभवदृषभइतर
स्ताꣳसमेवाभवत्ततोगावोअजायंत बडवेतराभवद्श्वनृषइतरोगर्दभीतरागर्दभइतरस्ताꣳसमेवाभवत्ततएक
शफमजायत अजेतराऽभवद्वस्तइतरोऽविरितरामेषइतरस्ताꣳसमेवाभवत्ततोऽजावयोऽजायंत एवमेवयदि
दंकिंचमिथुनमापिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत ॥४॥ सोवेदहंवावसृष्टिरस्म्यहꣳहीदꣳसर्वमसृक्षीति ततःसृष्टि
रभवत्सृष्ट्याꣳहास्यैतस्यांभवतियएवंवेद॥५॥अथेत्यभ्यमंथत्समुखाच्चयोनेर्हस्ताभ्यांचाग्निमसृजत तस्मादेत
दुभयमलोमकमंतरतोलोमकाहियोनिरंतरतः तद्यदिमाहुरमुंयजामुंयजेत्येकैकंदेवमेतस्यैवसाविसृष्टिरेषउ
ह्येवसर्वेदेवा अथयत्किंचेदमार्द्रंतद्रेतसोसृजततदुसोमएतावद्वाइदमन्नंचैवान्नादश्चसोमएवान्नमग्निरन्नादः सै
षाब्रह्मणोतिसृष्टिर्यच्छ्रेयसोदेवानसृजताथयन्मर्त्यःसन्नमृतानसृजततस्मादतिसृष्टिरतिसृष्ट्याꣳहास्यैतस्यांभ
वतियएवंवेद॥६॥ ॥ प्राजापत्यब्राह्मणं॥४॥तद्धेदंतर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेवव्याक्रियताऽसौनामा

ऽयमिदꣳरूपइति तदिदमप्येतर्हिनामरूपाभ्यामेवव्याक्रियतेऽसौनामाऽयमिदꣳरूपइति सएषइहप्रविष्टआ
नखाग्रेभ्योयथाक्षुरःक्षुरधानेऽवहितःस्याद्विश्वंभरोवाविश्वंभरकुलाये तंनपश्यंत्यकृत्स्नोहिसप्राणन्नेवप्राणोना
मभवतिवदन्वाक्पश्यंश्चक्षुःशृण्वन्श्रोत्रंमन्वानोमनस्तान्यस्यैतानिकर्मनामान्येव सयोतएकैकमुपास्तेनस
वेदाकृत्स्नोह्येषोतएकैकेनभवत्यात्मेत्येवोपासीतात्रह्येतेसर्वएकंभवंति तदेतत्पदनीयमस्यसर्वस्ययदयमात्मा
नेनह्येतत्सर्वंवेदयथाहवैपदेनानुविंदेदेवंकीर्तिꣳश्लोकंविंदतेयएवंवेद॥१॥तदेतत्प्रेयःपुत्रात्प्रेयोवित्तात्प्रेयोन्य
स्मात्सर्वस्मादंतरतरंयदयमात्मा सयोन्यमात्मनःप्रियंब्रुवाणंब्रूयात्प्रियꣳरोत्स्यतीतीश्वरोहतथैवस्यादात्मान
मेवप्रियमुपासीतसयआत्मानमेवप्रियमुपास्तेनहास्यप्रियंप्रमायुक्तं(कं)भवति ॥२॥ तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्ययासर्वं
भविष्यंतोमनुष्यामन्यंतेकिमुतद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥३॥ ब्रह्मवाइदमग्रआसीत्तदात्मानमेवावेदहं
ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्तद्योयोदेवानांप्रत्यबुध्यतसएवतदभवत्तथर्षीणांतथामनुष्याणां तद्धैतत्पश्यन्नृ
षिर्वामदेवःप्रतिपेदेअहंमनुरभवꣳसूर्यश्चेति तदिदमप्येतर्हियएवंवेदाहंब्रह्मास्मीतिसइदꣳसर्वंभवति तस्यह
नदेवाश्चनाभूत्याईशतआत्माह्येषाꣳसमभवत्यथयोऽन्यांदेवतामुपास्तेऽन्योसावन्योहमस्मीतिनसवेद यथाप

शुरेव२ सदेवानांयथाहवैबहवःपशवोमनुष्यंभुंजुरेवमेवैकःपुरुषोदेवान्भुनक्त्येकस्मिन्नेवपशावादीयमानेप्रि
यंभवति किमुबहुषुतस्मादेषांतन्नप्रियंयदेतन्मनुष्याविद्युः ॥ ४ ॥ ब्रह्मवाइदमग्रआसीदेकमेव तदेकंश्सन्नव्य
भवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजतक्षत्रं यान्येतानिदेवत्राक्षत्राणींद्रोवरुणःसोमोरुद्रःपर्जन्योयमोमृत्युरीशानइति त
स्मात्क्षत्रात्परंनास्तितस्माद्ब्राह्मणःक्षत्रियमधस्तादुपास्तेराजसूयेक्षत्रएवतद्यशोदधाति सैषाक्षत्रस्ययोनिर्य
द्ब्रह्मतस्माद्यद्यपिराजापरमतांगच्छतिब्रह्मैवांततउपनिःश्रयतिस्वांयोनिं यउएनं२ हिनस्तिस्वांश्सयोनिमृ
च्छतिसपापीयान्भवतियथाश्रेयांश्सश्हिंश्सित्वा ॥५॥ सनैवव्यभवत्सविशमसृजतयान्येतानिदेवजातानि
गणशआख्यायंतेवसवोरुद्राआदित्याविश्वेदेवामरुतइति ॥६॥ सनैवव्यभवत्सशौद्रंवर्णमसृजतपूषणमियंवै
पूषेयंश्हीदंश्सर्वंपुष्यतियदिदंकिंच ॥७॥ सनैवव्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजतधर्मंतदेतत्क्षत्रस्यक्षत्रंयद्धर्मस्त
स्माद्धर्मात्परंनास्त्यथोअबलीयान्बलीयाश्ं समाशं२ सतेधर्मेणयथाराज्ञैवंयोवैसधर्मःसत्यंवैतत्तस्मात्सत्यंवदं
तमाहुर्धर्मंवदतीतिधर्मंवावदंतं२ सत्यंवदतीत्येतद्ध्येवैतदुभयंभवति॥८॥तदेतद्ब्रह्मक्षत्रंविट्शूद्रस्तदग्निनैवदेवे
षुब्रह्माभवद्ब्राह्मणोमनुष्येषु क्षत्रियेणक्षत्रियोवैश्येनवैश्यश्शूद्रेणशूद्रस्तस्मादग्नावेवदेवेषुलोकमिच्छंतेब्राह्मणे

मनुष्येष्वेताभ्याᳬ रूपाभ्यांब्रह्माभवत् अथयोहवाअस्माल्लोकात्स्वंलोकमदृष्ट्वाप्रैतिसएनमविदितोनभुनक्ति
यथावेदोवाअननूक्तोन्यद्वाकर्माकृतं यदिहवाअप्यनेवंविन्महत्पुण्यंकर्मकरोतितद्धास्यांततःक्षीयतएवात्मा
नमेवलोकमुपासीत सयआत्मानमेवलोकमुपास्तेनहास्यकर्मक्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनोयद्यत्कामयतेतत्तत्सृज
ते ॥९॥ अथोअयंवाआत्मासर्वेषांभूतानांलोकः सयज्जुहोतियद्यजतेतेनदेवानांलोकोऽथयदनुब्रूतेतेनर्षीणा
मथयत्पितृभ्योनिमृणातियत्प्रजामिच्छतेतेनपितृणामथयन्मनुष्यान्वासयतेयदेभ्योदानं(ऽशनं)ददातितेन
मनुष्याणामथयत्पशुभ्यस्तृणोदकंविंदतितेनपशूनां यदस्यगृहेषुश्वापदावयाᳬस्यापिपीलिकाभ्यउपजीवंति
तेनतेषांलोको यथाहवैस्वायलोकायारिष्टिमिच्छेदेवᳬहैवंविदेसर्वाणिभूतान्यरिष्टिमिच्छंति तद्वाएतद्विदितं
मीमाᳬसितं ॥ १० ॥ आत्मैवेदमग्रआसीदेकएव सोकामयतजायामेस्यादथप्रजायेयाथवित्तंमेस्यादथकर्म
कुर्वीयेति एतावान्वैकामोनेच्छᳬश्चनातोभूयोविंदेत्तस्मादप्येतर्ह्येकाकीकामयतेजायामेस्यादथप्रजायेयाथ
वित्तंमेस्यादथकर्मकुर्वीयेति सयावदप्येतेषामेकैकंनप्राप्नोत्यकृत्स्नएवतावन्मन्यते तस्योकृत्स्नतामनएवास्या ॥४२८॥
त्मावाग्जायाप्राणःप्रजाचक्षुर्मानुषंवित्तं चक्षुषाहितद्विंदते श्रोत्रंदैवंश्रोत्रेणहितच्छृणोत्यात्मैवास्यकर्मात्मना

हिंकर्मकरोति सएषपांक्तोयज्ञःपांक्तःपशुःपांक्तःपुरुषःपांक्तमिदꣳसर्वंयदिदंकिंचतदिदꣳसर्वमाप्नोतियएवंवेद ॥११॥ इत्यव्याकृतब्राह्मणं ॥३॥५॥ ॥ यत्सप्तान्नानिमेधयातपसाऽजनयत्पितैकमस्यसाधारणं द्वेदेवानभाज यत्त्रीण्यात्मनेकुरुतपशुभ्यएकंप्रायच्छत्तस्मिन्त्सर्वंप्रतिष्ठितंयच्चप्राणितियच्चन कस्मात्तानिनक्षीयंतेऽद्यमा नानिसर्वदायोवैतामक्षितिंवेदसोन्नमत्तिप्रतीकेनसदेवानपिगच्छतिसऊर्जमुपजीवतीतिश्लोकाः ॥१॥ यत्सा प्तान्नानिमेधयातपसाजनयत्पितेति मेधयाहितपसाजनयत्पितैकमस्यसाधारणमितीदमेवास्यतत्साधारण मन्नंयदिदमद्यते सयएतदुपास्तेनसपाप्मनोव्यावर्ततेमिश्रꣳह्येतद्वेदेवानभाजयदितिहुतंचप्रहुतंच तस्माद्देवे भ्योजुह्वतिप्रचजुह्वत्यथोआहुर्दर्शपूर्णमासावितितस्मान्नेष्टियाजुकःस्यात्पशुभ्यएकंप्रायच्छदिति तत्पयःप योह्येवाग्रेमनुष्याश्चपशवश्चोपजीवंति तस्मात्कुमारंजातंघृतंवैवाग्रेप्रतिलेहयंतिस्तनंवानुधापयंत्यथवत्संजा तमाहुरतृणादइति तस्मिन्त्सर्वंप्रतिष्ठितंयच्चप्राणितियच्चनेति पयसिहीदꣳ सर्वंप्रतिष्ठितंयच्चप्राणितियच्चन त द्यदिदमाहुःसंवत्सरंपयसाजुह्वदपपुनर्मृत्युंजयतीतिनतथाविद्याद्यदहरेवजुहोतितदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवं विद्वान्त्सर्वꣳहिदेवेभ्योन्नाद्यंप्रयच्छति कस्मात्तानिनक्षीयंतेद्यमानानिसर्वदेति पुरुषोवाअक्षितिःसहीदमन्नं

पुनःपुनर्जनयते योवैतामक्षितिंवेदेतिपुरुषोवाअक्षितिःसहीदमन्नंधियाधियाजनयते कर्मभिर्यद्धैतन्नकुर्या
त्क्षीयेतहसोन्नमत्तिप्रतीकेनेतिमुखंप्रतीकंमुखेनात्येतत्सदेवानपिगच्छतिसऊर्जमुपजीवतीतिप्रशंसा ॥२॥
त्रीण्यात्मनेकुरुतेतिमनोवाचंप्राणंतान्यात्मनेकुरुतान्यत्रमनाभूवंनादर्शमन्यत्रमनाभूवंनाश्रौषमिति मन
साह्येवपश्यतिमनसाशृणोतिकामःसंकल्पोविचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवत
स्मादपिपृष्ठतउपस्पृष्टोमनसाविजानातियःकश्चशब्दोवागेवसैषाह्यंतमायत्तैषाहिनःप्राणोपानोव्यानउदानः
समानोनइत्येतत्सर्वंप्राणएवैतन्मयोवाऽयमात्मावाङ्मयोमनोमयःप्राणमयः॥३॥त्रयोलोकाएतएववागेवायं
लोकोमनोंतरिक्षलोकःप्राणोसौलोकः॥४॥त्रयोवेदाएतएववागेवर्ग्वेदोमनोयजुर्वेदःप्राणःसामवेदः ॥ ५ ॥
देवाःपितरोमनुष्याएतएववागेवदेवामनःपितरःप्राणोमनुष्याः ॥ ६ ॥ पितामाताप्रजैतएवमनएवपितावा
ङ्माताप्राणःप्रजाः॥७॥विज्ञातंविजिज्ञास्यमविज्ञातमेतएवयत्किंचविज्ञातंवाचस्तद्रूपंवाग्घिविज्ञातावागेनंत
द्भूत्वाऽवति ॥८॥ यत्किंचविजिज्ञास्यंमनसस्तद्रूपंमनोहिविजिज्ञास्यंमनएनंतद्भूत्वावति ॥९॥ यत्किंचाविज्ञा
तंप्राणस्यतद्रूपंप्राणोह्यविज्ञातःप्राणएनंतद्भूत्वावति॥१०॥तस्यैवाचःपृथिवीशरीरंज्योतीरूपमयमग्निस्तद्याव

त्येववाक्तावतीपृथिवीतावानयमग्निः॥११॥अथैतस्यमनसोद्यौःशरीरंज्योतीरूपमसावादित्यस्तद्यावदेवमन स्तावतीद्यौस्तावानसावादित्यस्तौमिथुनꣳसमेतांततःप्राणोजायतसइंद्रःसएषोसपत्नोद्वितीयोवैसपत्नोनास्य सपत्नोभवतियएवंवेद॥१२॥अथैतस्यप्राणस्यापःशरीरंज्योतीरूपमसौचंद्रस्तद्यावानेवप्राणस्तावत्यआप स्ता वानसौचंद्रस्तएतेसर्वएवसमास्सर्वेनंतास्सयोहैतानंतवतउपास्तेंतवंतꣳसलोकंजयत्यथयोहैताननंतानुपा स्तेअनंतꣳसलोकंजयति ॥१३॥सएषसंवत्सरःप्रजापतिःषोडशकलस्तस्यरात्रयएवपंचदशकलाध्रुवैवास्यषो डशीकला सरात्रिभिरेवाचपूर्यतेअपचक्षीयतेसोमावास्याꣳरात्रिमेतयाषोडश्याकलयासर्वमिदंप्राणभृदनुप्र विश्यततःप्रातर्जायते तस्मादेताꣳरात्रिंप्राणभृतःप्राणंनविच्छिंद्यादपिकृकलासस्यैतस्याएवदेवतायाअप चित्यै॥१४॥ योवैससंवत्सरःप्रजापतिःषोडशकलोयमेवसयोयमेवंवित्पुरुषस्तस्यवित्तमेवपंचदशकलाआत्मै वास्यषोडशीकलासवित्तेनैवाचपूर्यतेऽपचक्षीयते तदेतन्नभ्यंयदयमात्माप्रधिर्वित्तंतस्माद्यद्यपिसर्वज्यानिंजी यतआत्मनाचेज्जीवतिप्रधिनागादित्येवाहुः॥१५॥ अथत्रयोवावलोकामनुष्यलोकःपितृलोकोदेवलोकइति सोयंमनुष्यलोकःपुत्रेणैवजय्योनान्येनकर्मणा कर्मणापितृलोकोविद्ययादेवलोकोदेवलोकोवैलोकानाꣳश्रेष्ठ

स्तस्माद्विद्वांप्रशꣳसंति ॥१६॥ अथातः संप्रत्तिर्यदाप्रैष्यन्मन्यतेऽथपुत्रमाहत्वंब्रह्मत्वंयज्ञस्त्वंलोकइति सपुत्रःप्र
त्याहाहंब्रह्माहंयज्ञोहंलोकइति यद्वैकिंचानूक्तंतस्यसर्वस्यब्रह्मेत्येकतायेवैकेचयज्ञास्तेषाꣳसर्वेषांयज्ञइत्येकताये
वैकेचलोकास्तेषाꣳसर्वेषांलोकइत्येकता एतावद्वाइदꣳसर्वमेतस्मात्सर्वꣳसन्नयमितोभुनजदितितस्मात्पुत्रम
नुशिष्टंलोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासतिसयदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैभिरेवप्राणैःसहपुत्रमाविशति सयद्यने
नकिंचिदक्ष्णयाकृतंभवतितस्मादेनꣳसर्वस्मात्पुत्रोमुंचति तस्मात्पुत्रोनामसपुत्रेणैवास्मिंल्लोकेप्रतितिष्ठत्यथै
नमेतेदेवाःप्राणाःअमृताआविशंति ॥१७॥ पृथिव्यैचैनमग्नेश्चदैवीवागाविशतिसावैदैवीवाग्ययायद्यदेववद
तितत्तद्भवति॥१८॥दिवश्चैनमादित्याच्चदैवंमनआविशतितद्वैदैवंमनोयेनानंद्येवभवत्यथोनशोचति ॥१९॥
अद्भ्यश्चैनंचंद्रमसश्चदैवःप्राणआविशतिसवैदैवःप्राणोयःसंचरꣳश्चासंचरꣳश्चनव्यथतेथोनरिष्यतिसयएवं
वित्सर्वेषांभूतानामात्माभवतियथैषांदेवतैवꣳसयथैतांदेवताꣳसर्वाणिभूतान्यवंत्येवꣳहैवंविदꣳसर्वाणिभूता
न्यवंति यदुकिंचेमाःप्रजाःशोचंत्यमैवासांतद्भवति पुण्यमेवामुंगच्छतिनहवैदेवान्पापंगच्छति ॥ २०॥ अथा
तोव्रतमीमाꣳसाप्रजापतिर्हकर्माणिससृजेतानिसृष्टान्यन्योन्येनास्पर्धंतवदिष्याम्येवाहमितिवाग्दध्रेद्रक्ष्या

म्यहमितिचक्षुःश्रोष्याम्यहमितिश्रोत्रमेवमन्यानिकर्माणि यथाकर्मतानिमृत्युःश्रमोभूत्वोपयेमे तान्याप्नो
त्तान्याप्त्वामृत्युरवारुंधत्तस्माच्छ्राम्यत्येववाक्श्राम्यतिचक्षुःश्राम्यतिश्रोत्रमथेममेवनाप्नोद्योयंमध्यमःप्राण
स्तानिज्ञातुंदध्रिरेऽयंवैनःश्रेष्ठोयःसंचरंश्चासंचरंश्चनव्यथतेथोनरिष्यति हंतास्यैवसर्वेरूपमसामेतितएत
स्यैवसर्वेरूपमभवंस्तस्मादेतएतेनाख्यायंतेप्राणाइति तेनहवावतत्कुलमाचक्षतेयस्मिन्कुलेभवतियएवंवे
दयउहैवंविदास्पर्धतेअनुशुष्यहैवांततोम्रियतइत्यध्यात्मं ॥ २१ ॥ अथाधिदैवतंज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे
तप्स्याम्यहमित्यादित्योभास्याम्यहमितिचंद्रमाएवमन्यादेवता यथादैवतंसयथैषांप्राणानांमध्यमःप्राणएव
मेतासांदेवतानांवायुर्म्लोचंतिह्यन्यादेवतानवायुस्सैषानास्तमितादेवतायद्वायुः॥२२॥अथैषश्लोकोभवति॥
यतश्चोदेतिसूर्योस्तंयत्रचगच्छतीति प्राणाद्वाएषउदेतिप्राणेस्तमेतितंदेवाश्चक्रिरेधर्मंसएवाद्यसउश्वइति
यद्वाएतेमुर्ह्यध्रियंततदेवाप्यद्यकुर्वंतितस्मादेकमेवव्रतंचरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्चनेन्मापाप्मामृत्युराप्नुवदिति
यद्युच्चरेत्समापिपैषेत्तेनोएतस्यैदेवतायैसायुज्यंसलोकतांजयति॥२३॥ सप्तान्नब्राह्मणं ॥ ३ ॥६॥ ॥
त्रयंवाइदंनामरूपंकर्म तेषांनाम्नांवागित्येतदेषामुक्थमतोहिसर्वाणिनामान्युत्तिष्ठंत्येतदेषांसामैतद्धिसर्वैर्नां

मभिःसममेतदेषांब्रह्मैतद्धिसर्वाणिनामानिबिभर्ति॥१॥अथरूपाणांचक्षुरित्येतदेषामुक्थमतोहिसर्वाणिरूपा
ण्युत्तिष्ठंत्येतदेषांसामैतद्धिसर्वैरूपैःसममेतदेषांब्रह्मैतद्धिसर्वाणिरूपाणिबिभर्ति ॥२॥ अथकर्मणामात्मेत्येतदे
षामुक्थमतोहिसर्वाणिकर्माण्युत्तिष्ठंत्येतदेषाꣳसामैतद्धिसर्वैःकर्मभिःसममेतदेषांब्रह्मैतद्धिसर्वाणिकर्माणिबि
भर्ति तदेतत्त्रयꣳसदेकमयमात्माऽऽत्मैकःसन्नेतत्त्रयंतदेतदमृतꣳसत्येनच्छन्नंप्राणोवाअमृतंनामरूपेसत्यंताभ्या
मयंप्राणश्छन्नः ॥३॥ सप्तमब्राह्मणं ॥३॥७॥ बृहदारण्यकेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥
दृप्तबालाकिर्हानूचानोगार्ग्यआस सहोवाचाजातशत्रुंकाश्यंब्रह्मतेब्रवाणीति सहोवाचाजातशत्रुःसहस्रमेत
स्यांवाचिदद्मोजनकोजनकइतिवैजनाधावंतीति॥१॥ सहोवाचगार्ग्योयएवासावादित्येपुरुषएतमेवाहंब्रह्मो
पासइति सहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठाअतिष्ठाःसर्वेषांभूतानांमूर्धाराजेतिवाअहमेतमुपासइति
सयएतमेवमुपास्तेअतिष्ठाःसर्वेषांभूतानांमूर्धाराजाभवति ॥२॥सहोवाचगार्ग्योयएवासौचंद्रेपुरुषएतमेवाहं
ब्रह्मोपासइति सहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठबृहत्पांडुरवासाःसोमोराजेतिवाअहमेतमुपासइति ॥४३१॥
सयएतमेवमुपास्तेऽहरहःसुतःप्रसूतोभवतिनास्यान्नंक्षीयते॥३॥सहोवाचगार्ग्योयएवासौविद्युतिपुरुषएतमे

वाहंब्रह्मोपासइति सहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठास्तेजस्वीतिवाअहमेतमुपासइति सयएतमेवमु
पास्तेतेजस्वीहभवतितेजस्विनीहास्यप्रजाभवति ॥४॥ सहोवाचगार्ग्योयएवायमाकाशेपुरुषएतमेवाहंब्रह्मो
पासइति सहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठाःपूर्णमप्रवर्तीतिवाअहमेतमुपासइति सयएतमेवमुपास्तेपू
र्यतेप्रजयापशुभिर्नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तते॥५॥ सहोवाचगार्ग्योयएवायंवायौपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइ
ति सहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठाइंद्रोवैकुंठोपराजितासेनेतिवाअहमेतमुपासइति सयएतमेवमु
पास्तेजिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥६॥ सहोवाचगार्ग्योयएवायमग्नौपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइ
ति सहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठाविषासहिरितिवाअहमेतमुपासइति सयएतमेवमुपास्तेविषास
हिर्हभवतिविषासहिर्हास्यप्रजाभवति ॥७॥ सहोवाचगार्ग्योयएवायमप्सुपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइतिसहो
वाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठाःप्रतिरूपइतिवाअहमेतमुपासइतिसयएतमेवमुपास्तेप्रतिरूपꣳहैवैनमुप
गच्छतिनाप्रतिरूपंअथोप्रतिरूपोऽस्माज्जायते॥८॥सहोवाचगार्ग्योयएवायमादर्शेपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपास
इति सहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठारोचिष्णुरितिवाअहमेतमुपासइति सयएतमेवमुपास्तेरोचिष्णु

हं भवति रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवत्यथो यैः सन्निगच्छति सर्वाꣳस्तानतिरोचते ॥ ९ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायं
तं पश्चाच्छब्दोनूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा असुरिति वा अहमेतमुपा
स इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वꣳ हैवास्मिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥ १० ॥ स होवाच गार्ग्यो य
एवायं दिक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा द्वितीयोनपग इति वा अह
मेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयवान्ह भवति नास्माद्गणश्छिद्यते ॥ ११ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायं छा
यामयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा मृत्युरिति वा अहमेतमुपास
इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वꣳ हैवास्मिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥ स होवाच गार्ग्यो
य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा आत्मन्वीति वा अह
मेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्त आत्मन्वी ह भवत्यात्मन्विनी हास्य प्रजा भवति स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥
स होवाचाजातशत्रुरेतावन्नू३ इत्येतावद्धीति नैतावता विदितं भवतीति स होवाच गार्ग्य उप त्वा यानीति ॥ १४ ॥ ॥ ४३२ ॥
स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं वै तद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति व्येव त्वा ज्ञापयिष्यामीति तं पाणा

वादायोत्तस्थौतौहपुरुषꣳसुप्तमाजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामंत्रयांचक्रे बृहन्पांडरवासःसोमराजन्निति सनोत्त
स्थौतंपाणिनापेषंबोधयांचकारसहोत्तस्थौ ॥१५॥ सहोवाचाजातशत्रुर्यत्रैषएतत्सुप्तोभूद्यएषविज्ञानमयःपुरु
षःक्वैषतदाभूत्कुतएतदागादिति तदुहनमेनेगार्ग्यः॥१६॥ सहोवाचाजातशत्रुर्यत्रैषएतत्सुप्तोभूद्यएषविज्ञान
मयःपुरुषस्तदेषांप्राणानांविज्ञानेनविज्ञानमादाययएषोंतर्हृदयआकाशस्तस्मिन्शेते तानियदागृह्णात्यथहैत
त्पुरुषःस्वपितिनामतद्गृहीतएवप्राणोभवतिगृहीतावाग्गृहीतंचक्षुर्गृहीतंश्रोत्रंगृहीतंमनः॥१७॥ सयत्रैतत्स्व
प्नयाचरतितेहास्यलोकास्तदुतेवमहाराजोभवत्युतेवमहाब्राह्मणउतेवोच्चावचंनिगच्छति सयथामहाराजोज
नपदान्गृहीत्वास्वेजनपदेयथाकामंपरिवर्तेतैवमेवैषएतत्प्राणान्गृहीत्वास्वेशरीरेयथाकामंपरिवर्तते ॥१८॥
अथयदासुषुप्तोभवतितदानकस्यचनवेद हितानामनाड्योद्वासप्ततिसहस्राणिहृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठंतेता
भिःप्रत्यवसृप्यपुरीततिशेतेसयथाकुमारोवामहाराजोवामहाब्राह्मणोवातिघ्नीमानंदस्यगत्वाशयीतैवमेवैषए
तच्छेते ।१९। सयथोर्णनाभिस्तंतुनोच्चरेद्यथाग्नेःक्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनःसर्वेप्राणाःसर्वेलो
काःसर्वेदेवाःसर्वाणिभूतानिव्युच्चरंति।तस्योपनिषत्सत्यस्यसत्यमितिप्राणावैसत्यंतेषामेषसत्यं २०अजा०४।१

योहवैशिशुꣳसाधनꣳसप्रत्याधानꣳसस्थूणꣳसदामंवेदसप्तहद्विषतोभ्रातृव्यानवरुणद्धयंवावशिशुर्योयंम
ध्यमःप्राण स्तस्येदमेवाधानमिदंप्रत्याधानंप्राणस्थूणाअन्नंदाम॥१॥तमेताःसप्ताक्षितयउपतिष्ठंते तद्याइमाअ
क्षँल्लोहिन्योराजयस्ताभिरेनꣳरुद्रोन्वायत्तोऽथयाअक्षन्नापस्ताभिःपर्जन्यो याकनीनकातयादित्योयत्कृष्णं
तेनाग्निर्यच्छुक्लंतेनेंद्रोधरयैनंवर्तन्यापृथिव्यन्वायत्ताद्यौरुत्तरयानास्यान्नंक्षीयतेयएवंवेद॥२॥तदेषश्लोकोभव
त्यर्वाग्बिलश्चमसऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशोनिहितंविश्वरूपंतस्यासतऋषयःसप्ततीरे वागष्टमीब्रह्मणासंविदानेत्य
र्वाग्बिलश्चमसऊर्ध्वबुध्नइतीदंतच्छिरएषह्यर्वाग्बिलश्चमसऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशोनिहितंविश्वरूपमिति प्राणा
वैयशोविश्वरूपंप्राणानेवतदाह तस्यासतऋषयःसप्ततीरइतिप्राणावाऋषयःप्राणानेतदाहवागष्टमीब्रह्मणासं
विदानेति वाग्घ्यष्टमीब्रह्मणासंवित्ते॥३॥इमावेवगौतमभरद्वाजावयमेवगौतमोयंभरद्वाजइमावेवविश्वामि
त्रजमदग्नीअयमेवविश्वामित्रोयंजमदग्निरिमावेववसिष्ठकश्यपावयमेववसिष्ठोयंकश्यपोवागेवात्रिर्वाचाह्यन्नम
द्यतेऽत्रिर्हवैनामैतद्यदत्तिरितिसर्वस्यात्ताभवतिसर्वमस्यान्नंभवतियएवंवेद॥४॥ शिशुब्राह्मणं॥४॥२॥ ॥
द्वेवावब्रह्मणोरूपेमूर्तंचैवामूर्तंचमर्त्यंचामृतंचस्थितंचयच्चसच्चत्यंच॥१॥ तदेतन्मूर्तंयदन्यद्वायोश्चांतरिक्षाच्चैत

न्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्यमूर्तस्यैतस्यमर्त्यस्यैतस्यस्थितस्यैतस्यसतएषरसोयएषतपतिसतोह्येषरसः
॥२॥ अथामूर्तंवायुश्चांतरिक्षंचैतदमृतमेतद्यदेतत्त्यंतस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्ययतएतस्यत्यस्यैषरसो
यएषएतस्मिन्मंडलेपुरुषस्तस्यह्येषरसइत्यधिदैवतं ॥ ३ ॥ अथाध्यात्ममिदमेवमूर्तंयदन्यत्प्राणाच्चयश्चायमंत
रात्मन्नाकाश एतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्यमूर्तस्यैतस्यमर्त्यस्यैतस्यस्थितस्यैतस्यसतएषरसो यच्चक्षुः
सतोह्येषरसः॥४॥ अथामूर्तंप्राणश्चायमंतरात्मन्नाकाशएतदमृतमेतद्यदेतत्त्यंतस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यै
तस्य यतएतस्यत्यस्यैषरसोयोयंदक्षिणेक्षन्पुरुषस्तस्यह्येषरसः॥५॥ तस्यहैतस्यपुरुषस्यरूपंयथामहारजनंवा
सोयथापांड्वाविकंयथेंद्रगोपोयथाग्न्यर्चिर्यथापुंडरीकंयथासकृद्विद्युत्तं२ सकृद्विद्युत्तेवहवाअस्यश्रीर्भवति यए
वंवेदाथातआदेशोनेतिनेति नह्येतस्मादितिनेत्यन्यत्परमस्त्यथनामधेय२सत्यस्यसत्यमिति प्राणावैसत्यंतेषा
मेषसत्यं ॥ ६ ॥ मूर्तामूर्तब्राह्मणं ॥ ४ ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥
मैत्रेयीतिहोवाचयाज्ञवल्क्यउद्यास्यन्वाअरेहमस्मात्स्थानादस्मिहंततेऽनयाकात्यायन्यांतंकरवाणीति ॥१॥
साहोवाचमैत्रेयी यन्नुमइयंभगोःसर्वापृथिवीवित्तेनपूर्णास्यात्कथंतेनामृतास्यामिति नेतिहोवाचयाज्ञवल्क्यो

यथैवोपकरणवतांजीवितंतथैवतेजीवितꣳस्यादमृतत्वस्यतुनाशास्तिवित्तेनेति ॥२॥ साहोवाचमैत्रेयीयेना
हंनामृतास्यांकिमहंतेनकुर्यां यदेवभगवान्वेदतदेवमेब्रूहीति ॥३॥ सहोवाचयाज्ञवल्क्यःप्रियावतारेनःसती
प्रियंभाषसएह्यास्स्वव्याख्यास्यामितेव्याचक्षाणस्यतुमेनिदिध्यासस्वेति ॥४॥ सहोवाचनवाअरेपत्युःकामाय
पतिःप्रियोभवत्यात्मनस्तुकामायपतिःप्रियोभवति नवाअरेजायायैकामायजायाप्रियाभवत्यात्मनस्तुकामा
यजायाप्रियाभवति नवाअरेपुत्राणांकामायपुत्राःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामायपुत्राःप्रियाभवंति नवाअरेवि
त्तस्यकामायवित्तंप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामायवित्तंप्रियंभवति नवाअरेब्रह्मणःकामायब्रह्मप्रियंभवत्यात्मनस्तु
कामायब्रह्मप्रियंभवति नवाअरेक्षत्रस्यकामायक्षत्रंप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामायक्षत्रंप्रियंभवति नवाअरेलोका
नांकामायलोकाःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामायलोकाःप्रियाभवंति नवाअरेदेवानांकामायदेवाःप्रियाभवंत्या
त्मनस्तुकामायदेवाःप्रियाभवंति नवाअरेभूतानांकामायभूतानिप्रियाणिभवंत्यात्मनस्तुकामायभूतानिप्रि
याणिभवंति नवाअरेसर्वस्यकामायसर्वंप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामायसर्वंप्रियंभवति आत्मावाअरेद्रष्टव्यःश्रोत ॥४३४॥
व्योमंतव्योनिदिध्यासितव्योमैत्रेय्यात्मनोवाअरेदर्शनेनश्रवणेनमत्याविज्ञानेनेदꣳसर्वंविदितं ॥५॥ ब्रह्मतंप

रादाद्योन्यत्रात्मनोब्रह्मवेद क्षत्रंतंपरादाद्योन्यत्रात्मनःक्षत्रंवेद लोकास्तंपरादुर्योन्यत्रात्मनोलोकान्वेद देवा
स्तंपरादुर्योन्यत्रात्मनोदेवान्वेद भूतानितंपरादुर्योन्यत्रात्मनोभूतानिवेद सर्वंतंपरादाद्योन्यत्रात्मनःसर्ववेदे
दंब्रह्मेदंक्षत्रमिमेलोकाइमेदेवाइमानिभूतानीदꣳसर्वंयदयमात्मा ॥ ६ ॥ सयथादुंदुभेर्हन्यमानस्यनबाह्याञ्छ
ब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणायदुंदुभेस्तुग्रहणेनदुंदुभ्याघातस्यवाशब्दोगृहीतः ॥७॥ सयथाशंखस्यध्मायमानस्यनबा
ह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणायशंखस्यतुग्रहणेनशंखध्मस्यवाशब्दोगृहीतः॥८॥ सयथावीणायैवाद्यमानायैनबा
ह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणायवीणायैतुग्रहणेनवीणावादस्यवाशब्दोगृहीतः॥९॥ सयथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितात्पृथ
ग्धूमाविनिश्चरंत्येवंवाअरेऽस्यमहतोभूतस्यनिश्वसितमेतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदोथर्वांगिरसइतिहासः पु
राणंविद्याउपनिषदःश्लोकाःसूत्राण्यनुव्याख्यानानिव्याख्यानान्यस्यैवैतानिनिश्वसितानि॥१०॥सयथासर्वा
सामपाꣳसमुद्रएकायनमेवꣳसर्वेषांस्पर्शानांत्वगेकायनमेवꣳसर्वेषाꣳरसानांजिह्वैकायनमेवꣳसर्वेषांगंधानां
नासिकैकायनमेवꣳसर्वेषांरूपाणांचक्षुरेकायनमेवꣳसर्वेषांशब्दानाꣳश्रोत्रमेकायनमेवꣳसर्वेषाꣳसंकल्पानांम
नएकायनमेवꣳसर्वासांविद्यानाꣳहृदयमेकायनमेवꣳसर्वेषांकर्मणाꣳहस्तावेकायनमेवꣳसर्वेषामानंदानामुप

स्थएकायनमेव२सर्वेषांविसर्गाणांपायुरेकायनमेव२सर्वेषामध्वनांपादावेकायनमेव२सर्वेषांवेदानांवागेकाय
नमेवं ॥११॥ सयथासैंधवखिल्यउदकेप्रास्तउदकमेवानुविलीयेत नहास्योद्ग्रहणायैवस्याद्यतोयतस्त्वाददीतल
वणमेवैवंवाअरेइदंमहद्भूतमनंतमपारं विज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यति नप्रेत्यसं
ज्ञास्तीत्यरेब्रवीमीतिहोवाचयाज्ञवल्क्यः ॥१२॥ साहोवाचमैत्रेय्यत्रैवमाभगवानमूमुहन्नप्रेत्यसंज्ञास्तीति सहो
वाचनवाअरेअहंमोहंब्रवीम्यलंवाअरइदंविज्ञानाय ॥१३॥ यत्रहिद्वैतमिवभवतितदितरइतरंजिघ्रतितदित
रइतरंपश्यतितदितरइतर२शृणोतितदितरइतरमभिवदतितदितरइतरंमनुतेतदितरइतरंविजानाति। य
त्रवाअस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंजिघ्रेत्तत्केनकंपश्येत्तत्केनकंशृणुयात्तत्केनकमभिवदेत्तत्केनकंमन्वीततत्के
नकंविजानीयाद्येनेद२सर्वंविजानातितंकेनविजानीयाद्विज्ञातारमरेकेनविजानीयादिति।१४।मैत्रेयी०४।४।
इयंपृथिवीसर्वेषांभूतानांमध्वस्यैपृथिव्यैसर्वाणिभूतानिमधु यश्चायमस्यांपृथिव्यांतेजोमयोऽमृतमयःपुरुषोय
श्चायमध्यात्म२शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयःपुरुषोयमेवस योयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेद२सर्वं ॥१॥इमाआपःस
र्वेषांभूतानांमध्वासामपा२सर्वाणिभूतानिमधु यश्चायमास्वप्सुतेजोमयोमृतमयःपुरुषोयश्चायमध्यात्म२रैत

सस्तेजोमयोमृतमयः पुरुषोयमेवस योयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेद२ꣳसर्वं ॥२॥ अयमग्निः सर्वेषांभूतानांमध्वस्या ग्नेः सर्वाणिभूतानिमधु यश्चायमस्मिन्नग्नौतेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोयश्चायमध्यात्मंवाङ्मयस्तेजोमयोमृतमयः पुरुषोयमेवस योयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेद२ꣳसर्वं ॥३॥ अयंवायुः सर्वेषांभूतानांमध्वस्यवायोः सर्वाणिभूतानि मधु यश्चायमस्मिन्वायौतेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोयश्चायमध्यात्मंप्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोयमेवस यो यमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेद२ꣳसर्वं ॥४॥ अयमादित्यः सर्वेषांभूतानांमध्वस्यादित्यस्यसर्वाणिभूतानिमधु यश्चाय मस्मिन्नादित्येतेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोयश्चायमध्यात्मंचाक्षुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेवस योयमात्मे दममृतमिदंब्रह्मेद२ꣳसर्वं ॥५॥ इमादिशः सर्वेषांभूतानांमध्वासांदिशा२ꣳसर्वाणिभूतानिमधु यश्चायमासुदिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोयश्चायमध्यात्म२ꣳश्रौत्रः प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेवस योयमात्मेद ममृतमिदंब्रह्मेद२ꣳसर्वं ॥६॥ अयंचंद्रः सर्वेषांभूतानांमध्वस्यचंद्रस्यसर्वाणिभूतानिमधु यश्चायमस्मिंश्चंद्रेतेजो मयोऽमृतमयः पुरुषोयश्चायमध्यात्मंमानसस्तेजोमयोमृतमयः पुरुषोऽयमेवस योयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेद२ꣳस र्वं ॥७॥ इयंविद्युत्सर्वेषांभूतानांमध्वस्यैविद्युतः सर्वाणिभूतानिमधुयश्चायमस्यांविद्युतितेजोमयोऽमृतमयः पुरु

षोयश्चायमध्यात्मंतैजसस्तेजोमयोऽमृतमयःपुरुषोऽयमेवस योयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेदꣳसर्वं ॥८॥ अयंस्तन
यित्नुःसर्वेषांभूतानांमध्वस्यस्तनयित्नोःसर्वाणिभूतानिमधु यश्चायमस्मिंस्तनयित्नौतेजोमयोऽमृतमयःपुरुषो
यश्चायमध्यात्मंशाब्दःसौवरस्तेजोमयोऽमृतमयःपुरुषोऽयमेवस योयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेदꣳसर्वं ॥९॥ अय
माकाशःसर्वेषांभूतानांमध्वस्याकाशस्यसर्वाणिभूतानिमधु यश्चायमस्मिन्नाकाशेतेजोमयोऽमृतमयःपुरुषो
यश्चायमध्यात्मꣳहृद्याकाशस्तेजोऽमृतमयःपुरुषोऽयमेवस योयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेदꣳसर्वं ॥१०॥ अयंधर्मः
सर्वेषांभूतानांमध्वस्यधर्मस्यसर्वाणिभूतानिमधु यश्चायमस्मिन्धर्मेतेजोमयोऽमृतमयःपुरुषोयश्चायमध्यात्मं
धार्मस्तेजोमयोऽमृतमयःपुरुषोऽयमेवस योयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेदꣳसर्वं ॥ ११ ॥ इदꣳसत्यंसर्वेषांभूतानांम
ध्वस्यसत्यस्यसर्वाणिभूतानिमधु यश्चायमस्मिन्त्सत्येतेजोमयोऽमृतमयःपुरुषोयश्चायमध्यात्मंसात्यस्तेजोम
योऽमृतमयःपुरुषोऽयमेवस योयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेदꣳसर्वं॥१२॥इदंमानुषंसर्वेषांभूतानांमध्वस्यमानुषस्य
सर्वाणिभूतानिमधु यश्चायमस्मिन्मानुषेतेजोमयो मृतमयःपुरुषोयश्चायमध्यात्मंमानुषस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेवस योयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेदꣳसर्वं ॥१३॥ अयमात्मासर्वेषांभूतानांमध्वस्यात्मनःसर्वाणिभूता

निमधु यश्चायमस्मिन्नात्मनितेजोमयोऽमृतमयःपुरुषोयश्चायमध्यात्ममात्मातेजोमयोऽमृतमयःपुरुषोऽयमेव
स योयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेदꣳसर्वं ॥१४॥ सवाअयमात्मासर्वेषांभूतानामधिपतिस्सर्वेषांभूतानाꣳराजात
द्यथारथनाभौचरथनेमौचाराः सर्वेसमर्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनिसर्वाणिभूतानिसर्वेदेवाःसर्वेलोकाःसर्वेप्रा
णाःसर्वएतआत्मानःसमर्पिताः ॥१५॥ इदंवैतन्मधुदध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाचतदेतदृषिःपश्यन्नवोचत्।
तद्वांनरासनयेदꣳसउग्रमाविष्कृणोमितन्यतुर्नवृष्टिं दध्यङ्हयन्मध्वाथर्वणोवामश्वस्यशीर्ष्णाप्रयदीमुवाचे
ति ॥१६॥ इदंवैतन्मधुदध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिःपश्यन्नवोचत् आथर्वणायाश्विनादधीचे
ऽश्व्यꣳशिरःप्रत्यैरयतꣳ सवांमधुप्रवोचदृतायंत्वाष्ट्रंयद्दस्रावपिकक्ष्यंवामिति ॥१७॥ इदंवैतन्मधुदध्यङ्ङाथर्व
णोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिःपश्यन्नवोचत्पुरश्चक्रेद्विपदःपुरश्चक्रेचतुष्पदःपुरस्सपक्षीभूत्वापुरःपुरुषआवि
शदिति सवाअयंपुरुषःसर्वासुपूर्षुपुरिशयोनैनेनकिंचनानावृतंनैनेनाकिंचनासंवृतं ॥१८॥ इदंवैतन्मधुदध्य
ङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाचतदेतदृषिःपश्यन्नवोचत् रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूवतदस्यरूपंप्रतिचक्षणाय । इंद्रोमा
याभिःपुरुरूपईयतेयुक्ताह्यस्यहरयःशतादशेत्ययंवैहरयोयंवैदशचसहस्राणिबहूनिचानंतानिच तदेतद्ब्रह्म

पूर्वंमनपरमनंतरमबाह्यमयमात्माब्रह्मसर्वानुभूरित्यनुशासनं ॥१९॥ मधुब्राह्मणं ॥४।५॥ ॥ ॥
अथवꣳशः पौतिमाष्योगौपवनाद्गौपवनः पौतिमाष्यात्पौतिमाष्योगौपवनाद्गौपवनः कौशिकात्कौशिकः कौं
डिन्यात्कौंडिन्यः शांडिल्याच्छांडिल्यः कौशिकाच्चगौतमाच्चगौतमः ॥१॥ आग्निवेश्यादाग्निवेश्यः शांडिल्या
च्चानभिम्लाताच्चानभिम्लातआनभिम्लातादानभिम्लातोगौतमाद्गौतमः सैतवप्राचीनयोग्याभ्याꣳसैतवप्रा
चीनयोग्यौपाराशर्यात्पाराशर्योभारद्वाजाद्भारद्वाजोभारद्वाजाच्चगौतमाच्चगौतमोभारद्वाजाद्भारद्वाजः
पाराशर्यात्पाराशर्योबैजवापायनाद्बैजवापायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥ २ ॥ घृतकौशिकाद्घृतकौ
शिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्योजातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यः आसुरायणाच्चयास्काच्चा
सुरायणस्त्रैवर्णेस्त्रैवर्णिरौपंचधनेरौपंचधनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाजआत्रेयादात्रेयोमांटेर्मांटिर्गौत
माद्गौतमोवात्स्याद्वात्स्यः शांडिल्याच्छांडिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो
गालवाद्गालवोविदर्भीकौंडिन्याद्विदर्भीकौंडिन्योवत्सनपादोबाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पंथाः सौ ॥४३७॥
भरोऽयास्यादांगिरसादयास्यआंगिरसआभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रोविश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्वि

भ्याममश्विनौदधीचआथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणोदैवादथर्वादैवोमृत्योःप्राध्वंसनान्मृत्युःप्राध्वंसनःप्र
ध्वंसनात्प्रध्वंसनएकर्षेरेकर्षिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिःसनारोस्सनारुःसनातनात्सनातनःसनकात्स
नकःपरमेष्ठिनःपरमेष्ठीब्रह्मणोब्रह्मस्वयंभुब्रह्मणेनमः ॥३॥ वंशब्राह्मणं ॥४।६॥ चतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥ ॥
जनकोहवैदेहोबहुदक्षिणेनयज्ञेनेजे तत्रहकुरुपांचालानांब्राह्मणाअभिसमेताबभूवुस्तस्यहजनकस्यवैदेहस्य
विजिज्ञासाबभूव कःस्विदेषांब्राह्मणानांअनूचानतमइति सहगवांसहस्रमवरुरोधदशदशपादाःएकैकस्याः
शृंगयोराबद्धाबभूवुः॥१॥ तान्होवाचब्राह्मणाभगवंतोयोवोब्रह्मिष्ठःसएतागाउदजतामिति तेहब्राह्मणानद
धृषुरथहयाज्ञवल्क्यःस्वमेवब्रह्मचारिणमुवाचैताःसोम्योदजसामश्रवा३इति ताहोदाचकार तेहब्राह्मणाश्चुक्रु
धुःकथंनोब्रह्मिष्ठोब्रवीतीत्यथहजनकस्यवैदेहस्यहोताआश्वलोबभूवसहैनंपप्रच्छ त्वंनुखलुनोयाज्ञवल्क्यब्रह्मि
ष्ठोसी३इति सहोवाचनमोवयंब्रह्मिष्ठायकुर्मोगोकामाएववयंस्मइतितंहततएवप्रष्टुंदध्रेहोताश्वलः ॥२॥ या
ज्ञवल्क्येतिहोवाचयदिदंसर्वंमृत्युनाप्तंसर्वंमृत्युनाभिपन्नंकेनयजमानोमृत्योराप्तिमतिमुच्यतइति होत्रर्त्वि
जाग्निनावाचावाग्वैयज्ञस्यहोतातद्येयंवाक्सोयमग्निःसहोतासमुक्तिःसातिमुक्तिः ॥३॥ याज्ञवल्क्येतिहोवाच

यदिदꣳसर्वमहोरात्राभ्यामाप्तꣳसर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नंकेनयजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमतिमुच्यतइत्यध्वर्यु
णर्त्विजाचक्षुषाऽऽदित्येनचक्षुर्वैयज्ञस्याध्वर्युस्तद्यदिदंचक्षुःसोसावादित्यःसोध्वर्युःसमुक्तिःसातिमुक्तिः ॥४॥
याज्ञवल्क्येतिहोवाचयदिदꣳसर्वंपूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तꣳसर्वंपूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नंकेनयजमानःपूर्व
पक्षापरपक्षयोराप्तिमतिमुच्यतइत्युद्गात्रर्त्विजावायुनाप्राणेनप्राणोवैयज्ञस्योद्गातातद्योयंप्राणः सवायुःसउद्गा
तासमुक्तिःसातिमुक्तिः ॥ ५ ॥ याज्ञवल्क्येतिहोवाचयदिदमंतरिक्षमनारंभणमिवकेनाक्रमेणयजमानःस्वर्गं
लोकमाक्रमतइति ब्रह्मणर्त्विजामनसाचंद्रेणमनोवैयज्ञस्यब्रह्मातद्यदिदंमनःसोसौचंद्रःसब्रह्मासमुक्तिःसाति
मुक्तिरित्यतिमोक्षाअथसंपदः॥६॥याज्ञवल्क्येतिहोवाचकतिभिरयमद्यर्ग्भिर्होतास्मिन्यज्ञेकरिष्यतीति तिसृ
भिरितिकतमास्तास्तिस्रइतिपुरोनुवाक्याचयाज्याचशस्यैवतृतीयाकिंताभिर्जयतीतियत्किंचेदंप्राणभृदिति
॥७॥ याज्ञवल्क्येतिहोवाचकत्ययमद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञआहुतीर्होष्यतीतितिस्रइति कतमास्तास्तिस्रइतियाहु
ताउज्ज्वलंतियाहुताअतिनेदंतेयाहुताअधिशेरतेकिंताभिर्जयतीति याहुताउज्ज्वलंतिदेवलोकमेवताभिर्जय
तिदीप्यतइवहिदेवलोकोयाहुताअतिनेदंते पितृलोकमेवताभिर्जयत्यतीवहिपितृलोकोयाहुताअधिशेरतेम

नुष्यलोकमेवताभिर्जयत्यधइवहिमनुष्यलोकः ॥८॥ याज्ञवल्क्येतिहोवाचकतिभिरयमद्यब्रह्मायज्ञंदक्षिणतो
देवताभिर्गोपायतीत्येकयेति कतमासैकेतिमनएवेत्यनंतंवैमनोऽनंताविश्वेदेवाअनंतमेवसतेनलोकंजयति
॥९॥याज्ञवल्क्येतिहोवाचकत्ययमद्योद्गातास्मिन्यज्ञेस्तोत्रियास्तोष्यतीति तिस्रइतिकतमास्तास्तिस्रइतिपुरो
नुवाक्याचयाज्याचशस्यैवतृतीयाकतमास्तायाअध्यात्ममिति प्राणएवपुरोनुवाक्याअपानोयाज्याव्यानःश
स्याकिंताभिर्जयतीति पृथिवीलोकमेवपुरोनुवाक्ययाजयत्यंतरिक्षलोकंयाज्ययाद्युलोकंशस्ययाततोहहो
ताआश्वलउपरराम ॥ १० ॥ ॥ इत्याश्वलब्राह्मणं ॥ ५ ॥ १ ॥ ॥ ॥
अथहैनंजारत्कारवआर्तभागःपप्रच्छयाज्ञवल्क्येतिहोवाच कतिग्रहाःकत्यतिग्रहाइति। अष्टौग्रहाअष्टावतिग्र
हाइति एतेष्टौग्रहाअष्टावतिग्रहाःकतमेतइति ॥१॥ प्राणोवैग्रहःसोपानेनातिग्रहेणगृहीतोपानेनहिगंधान्जि
घ्रति ॥२॥ वाग्वैग्रहःसनाम्नातिग्रहेणगृहीतोवाचाहिनामान्यभिवदति ॥३॥ जिह्वावैग्रहःसरसेनातिग्रहेणगृ
हीतोजिह्वयाहिरसान्विजानाति ॥४॥ चक्षुर्वैग्रहःसरूपेणातिग्रहेणगृहीतश्चक्षुषाहिरूपाणिपश्यति ॥५॥श्रो
त्रंवैग्रहःसशब्देनातिग्रहेणगृहीतःश्रोत्रेणहिशब्दान्शृणोति ॥६॥ मनोवैग्रहःसकामेनातिग्रहेणगृहीतोमनसा

ह्रिकामान्कामयते ॥७॥ हस्तोवैग्रहः सकर्मणातिग्रहेणगृहीतोहस्ताभ्याꣳह्रिकर्मकरोति ॥८॥ त्वग्वैग्रहः सस्प
र्शेनातिग्रहेणगृहीतस्त्वचाहिस्पर्शान्वेदयतइत्येतेष्टौग्रहाअष्टावतिग्रहाः ॥९॥ याज्ञवल्क्येतिहोवाचयदिदꣳस
र्वंमृत्योरन्नं कास्वित्सादेवतायस्यामृत्युरन्नमित्यग्निर्वैमृत्युःसोपामन्नमपपुनर्मृत्युंजयति ॥१०॥ याज्ञवल्क्येति
होवाच यत्रायंपुरुषोम्रियतउदस्मात्प्राणाःक्रामंत्याहो३नेति नेतिहोवाचयाज्ञवल्क्योत्रैवसमवनीयंतेसउच्छ्वय
त्याध्मायत्याध्मातोमृतःशेते ॥११॥ याज्ञवल्क्येतिहोवाचयत्रायंपुरुषोम्रियतेकिमेनंनजहातीति नामेत्यनंतं
वैनामानंताविश्वेदेवाअनंतमेवसतेनलोकंजयति ॥१२॥ याज्ञवल्क्येतिहोवाचयत्रास्यपुरुषस्यमृतस्याग्निंवा
गप्येतिवातंप्राणश्चक्षुरादित्यंमनश्चंद्रंदिशः श्रोत्रंपृथिवीꣳशरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानिवनस्पतीन्केशा
अप्सुलोहितंचरेतश्चनिधीयते क्वायंतदापुरुषोभवतीत्याहरसोम्यहस्तमार्त्तभागाऽऽवामेवैतस्यवेदिष्यावो न
नावेत्तत्सजनइतितौहोत्क्रम्यमंत्रयांचक्राते तौहयदूचतुःकर्महैवतदूचतुरथयत्प्रशशꣳसतुः कर्महैवतत्प्रशशꣳ
सतुःपुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेनेतिततोहजारत्कारवआर्तभागउपरराम ॥१३॥ इत्यार्तभा५।२॥
अथहैनंभुज्युर्लाह्यायनिःपप्रच्छयाज्ञवल्क्येतिहोवाच मद्रेषुचरकाःपर्यव्रजामतेपतंजलस्यकाप्यस्यगृहा

नैम तस्यासीद्दुहितागंधर्वगृहीतातमपृच्छामकोसीति सोब्रवीत्सुधन्वांगिरसइति तंयदालोकानामंतान
पृच्छा माथैनमब्रूमक्कपारिक्षिताअभवन्निति क्वपारिक्षिताअभवन्सत्वापृच्छामियाज्ञवल्क्यक्कपारिक्षिताअ
भवन्निति ॥१॥ सहोवाचोवाचवैसोगच्छन्वैतेतद्यत्राश्वमेधयाजिनोगच्छंतीति क्वन्वश्वमेधयाजिनोगच्छंती
ति द्वात्रिꣳशतंवैदेवरथान्ह्यान्ययंलोकस्तꣳसमंतंपृथिवीद्विस्तावत्पर्येतिताꣳसमंतंपृथिवींद्विस्तावत्समुद्रःप-
र्येति तद्यावतीक्षुरस्यधारायावद्वामक्षिकायाःपत्रंतावानंतरेणाकाशस्तानिंद्रःसुपर्णोभूत्वावायवेप्रायच्छत्ता-
न्वायु रात्मनिधित्वातत्रागमयद्यत्राश्वमेधयाजिनोभवन्नित्येवमिववैसवायुमेवप्रशशꣳसतस्माद्वायुरेवव्यष्टि-
र्वायुःसमष्टिरपपुनर्मृत्युंजयतियएवंवेद ततोहभुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम ॥२॥ ॥ भुज्युब्राह्मणं ॥५॥३॥
अथहैनमुषस्तश्चाक्रायणःपप्रच्छयाज्ञवल्क्येतिहोवाच यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मयआत्मासर्वांतरस्तंमेव्याचक्ष्वे
त्येषतआत्मासर्वांतरः कतमोयाज्ञवल्क्यसर्वांतरोयःप्राणेनप्राणिति सतआत्मासर्वांतरोयोऽपानेनापानिति
सतआत्मासर्वांतरोयोव्यानेनव्यानिति सतआत्मासर्वांतरयउदानेनोदानिति सतआत्मासर्वांतरोयःसमाने
नसमानिति सतआत्मासर्वांतरएषतआत्मासर्वांतरः ॥१॥ सहोवाचोषस्तश्चाक्रायणोयथाविब्रूयादसौगौर

सावश्वइत्येवमेवैतद्यपदिष्टंभवति यदेवसाक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मयआत्मासर्वांतरस्तंमेव्याचक्ष्वेत्येषतआत्मासर्वांत
रःकतमोयाज्ञवल्क्यसर्वांतरोनदृष्टेर्द्रष्टारंपश्येर्नश्रुतेःश्रोतारꣳशृणुयानमतेर्मंतारंमन्वीथानविज्ञातेर्विज्ञातारं
विजानीयाएषतआत्मासर्वांतरो ऽतोन्यदार्तंततोहोषस्तश्चाक्रायणउपरराम ॥२॥ ॥ उषस्तब्राह्मणं॥५।४॥
अथहैनंकहोलःकौषीतकेयःपप्रच्छ याज्ञवल्क्येतिहोवाच यदेवसाक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मयआत्मासर्वांतरस्तमेव
मेव्याचक्ष्वेत्येषतआत्मासर्वांतरः कतमोयाज्ञवल्क्यसर्वांतरोयोशनायापिपासेशोकंमोहंजरांमृत्युमत्येत्येतंवै
तमात्मानंविदित्वाब्राह्मणाःपुत्रैषणायाश्चवित्तैषणायाश्चलोकैषणायाश्चव्युत्थायाथभिक्षाचर्यंचरंति याह्येव
पुत्रैषणासावित्तैषणायावित्तैषणासालोकैषणोभेह्येतेएषणेएवभवतः।तस्माद्ब्राह्मणःपांडित्यंनिर्विद्यबाल्येनति
ष्ठासेद्बाल्यंचपांडित्यंचनिर्विद्याथमुनिरमौनंचमौनंचनिर्विद्याथब्राह्मणः सब्राह्मणःकेनस्याद्येनस्यात्तेनेदृशए
वातोऽन्यदार्तंततोहकहोलःकौषीतकेयउपरराम ॥ १ ॥ ॥ कहोलब्राह्मणं ॥ ५ ॥ ५ ॥ ॥
अथहैनंगार्गीवाचक्नवीपप्रच्छयाज्ञवल्क्येतिहोवाच यदिदꣳसर्वमप्स्वोतंचप्रोतंचेतिकस्मिन्नुखल्वापओता ॥४४०॥
श्चप्रोताश्चेति वायौगार्गीति कस्मिन्नुखलुवायुरोतश्चप्रोतश्चेत्यंतरिक्षलोकेषुगार्गीति कस्मिन्नुखल्वंतरिक्षलो

काओताश्चप्रोताश्चेति गंधर्वलोकेषुगार्गीति कस्मिन्नुखलुगंधर्वलोकाओताश्चप्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषुगा
र्गीति कस्मिन्नुखल्वादित्यलोकाओताश्चप्रोताश्चेति चंद्रलोकेषुगार्गीति कस्मिन्नुखलुचंद्रलोकाओताश्चप्रो
ताश्चेति नक्षत्रलोकेषुगार्गीति कस्मिन्नुखलुनक्षत्रलोकाओताश्चप्रोताश्चेति देवलोकेषुगार्गीति कस्मिन्नुख
लुदेवलोकाओताश्चप्रोताश्चेतींद्रलोकेषुगार्गीति कस्मिन्नुखल्विंद्रलोकाओताश्चप्रोताश्चेति प्रजापतिलोके
षुगार्गीति कस्मिन्नुखलुप्रजापतिलोकाओताश्चप्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषुगार्गीति कस्मिन्नुखलुब्रह्मलोकाओ
ताश्चप्रोताश्चेति सहोवाचगार्गिमातिप्राक्षीर्मातेमूर्धाव्यपप्तदनतिप्रश्न्यांवैदेवतामतिपृच्छसिगार्गिमातिप्रा
क्षीरिति ततोहगार्गीवाचक्नव्युपरराम ॥ १ ॥ ॥ गार्गिब्राह्मणं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ॥
अथहैनमुद्दालकआरुणिःपप्रच्छ याज्ञवल्क्येतिहोवाच मद्रेष्ववसामतेपतंचलस्यकाप्यस्यगृहेषुयज्ञमधीयाना
स्तस्यासीद्भार्यागंधर्वगृहीतातमपृच्छाम कोसीति सोब्रवीत्कबंधआथर्वणइति सोब्रवीत्पतंचलंकाप्यंयाज्ञि
कांश्चवेत्थनुत्वंकाप्यतत्सूत्रंयेनायंचलोकःपरश्चलोकःसर्वाणिचभूतानिसंदृब्धानिभवंतीति सोब्रवीत्पतंच
लःकाप्योनाहंतद्भगवन्वेदेति सोब्रवीत्पतंचलंकाप्यंयाज्ञिकांश्चवेत्थनुत्वंकाप्यतमंतर्यामिणंयइमंचलोकंपरं

चलोकᳬसर्वाणिचभूतानियोंतरोयमयतीति सोब्रवीत्पतंचलᳶकाप्योनाहंतंभगवन्वेदेति सोब्रवीत्पतंचलंका
प्यंयाज्ञिकाᳬश्चयोवैतत्काप्यसूत्रंविद्यात्तंचांतर्यामिणमिति सब्रह्मवित्सलोकवित्सदेववित्सवेदवित्सभूतवि
त्सआत्मवित्ससर्वविदिति तेभ्योब्रवीत्तदहंवेदतच्चेत्त्वंयाज्ञवल्क्यसूत्रमविद्वाᳬस्तंचांतर्यामिणंब्रह्मगवीरुदजसे
मूर्धातेविपतिष्यतीति वेदवाअहंगौतमतत्सूत्रंतंचांतर्यामिणमिति योवाइदंकश्चिद्ब्रूयाद्वेदवेदेतियथावेत्थत
थाब्रूहीति ॥१॥ सहोवाचवायुर्वैगौतमतत्सूत्रंवायुनावैगौतमसूत्रेणायंचलोकᳶपरश्चलोकᳶसर्वाणिचभूतानि
संदृब्धानिभवंति तस्माद्वैगौतमपुरुषंप्रेतमाहुर्व्यस्रᳬसिषतास्यांगानीति वायुनाहिगौतमसूत्रेणसंदृब्धानिभ
वंतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्यांतर्यामिणंब्रूहीति ॥२॥ यᳶपृथिव्यांतिष्ठन्पृथिव्याअंतरोयंपृथिवीनवेदयस्यपृथिवी
शरीरंयᳶपृथिवीमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतᳶ ॥३॥ योप्सुतिष्ठन्नद्भ्योंतरोयमापोनविदुर्यस्यापᳶशरी
रंयोपोंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतᳶ॥४॥योग्नौतिष्ठन्नग्नेरंतरोयमग्निर्नवेदयस्याग्निᳶशरीरंयोग्निमंतरोय
मयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतᳶ ॥५॥ योंतरिक्षेतिष्ठन्नंतरिक्षादंतरोयमंतरिक्षंनवेदयस्यांतरिक्षᳬशरीरंयोंतरि ॥४४१॥
क्षमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतᳶ ॥६॥ योवायौतिष्ठन्वायोरंतरोयंवायुर्नवेदयस्यवायुᳶशरीरंयोवायुमं

तरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः ॥७॥ योदिवितिष्ठन्दिवोंतरोयंद्यौर्नवेदयस्यद्यौःशरीरंयोदिवमंतरोयम
यत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः ॥ ८ ॥ यआदित्येतिष्ठन्नादित्यादंतरोयमादित्योनवेदयस्यादित्यःशरीरंयआदि
त्यमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः ॥९॥ योदिक्षुतिष्ठन्दिग्भ्योंतरोयंदिशोनविदुर्यस्यदिशःशरीरंयोदि
शोंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः ॥१०॥ यश्चंद्रतारकेतिष्ठंश्चंद्रतारकादंतरोयंचंद्रतारकंनवेदयस्यचंद्र
तारकंशरीरंयश्चंद्रतारकमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः ॥११॥ यआकाशेतिष्ठन्नाकाशादंतरोयमा
काशोनवेदयस्याकाशःशरीरंयआकाशमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः ॥१२॥ यस्तमसितिष्ठंस्तमसों
तरोयंतमोनवेदयस्यतमःशरीरंयस्तमसोंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः ॥१३॥ यस्तेजसितिष्ठंस्तेज
सोंतरोयंतेजोनवेदयस्यतेजःशरीरंयस्तेजोंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतइत्यधिदैवतमथाधिभूतं ॥१४॥
यःसर्वेषुभूतेषुतिष्ठन्सर्वेभ्योभूतेभ्योंतरोयंसर्वाणिभूतानिनविदुर्यस्यसर्वाणिभूतानिशरीरंयः सर्वाणिभूता
न्यंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतइत्यधिभूतमथाध्यात्मं ॥१५॥ यःप्राणेतिष्ठन्प्राणादंतरोयंप्राणोनवेदय
स्यप्राणःशरीरंयःप्राणमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः ॥१६॥ योवाचितिष्ठन्वाचोंतरोयंवाङ्नवेदयस्य

वाक्शरीरंयोवाचमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः ॥१७॥ यश्चक्षुषितिष्ठंश्चक्षुषोंतरोयंचक्षुर्नवेदयस्य
चक्षुःशरीरंयश्चक्षुरंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः॥१८॥यःश्रोत्रेतिष्ठंश्रोत्रादंतरोयंश्रोत्रंनवेदयस्य
श्रोत्रंशरीरंयःश्रोत्रमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः॥ १९ ॥ योमनसितिष्ठन्मनसोंतरोयंमनोनवेदय
स्यमनःशरीरंयोमनोंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः॥ २० ॥ यस्त्वचितिष्ठंस्त्वचोंतरोयंत्वङ्नवेदयस्यत्वक्
शरीरंयस्त्वचमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः ॥ २१ ॥ योविज्ञानेतिष्ठन्विज्ञानादंतरोयंविज्ञानंनवेदयस्य
विज्ञानंशरीरंयोविज्ञानमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः ॥२२॥ योरेतसितिष्ठन्रेतसोंतरोयंरेतोनवेद
यस्यरेतःशरीरंयोरेतोंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतोऽदृष्टोद्रष्टाश्रुतः श्रोताअमतोमंताअविज्ञातोविज्ञा
तानान्योतोस्तिद्रष्टानान्योतोस्तिश्रोतानान्योतोस्तिमंतानान्योतोस्तिविज्ञातैषतआत्मांतर्याम्यमृतोऽतोन्य
दार्तंततो होद्दालकआरुणिरुपरराम॥ २३ ॥ इत्यंतर्यामिब्राह्मणं ॥ ५ । ७ ॥ ॥ ॥
अथहवाचक्नव्युवाचब्राह्मणाभगवंतोहंताहमिमंद्वौप्रश्नौप्रक्ष्यामितौचेन्मेवक्ष्यति नवैजातुयुष्माकमिमंकश्चि ॥४४२॥
द्ब्रह्मोद्यंजेतेति पृच्छगार्गीति॥१॥साहोवाचाहंवैत्वायाज्ञवल्क्ययथाकाश्योवावैदेहोवोग्रपुत्रउज्यंधनुरधिज्यं

कृत्वाद्वौबाणवंतौसपत्नातिव्याधिनौहस्तेकृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवाहंत्वाद्वाभ्यांप्रश्नाभ्यामुपोदस्थांतौमेब्रूहीतिपृ
च्छगार्गीति ॥२॥ साहोवाचयदूर्ध्वंयाज्ञवल्क्यदिवोयदर्वाक्पृथिव्यायदंतराद्यावापृथिवीइमेयद्भूतंचभवच्चभ
विष्यच्चेत्याचक्षतेकस्मिंस्तदोतंचप्रोतंचेति ॥ ३ ॥ सहोवाचयदूर्ध्वंगार्गिदिवोयदर्वाक्पृथिव्यायदंतराद्यावा
पृथिवीइमेयद्भूतंचभवच्चभविष्यच्चेत्याचक्षतआकाशेतदोतंचप्रोतंचेति ॥४॥ साहोवाचनमस्तेस्तुयाज्ञवल्क्य
योमएतंव्यवोचोथापरस्मैधारयस्वेति पृच्छगार्गीति ॥५॥ साहोवाचयदूर्ध्वंयाज्ञवल्क्यदिवोयदर्वाक्पृथिव्या
यदंतराद्यावापृथिवीइमेयद्भूतंचभवच्चभविष्यच्चेत्याचक्षतेकस्मिंस्तदोतंचप्रोतंचेति॥६॥ सहोवाचयदूर्ध्वंगा
र्गिदिवोयदर्वाक्पृथिव्यायदंतराद्यावापृथिवीइमेयद्भूतंचभवच्चभविष्यच्चेत्याचक्षतआकाशएवतदोतंचप्रोतं
चेति कस्मिन्नुखल्वाकाशओतश्चप्रोतश्चेति ॥७॥ सहोवाचैतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाअभिवदंत्यस्थूलमनण्व
ह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोवाय्वनाकाशमसंगमरसमगंधमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोतेजस्क
मप्राणममुखममात्रमगोत्रमजरमभयममृतमरजोऽशब्दमविवृतमसंवृतमपूर्वमनपरमनंतरमबाह्यंनतदश्ना
तिकिंचननतदश्नातिकश्चन ॥८॥ एतस्यवाअक्षरस्यप्रशासनेगार्गिसूर्याचंद्रमसौविधृतौतिष्ठत एतस्यवाअ

क्षरस्यप्रशासनेगार्गिद्यावापृथिव्यौविधृतेतिष्ठत एतस्यवाअक्षरस्यप्रशासनेगार्गिनिमेषामुहूर्ताअहोरात्रा
ण्यर्धमासामासाऋतवःसंवत्सराइतिविधृतास्तिष्ठंत्येतस्यवाअक्षरस्यप्रशासनेगार्गिप्राच्योन्यानद्यःस्यंदंतेश्वे
तेभ्यःपर्वतेभ्यःप्रतीच्योऽन्यायांयांचदिशमन्वेतस्यवाअक्षरस्यप्रशासनेगार्गिददतोमनुष्याः प्रशंसंतियजमा
नंदेवादर्वींपितरोन्वायत्ताः ॥ ९ ॥ योवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वाऽस्मिँल्लोकेजुहोतियजतेतपस्तप्यतेबहूनिवर्ष
सहस्राण्यंतवदेवास्यतद्भवति योवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैतिसकृपणोऽथयएतदक्षरंगार्गिवि
दित्वास्माल्लोकात्प्रैतिसब्राह्मणः ॥१०॥ तद्वाएतदक्षरंगार्ग्यदृष्टंद्रष्टृश्रुतꣳश्रोत्रमतंमंत्रविज्ञातंविज्ञातृनान्यद
तोस्तिद्रष्टृनान्यदतोस्तिश्रोतृनान्यदतोस्तिमंतृनान्यदतोस्तिविज्ञात्रेतस्मिन्नुखल्वक्षरेगार्ग्याकाशओतश्चप्रो
तश्चेति ॥ ११ ॥ साहोवाचब्राह्मणाभगवंतस्तदेवबहुमन्यध्वंयदस्मान्नमस्कारेणमुच्यध्वंनवैजातुयुष्माकमिमं
कश्चिद्ब्रह्मोद्यंजेतेतिततोहवाचक्नव्युपरराम ॥ १२ ॥ इत्यक्षरब्राह्मणं ॥ ५ ॥ ८ ॥ ॥ ॥
अथहैनंविदग्धःशाकल्यःपप्रच्छ कतिदेवायाज्ञवल्क्येति सहैतयैवनिविदाप्रतिपेदे यावंतोवैश्वदेवस्यनिविद्यु ॥४४३॥
च्यंते त्रयश्चत्रीचशतात्रयश्चत्रीचसहस्रेत्योमितिहोवाच कत्येवदेवायाज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिꣳशदित्योमितिहो

वाच कत्येवदेवायाज्ञवल्क्येति षडित्योमितिहोवाच कत्येवदेवायाज्ञवल्क्येति त्रयइत्योमितिहोवाच कत्येवदे
वायाज्ञवल्क्येति द्वावित्योमितिहोवाच कत्येवदेवायाज्ञवल्क्येत्यध्यर्धइत्योमितिहोवाच कत्येवदेवायाज्ञवल्क्ये
त्येकइत्योमितिहोवाच कतमेतेत्रयश्चत्रीचशतात्रयश्चत्रीचसहस्रेति ॥१॥ सहोवाचमहिमानएवैषामेतेत्रयस्त्रि
ंशत्त्वेवदेवाइति कतमेतेत्रयस्त्रिंशदित्यष्टौवसवएकादशरुद्राद्वादशादित्यास्तएकत्रिंशदिंद्रश्चैवप्रजाप
तिश्चत्रयस्त्रिंशाइति ॥ २ ॥ कतमेवसवइत्यग्निश्चपृथिवीचवायुश्चांतरिक्षंचादित्यश्चद्यौश्चचंद्रमाश्चनक्षत्राणि
चैतेवसवएतेषुहीदंवसुसर्वंहितमितितस्माद्वसवइति ॥३॥ कतमेरुद्राइतिदशेमेपुरुषेप्राणाआत्मैकादशस्ते
यदास्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामंत्यथरोदयंतितद्यद्रोदयंतितस्माद्रुद्राइति॥४॥कतमआदित्याइतिद्वादशवैमा
साःसंवत्सरस्यैतआदित्याएतेहीदंसर्वमाददानायंति तेयदिदंसर्वमाददानायंतितस्मादादित्याइति॥५॥
कतमइंद्रःकतमःप्रजापतिरितिस्तनयित्नुरेवेंद्रोयज्ञःप्रजापतिरितिकतमःस्तनयित्नुरित्यशनिरिति कतमोय
ज्ञइतिपशवइति ॥ ६ ॥ कतमेषडित्यग्निश्चपृथिवीचवायुश्चांतरिक्षंचादित्यश्चद्यौश्चैतेषडेतेषुहीदंसर्वंषडिति
॥७॥ कतमेतेत्रयोदेवाइतीमएवत्रयोलोकाएषुहीमेसर्वेदेवाइति कतमौतौद्वौदेवावित्यन्नंचैवप्राणश्चेति॥८॥

कतमोऽध्यर्धइतियोऽयंपवतइति तदाहुर्यदयमेकइवैवपवतेऽथकथमध्यर्धइति यदस्मिन्निदꣳसर्वमध्यर्ध्नोत्तेनाध्य
र्धइति कतमएकोदेवइति प्राणइति सब्रह्मत्यदित्याचक्षते॥९॥पृथिव्येवयस्यायतनमग्निर्लोकोमनोज्योतिर्यो
वैतंपुरुषंविद्यात्सर्वस्यात्मनःपरायणं सवैवेदितास्याद्याज्ञवल्क्यवेदवाअहंतंपुरुषंसर्वस्यात्मनःपरायणं यमा
त्थयएवायꣳशारीरःपुरुषःसएषवदेवशाकल्यतस्यकादेवतेत्यमृतमितिहोवाच ॥१०॥ कामएवयस्यायतनꣳ
हृदयंलोकोमनोज्योतिर्योवैतंपुरुषंविद्यात्सर्वस्यात्मनःपरायणꣳसवैवेदितास्याद्याज्ञवल्क्य वेदवाअहंतंपुरुष
ꣳसर्वस्यात्मनःपरायणं यमात्थयएवायंकाममयःपुरुषःसएषवदेवशाकल्यतस्यकादेवतेतिस्त्रियइतिहोवाच
॥ ११ ॥ रूपाण्येवयस्यायतनंचक्षुर्लोकोमनोज्योतिर्योवैतंपुरुषंविद्यात्सर्वस्यात्मनःपरायणꣳसवैवेदितास्या
द्याज्ञवल्क्य वेदवाअहंतंपुरुषꣳसर्वस्यात्मनःपरायणं यमात्थयएवासावादित्येपुरुषःसएषवदेवशाकल्यतस्य
कादेवतेतिसत्यमितिहोवाच ॥१२॥ आकाशएवयस्यायतनꣳश्रोत्रंलोकोमनोज्योतिर्योवैतंपुरुषंविद्यात्सर्व
स्यात्मनःपरायणꣳसवैवेदितास्याद्याज्ञवल्क्य वेदवाअहंतंपुरुषꣳसर्वस्यात्मनःपरायणंयमात्थयएवायꣳश्रौत्रः
प्रातिश्रुत्कःपुरुषःसएषवदेवशाकल्यतस्यकादेवतेतिदिशइतिहोवाच॥१३॥तमएवयस्यायतनꣳहृदयंलोको

मनोज्योतिर्योवैतंपुरुषंविद्यात्सर्वस्यात्मनःपरायणꣳसवैवेदितास्याद्याज्ञवल्क्य वेदवाअहंतंपुरुषꣳसर्वस्यात्म
नःपरायणंयमात्थयएवायंछायामयःपुरुषःसएषवदैवशाकल्यतस्यकादेवतेतिमृत्युरितिहोवाच ॥ १४ ॥रू
पाण्येवयस्यायतनंचक्षुर्लोकोमनोज्योतिर्योवैतंपुरुषंविद्यात्सर्वस्यात्मनःपरायणꣳसवैवेदितास्याद्याज्ञवल्क्य
वेदवाअहंतंपुरुषꣳसर्वस्यात्मनःपरायणंयमात्थयएवायमादर्शेपुरुषःसएषवदैवशाकल्य तस्यकादेवतेत्यसुरि
तिहोवाच ॥१५॥ आपएवयस्यायतनꣳहृदयंलोकोमनोज्योतिर्योवैतंपुरुषंविद्यात्सर्वस्यात्मनःपरायणꣳसवै
वेदितास्याद्याज्ञवल्क्य वेदवाअहंतंपुरुषꣳसर्वस्यात्मनःपरायणंयमात्थयएवायमप्सुपुरुषःसएषवदैवशाकल्य
तस्यकादेवतेतिवरुणइतिहोवाच ॥ १६ ॥ रेतएवयस्यायतनꣳहृदयंलोकोमनोज्योतिर्योवैतंपुरुषंविद्यात्सर्व
स्यात्मनःपरायणꣳसवैवेदितास्याद्याज्ञवल्क्य वेदवाअहंतंपुरुषꣳसर्वस्यात्मनःपरायणंयमात्थयएवायंपुत्रम
यःपुरुषस्सएषवदैवशाकल्यतस्यकादेवतेतिप्रजापतिरितिहोवाच ॥१७॥शाकल्येतिहोवाचयाज्ञवल्क्यस्त्वाꣳ
स्विदिमेब्राह्मणाअंगारावक्षयणमक्रता३इति ॥ १८ ॥ याज्ञवल्क्येतिहोवाचशाकल्योयदिदंकुरुपांचालानां
ब्राह्मणानत्यवादीःकिंब्रह्मविद्वानितिदिशोवेदसदेवाःसप्रतिष्ठाइतियद्दिशोवेत्थसदेवाःसप्रतिष्ठाः॥१९॥ किंदे

वतोस्यांप्राच्यादिश्यसीतिआदित्यदेवतइति सआदित्यःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतिचक्षुषीति कस्मिन्नुचक्षुःप्रतिष्ठि
तमितिरूपेष्विति चक्षुषाहिरूपाणिपश्यतिकस्मिन्नुरूपाणिप्रतिष्ठितानीति हृदयइतिहोवाच हृदयेनहिरूपा
णिजानातिहृदयेह्येवरूपाणिप्रतिष्ठितानिभवंतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य॥२०॥किंदेवतोस्यांदक्षिणायांदिश्यसी
तियमदेवतइति सयमःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतियज्ञइति कस्मिन्नुयज्ञःप्रतिष्ठितइतिदक्षिणायामिति कस्मिन्नुदक्षि
णाप्रतिष्ठितेतिश्रद्धायामिति यदाह्येवश्रद्धत्तेऽथदक्षिणांददातिश्रद्धायाᳪह्येवदक्षिणाप्रतिष्ठितेतिकस्मिन्नुश्र
द्धाप्रतिष्ठितेतिहृदयइतिहोवाच हृदयेनहिश्रद्धांजानातिहृदयेह्येवश्रद्धाप्रतिष्ठिताभवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य
॥२१॥ किंदेवतोस्यांप्रतीच्यांदिश्यसीतिवरुणदेवतइति सवरुणःकस्मिन्प्रतिष्ठितइत्यप्स्विति कस्मिन्न्वापःप्र
तिष्ठिताइतिरेतसीति कस्मिन्नुरेतःप्रतिष्ठितमितिहृदयइति तस्मादपिप्रतिरूपंजातमाहुर्हृदयादिवसृप्तोहृदया
दिवनिर्मितइति हृदयेह्येवरेतःप्रतिष्ठितंभवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२२॥ किंदेवतोस्यामुदीच्यांदिश्यसीति
सोमदेवतइति ससोमःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतिदीक्षायामिति कस्मिन्नुदीक्षाप्रतिष्ठितेतिसत्यइति तस्मादपिदी
क्षितमाहुःसत्यंवदेतिसत्येह्येवदीक्षाप्रतिष्ठितेतिकस्मिन्नुसत्यंप्रतिष्ठितमितिहृदयइतिहोवाच हृदयेनहिसत्यं

जानातिहृदयेह्येवसत्यंप्रतिष्ठितंभवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२३॥ किंदेवतोस्यांध्रुवायांदिश्यसीत्यग्निदेवतइ
ति सोग्निःकस्मिन्नुप्रतिष्ठितइतिवाचीति कस्मिन्नुवाक्प्रतिष्ठितेतिहृदयइतिकस्मिन्नुहृदयंप्रतिष्ठितमिति॥२४॥
अहल्लिकेतिहोवाचयाज्ञवल्क्योयत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासैयद्ध्येतदन्यत्रास्मत्स्याच्छ्वानोवैनदद्युर्वयांसिवैनद्वि
मथ्नीरन्निति ॥२५॥ कस्मिन्नुत्वंचात्माचप्रतिष्ठितौस्थइति प्राणइतिकस्मिन्नुप्राणःप्रतिष्ठितइत्यपानइति कस्मि
न्न्वपानःप्रतिष्ठितइतिव्यानइति कस्मिन्नुव्यानःप्रतिष्ठितइत्युदानइति कस्मिन्नूदानःप्रतिष्ठितइतिसमानइति
सएषनेतिनेत्यात्माऽगृह्योनहिगृह्यतेऽशीर्योनहिशीर्यतेऽसंगोनहिसज्यतेऽसितोनव्यथतेनरिष्यत्येतान्यष्टावा
यतनान्यष्टौलोकाअष्टौदेवाअष्टौपुरुषाःसयस्तान्पुरुषान्निरुह्यप्रत्यूह्यात्यक्रामत्तंत्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामितंचे
न्मेनविवक्ष्यसिमूर्धातेविपतिष्यतीति तंहनमेनेशाकल्यस्तस्यहमूर्धाविपपातापिहास्यपरिमोषिणोस्थीन्यप
जह्रुरन्यन्मन्यमानाः॥२६॥अथहोवाचब्राह्मणाभगवंतोयोवःकामयतेसमापृच्छतु सर्वेवामापृच्छत योवःका
मयतेतंवःपृच्छामि सर्वान्वावःपृच्छामीति।तेहब्राह्मणानदधृषुः॥२७॥तान्हैतैःश्लोकैःपप्रच्छ॥ यथावृक्षोवन
स्पतिस्तथैवपुरुषोमृषा ॥ तस्यलोमानिपर्णानित्वगस्योत्पाटिकाबहिः॥१॥ त्वचएवास्यरुधिरंप्रस्यंदित्वचउ

त्पटः ॥ तस्मात्तदातृणात्प्रैतिरसोवृक्षादिवाहतात् ॥२॥ मा८ँसान्यस्यशर्कराणिकिनाटँस्नावतस्थिरं॥ अस्थी
न्यंतरतोदारूणिमज्जामज्जोपमाकृता ॥३॥ यद्वृक्षोवृक्णोरोहतिमूलान्नवतरःपुनः ॥ मर्त्यःस्विन्मृत्युनावृक्णः
कस्मान्मूलात्प्ररोहति॥४॥ रेतसइतिमावोचतजीवतस्तत्प्रजायते॥धानारुहइववैवृक्षोंजसाप्रेत्यसंभवः॥५॥
यत्समूलमावृहेयुर्वृक्षंनपुनराभवेत् ॥ मर्त्यःस्विन्मृत्युनावृक्णःकस्मान्मूलात्प्ररोहति॥६॥जातएवनजायतेको
न्वेनंजनयेत्पुनः ॥ विज्ञानमानंदंब्रह्मरातिर्दातुःपरायणं ॥ तिष्ठमानस्यतद्विदइति ॥७॥२८॥इतिशाकल्यब्रा
ह्मणं ॥५॥९॥ इतिश्रीबृहदारण्यकोपनिषदि पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
जनकोहवैदेहआसांचक्रेऽथहयाज्ञवल्क्यआवव्राज त८ँहोवाचयाज्ञवल्क्यकिमर्थमचारीःपशूनिच्छन्नण्वंतानि
त्युभयमेवसम्राडितिहोवाच॥१॥ यत्तेकश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मेजित्वाशैलिनोवाग्वैब्रह्मेति यथामातृ
मान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथातच्छैलिनोऽब्रवीद्वाग्वैब्रह्मेति अवदतोहिकिंस्यादित्यब्रवीत्तुतेतस्यायतनंप्र
तिष्ठांनमेब्रवीदित्येकपाद्वाएतत्सम्राडितिसवैनोब्रूहियाज्ञवल्क्यवागेवायतनमाकाशःप्रतिष्ठाप्रज्ञेत्येनदुपासी
त काप्रज्ञतायाज्ञवल्क्य वागेवसम्राडितिहोवाचवाचावैसम्राड्बंधुःप्रज्ञायतऋग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदोऽथर्वांगि

रसइतिहासःपुराणंविद्याउपनिषदःश्लोकाःसूत्राण्यनुव्याख्यानानिव्याख्यानानीष्टंहुतमाशितंपायितमयं चलोकःपरश्चलोकःसर्वाणिचभूतानिवाचैवसम्राट्प्रज्ञायंतेवाग्वैसम्राट्परमंब्रह्मनैनंवाग्जहातिसर्वाण्येनंभू तान्यभिक्षरंति देवोभूत्वादेवानप्येति यएवंविद्वानेतदुपास्तेहस्त्यृषभंसहस्रंददामीतिहोवाचजनकोवैदेहः सहोवाचयाज्ञवल्क्यःपितामेऽमन्यतनाननुशिष्यहरेतेति।२।यदेवतेकश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मउदंकः शौल्बायनःप्राणोवैब्रह्मेति यथामातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथातच्छौल्बायनोऽब्रवीत्प्राणोवैब्रह्मेत्यप्रा णतोहिकिंस्यादित्यब्रवीत्तुतेतस्यायतनंप्रतिष्ठांनमेऽब्रवीदित्येकपाद्वाएतत्सम्राडिति सवैनोब्रूहियाज्ञवल्क्य प्राणएवायतनमाकाशःप्रतिष्ठाप्रियमित्येनदुपासीतकाप्रियतायाज्ञवल्क्यप्राणएवसम्राडितिहोवाच प्राणस्य वैसम्राट्कामायायाज्यंयाजयत्यप्रतिगृह्यस्यप्रतिगृह्णात्यपितत्रवधाशंकंभवति यांदिशमेतिप्राणस्यैवसम्राट् कामायप्राणोवैसम्राट्परमंब्रह्मनैनंप्राणोजहातिसर्वाण्येनंभूतान्यभिक्षरंति देवोभूत्वादेवानप्येतियएवंविद्वा नेतदुपास्ते हस्त्यृषभंसहस्रंददामीतिहोवाचजनकोवैदेहःसहोवाचयाज्ञवल्क्यःपितामेमन्यतनाननुशिष्यह रेतेति ॥३॥ यदेवतेकश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मेबर्कुर्वार्ष्णश्चक्षुर्वैब्रह्मेति यथामातृमान्पितृमानाचार्य

वान्ब्रूयात्तथातद्वार्ष्णोब्रवीच्चक्षुर्वैब्रह्मेत्यपश्यतोहिकिंस्यादित्यब्रवीत्तुतेतस्यायतनंप्रतिष्ठांनमेब्रवीदित्येकपा
द्वाएतत्सम्राडितिसवैनोब्रूहियाज्ञवल्क्यचक्षुरेवायतनमाकाशःप्रतिष्ठासत्यमित्येनदुपासीत कासत्यतायाज्ञ
वल्क्यचक्षुरेवसम्राडितिहोवाच चक्षुषावैसम्राट्पश्यंतमाहुरद्राक्षीरितिसआहाद्राक्षमितितत्सत्यंभवति चक्षु
र्वैसम्राट्परमंब्रह्मनैनंचक्षुर्जहातिसर्वाण्येनंभूतान्यभिक्षरंतिदेवोभूत्वादेवानप्येतियएवंविद्वानेतदुपास्तेह
स्त्यृषभंसहस्रंददामीतिहोवाचजनकोवैदेहःसहोवाचयाज्ञवल्क्यःपितामेमन्यतनाननुशिष्यहरेतेति॥४॥
यदेवतेकश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मेगर्दभीविपीतोभारद्वाजःश्रोत्रंवैब्रह्मेतियथामातृमान्पितृमानाचार्य
वान्ब्रूयात्तथातद्भारद्वाजोब्रवीच्छ्रोत्रंवैब्रह्मेत्यशृण्वतोहिकिंस्यादित्यब्रवीत्तुतेतस्यायतनंप्रतिष्ठां नमेब्रवीदित्ये
कपाद्वाएतत्सम्राडिति सवैनोब्रूहियाज्ञवल्क्यश्रोत्रमेवायतनमाकाशःप्रतिष्ठानंतइत्येनदुपासीत कानंतता
याज्ञवल्क्यदिशएवसम्राडितिहोवाच तस्माद्वैसम्राडपियांकांचदिशंगच्छतिनैवास्याअंतंगच्छत्यनंताहिदि
शःदिशोवैसम्राट्श्रोत्रंश्रोत्रंवैसम्राट्परमंब्रह्मनैनंश्रोत्रंजहातिसर्वाण्येनंभूतान्यभिक्षरंति देवोभूत्वादेवा
नप्येतियएवंविद्वानेतदुपास्तेहस्त्यृषभंसहस्रंददामीतिहोवाचजनकोवैदेहःसहोवाचयाज्ञवल्क्यःपितामेम

न्यतनाननुशिष्यहरेतेति ॥५॥ यदेवतेकश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मेसत्यकामोजाबालोमनोवैब्रह्मेतिय
थामातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथातज्जाबालोऽब्रवीन्मनोवैब्रह्मेत्यमनसोहिकिंस्यादित्यब्रवीत्तुतेतस्या
यतनंप्रतिष्ठां नमेब्रवीदित्येकपाद्वाएतत्सम्राडिति सवैनोब्रूहियाज्ञवल्क्यमनएवायतनमाकाशःप्रतिष्ठाऽऽनंद
इत्येनदुपासीत कानंदतायाज्ञवल्क्यमनएवसम्राडितिहोवाचमनसावैसम्राट्स्त्रियमभिहार्यतेतस्यांप्रतिरूपः
पुत्रोजायते सआनंदोमनोवैसम्राट्परमंब्रह्मनैनंमनोजहातिसर्वाण्येनंभूतान्यभिक्षरंति देवोभूत्वादेवानप्ये
तियएवंविद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभंसहस्रंददामीतिहोवाचजनकोवैदेहःसहोवाचयाज्ञवल्क्यः पितामेमन्यत
नाननुशिष्यहरेतेति ॥६॥ यदेवतेकश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मेविदग्धःशाकल्योहृदयंवैब्रह्मेति यथामा
तृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथातच्छाकल्योऽब्रवीद्धृदयंवैब्रह्मेत्यहृदयस्यकिंस्यादित्यब्रवीत्तुतेतस्यायतनं
प्रतिष्ठांनमेब्रवीदित्येकपाद्वाएतत्सम्राडिति सवैनोब्रूहियाज्ञवल्क्यहृदयमेवायमायतनमाकाशःप्रतिष्ठास्थि
तिरित्येनदुपासीत कास्थितितायाज्ञवल्क्यहृदयमेवसम्राडितिहोवाच हृदयंवैसम्राट्सर्वेषांभूतानामायतनं
हृदयंवैसम्राट्सर्वेषांभूतानांप्रतिष्ठाहृदयेह्येवसम्राट्सर्वाणिभूतानिप्रतिष्ठितानिभवंतिहृदयंवैसम्राट्परमंब्रह्मनै

नश्हृदयंजहातिसर्वाण्येनंभूतान्यभिक्षरंतिदेवोभूत्वादेवानप्येतियएवंविद्वानेतदुपास्तेहस्त्यृषभंश्सहस्रंददा
मीतिहोवाचजनकोवैदेहःसहोवाचयाज्ञवल्क्यः पितामेऽमन्यतनाननुशिष्यहरेतेति ॥७॥ षडाचार्यब्रा०।६।१
जनकोहवैदेहःकूर्चादुपावसर्पन्नुवाच नमस्तेस्तुयाज्ञवल्क्यानुमाशाधीति सहोवाचयथावैसम्राण्महांतमध्वान
मेष्यन्रथंवानावंवासमाददीत एवमेवैताभिरुपनिषद्भिःसमाहितात्मास्येवंवृंदारकआढ्यः सन्नधीतवेदउक्तोप
निषत्कइतोविमुच्यमानःक्वगमिष्यसीति नाहंतद्भगवन्वेद यत्रगमिष्यामीत्यथवैतेहंतद्वक्ष्यामियत्रगमिष्य
सीति सहोवाचब्रवीतुभगवानिति ॥१॥ इंधोहवैनामैषयोयंदक्षिणेक्षन्पुरुषस्तंवाएतमिंधश्संतमिंद्रइत्याचक्ष
तेपरोक्षेणैवपरोक्षप्रियाइवहिदेवाःप्रत्यक्षद्विषः ॥२॥ अथैतद्वामेक्षणिपुरुषरूपमेषास्यपत्नीविराट्तयोरेषसं
स्तावोयएषोंतर्हृदयआकाशोऽथैनयोरेतदन्नं यएषोंतर्हृदयेलोहितपिंडोथैनयोरेतत्प्रावरणंयदेतदंतर्हृदयेजा
लकमिवाथैनयोरेषासृतिःसंचरणीयैषाहृदयादूर्ध्वानाड्युच्चरति यथाकेशःसहस्रधाभिन्नएवमस्यैताहितानाम
नाड्योंतर्हृदयेप्रतिष्ठिताभवंत्येताभिर्वाएतदास्रवदास्रवति तस्मादेषप्रविविक्ताहारतरइवैवभवत्यस्माच्छारी
रादात्मनः॥३॥ तस्यप्राचीदिक्प्रांचःप्राणा दक्षिणादिक्दक्षिणाःप्राणाः प्रतीचीदिक्प्रत्यंचःप्राणा उदीचीदि

गुदंचःप्राणा ऊर्ध्वादिगूर्ध्वाःप्राणा अवाचीदिगवांचःप्राणाः सर्वादिशःसर्वेप्राणाः सएषनेतिनेत्यात्माऽगृह्योन
हिगृह्यतेऽशीर्योनहिशीर्यते असंगोनहिसज्यतेऽसितोनव्यथतेनरिष्यत्यभयंवैजनकप्राप्तोसीतिहोवाचयाज्ञ
वल्क्यः सहोवाचजनकोहवैदेहोऽभयंत्वागच्छताद्याज्ञवल्क्ययोनोभगवन्नभयंवेदयसे नमस्तेस्त्विमेविदेहाअ
यमहमस्मि ॥ ४ ॥ द्वितीयंकूर्चब्राह्मणं ॥ ६ ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥
जनकंहवैदेहंयाज्ञवल्क्योजगाम समेनेनवदिष्यइत्यथहयज्जनकश्चवैदेहोयाज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रेसमूदाते त
स्मैहयाज्ञवल्क्योवरंददौसहकामप्रश्नमेववव्रे तंहास्मैददौतंहसम्राडेवपूर्वःपप्रच्छ॥१॥याज्ञवल्क्यकिंज्योति
रयंपुरुषइत्यादित्यज्योतिःसम्राडितिहोवाच आदित्येनैवायंज्योतिषाऽऽस्तेपल्ययतेकर्मकुरुतेविपल्येतीत्येव
मेवैतद्याज्ञवल्क्य॥२॥अस्तमितआदित्येयाज्ञवल्क्यकिंज्योतिरेवायंपुरुषइति चंद्रमाएवास्यज्योतिर्भवतीति
चंद्रमसैवायंज्योतिषाऽऽस्तेपल्ययतेकर्मकुरुतेविपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥३॥ अस्तमितआदित्येयाज्ञव
ल्क्यचंद्रमस्यस्तमितेकिंज्योतिरेवायंपुरुषइति अग्निरेवास्यज्योतिर्भवतीत्यग्निनैवायंज्योतिषाऽऽस्तेपल्ययते
कर्मकुरुतेविपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य॥४॥ अस्तमितआदित्येयाज्ञवल्क्यचंद्रमस्यस्तमितेशांतेऽग्नौकिंज्यो

तिरेवायंपुरुषइति वागेवास्यज्योतिर्भवतीति वाचैवायंज्योतिषास्तेपल्ययतेकर्मकुरुतेविपल्येतीति तस्माद्वैस
म्राडपियत्रस्वःपाणिर्नविनिर्ज्ञायतेऽथयत्रवागुच्चरत्युपैवतत्रन्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥५॥ अस्तमितआदि
त्येयाज्ञवल्क्यचंद्रमस्यस्तमितेशांतेऽग्नौशांतायांवाचिकिंज्योतिरेवायंपुरुषइति आत्मैवास्यज्योतिर्भवतीत्या
त्मनैवायंज्योतिषाऽऽस्तेपल्ययतेकर्मकुरुतेविपल्येतीति॥६॥कतमआत्मेति योयंविज्ञानमयःप्राणेषुहृद्यंतर्ज्यो
तिःपुरुषःससमानःसन्नुभौलोकावनुसंचरति ध्यायतीवलेलायतीवसहिस्वप्नोभूत्वेमंलोकमतिक्रामतिमृत्यो
रूपाणि॥७॥सवाऽयंपुरुषोजायमानःशरीरमभिसंपद्यमानःपाप्मभिःसंसृज्यते सउत्क्रामन्म्रियमाणःपाप्मनो
विजहाति ॥८॥ तस्यवाएतस्यपुरुषस्यद्वेएवस्थानेभवत इदंचपरलोकस्थानंचसंध्यंतृतीयंस्वप्नस्थानंतस्मिन्सं
ध्येस्थानेतिष्ठन्नेतेउभेस्थानेपश्यतीदंचपरलोकस्थानंचअथयथाक्रमोयंपरलोकस्थानेभवतितमाक्रममाक्रम्यो
भयान्पाप्मनआनंदांश्चपश्यति सयत्रप्रस्वपित्यस्यलोकस्यसर्वावतोमात्रामुपादायस्वयंविहत्यस्वयंनिर्माय
स्वेनभासास्वेनज्योतिषाप्रस्वपित्यत्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिर्भवति॥९॥नतत्ररथानरथयोगानपंथानोभवंत्यथर ॥४४९॥
थान्रथयोगान्पथःसृजते नतत्रानंदामुदःप्रमुदोभवंत्यथानंदान्मुदःप्रमुदःसृजते नतत्रवेशांताःपुष्करिण्यःस्र

वंत्योभवंत्यथवेशांतान्पुष्करिण्यः स्रवंत्यः सृजते सहिकर्ता ॥१०॥ तदेते श्लोका भवंति स्वप्नेनशारीरमभिप्रहत्या
सुप्तः सुप्तानभिचाकशीति । शुक्रमादायपुनरेतिस्थानं हिरण्मयः पुरुषएकहꣳसः ॥११॥ प्राणेनरक्षन्नवरंकुलायं
बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा । सईयतेऽमृतोयत्रकामꣳ हिरण्मयः पुरुषएकहꣳसः ॥ १२ ॥ स्वप्नांतउच्चावचमीय
मानोरूपाणिदेवः कुरुतेबहूनि । उतेवस्त्रीभिः सहमोदमानोजक्षदुतेवापिभयानिपश्यन् ॥ १३ ॥ आराममस्य
पश्यंतिनतंपश्यतिकश्चनेति तंनायतंबोधयेदित्याहुर्दुर्भिषज्यंहास्मैभवतियमेषनप्रतिपद्यतेऽथोखल्वाहुर्जाग
रितदेशएवास्यैषइति यानिह्येवजाग्रत्पश्यतितानिसुप्तइत्यत्रायंपुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति सोहंभगवतेसहस्रंद
दाम्यतऊर्ध्वंविमोक्षायब्रूहीति ॥१४॥ सवाएषएतस्मिन्संप्रसादेरत्वाचरित्वादृष्ट्वैवपुण्यंचपापंचपुनः प्रतिन्यायं
प्रतियोन्याद्रवतिस्वप्नायैव सयत्तत्रकिंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसंगोह्ययंपुरुषइत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सो
हंभगवतेसहस्रंददाम्यतऊर्ध्वंविमोक्षायैवब्रूहीति ॥१५॥ सवाएषएतस्मिन्स्वप्नेरत्वाचरित्वादृष्ट्वैवपुण्यंचपापंच
पुनः प्रतिन्यायंप्रतियोन्याद्रवतिबुद्धांतायैव सयत्तत्रयत्किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेनभवत्यसंगोह्ययंपुरुषइत्ये
वमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोहंभगवतेसहस्रंददाम्यतऊर्ध्वंविमोक्षायैवब्रूहीति ॥१६॥ सवाएषएतस्मिन्बुद्धांतेरत्वाच

रित्वाद्दृष्ट्वैवपुण्यंचपापंचपुनःप्रतिन्यायंप्रतियोन्याद्रवतिस्वप्नांतायैव ॥१७॥ तद्यथामहामत्स्यउभेकूलेअनुसं
चरतिपूर्वंचापरंचैवमेवायंपुरुषएतावुभावंतावनुसंचरतिस्वप्नांतंचबुद्धांतंच ॥१८॥ तद्यथास्मिन्नाकाशेश्येनो
वासुपर्णोवाविपरिपत्यश्रांतःसꣳहत्यपक्षौसल्लयायैवध्रियत एवमेवायंपुरुषएतस्माअंतायधावतियत्रसुप्तोनकं
चनकामंकामयतेनकंचनस्वप्नंपश्यति॥१९॥ तावाअस्यैताहितानामनाड्योयथाकेशःसहस्रधाभिन्नस्तावता
ऽणिम्नातिष्ठंति शुक्लस्यनीलस्यपिंगलस्यहरितस्यलोहितस्यपूर्णा अथयत्रैनंघ्नंतीवजिनंतीवहस्तीवविच्छायय
तिगर्तमिवपतति । यदेवजाग्रद्भयंपश्यतितदत्राविद्ययामन्यतेऽथयत्रदेवइवराजेवाहमेवेदꣳसर्वोस्मीतिमन्य
ते सोस्यपरमोलोकः॥२०॥तद्वाअस्यैतदतिच्छंदाअपहतपाप्माऽभयꣳरूपꣳतद्यथाप्रिययास्त्रियासंपरिष्वक्तो
नबाह्यंकिंचनवेदनांतरमेवमेवायंपुरुषः प्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तोनबाह्यंकिंचनवेदनांतरंतद्वाअस्यैतदाप्तका
ममात्मकाममकामंरूपंशोकांतरं ॥२१॥ अत्रपिताऽपिताभवति माताऽमातालोकाअलोकादेवाअदेवावेदा
अवेदाअत्रस्तेनोऽस्तेनोभवति भ्रूणहाऽभ्रूणहाचांडालोऽचांडालःपौल्कसोऽपौल्कसःश्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽ ॥४५०॥
तापसोनन्वागतंपुण्येनानन्वागतंपापेन तीर्णोहितदासर्वाञ्छोकान्हृदयस्यभवति।२२।यद्वैतन्नपश्यतिपश्य

न्वैतन्नपश्यति नहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वान्नतुतद्द्वितीयमस्तिततोन्यद्विभक्तंयत्पश्येत्॥२३॥
यद्वैतन्नजिघ्रतिजिघ्रन्वैतन्नजिघ्रतिनहिघ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वान्नतुतद्द्वितीयमस्तिततोन्य
द्विभक्तंयज्जिघ्रेत्।२४।यद्वैतन्नरसयतेरसयन्वैतन्नरसयतेनहिरसयितूरसयतेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वा
न्नतुतद्द्वितीयमस्तिततोन्यद्विभक्तंयद्रसयेत्॥२५॥ यद्वैतन्नवदतिवदन्वैतंनवदतिनहिवक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपोवि
द्यतेऽविनाशित्वान्नतुतद्द्वितीयमस्तिततोन्यद्विभक्तंयद्वदेत् ॥२६॥ यद्वैतन्नशृणोतिशृण्वन्वैतन्नशृणोतिनहि
श्रोतुःश्रुतेर्विपरिलोपोविद्यते ऽविनाशित्वान्नतुतद्द्वितीयमस्तिततोन्यद्विभक्तंयच्छृणुयात्॥२७॥यद्वैतन्नमनु
तेमन्वानोवैतन्नमनुतेनहिमंतुर्मतेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वान्नतुतद्द्वितीयमस्तिततोन्यद्विभक्तंयन्मन्वी
त।२८। यद्वैतन्नस्पृशतिस्पृशन्वैतन्नस्पृशतिनहिस्प्रष्टुःस्पृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वान्नतुतद्द्वितीयमस्ति
ततोन्यद्विभक्तंयत्स्पृशेत्॥२९॥यद्वैतन्नविजानातिविजानन्वैतन्नविजानातिनहिविज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो
विद्यते ऽविनाशित्वान्नतुतद्द्वितीयमस्तिततोन्यद्विभक्तंयद्विजानीयात्॥३०॥ यत्रवाअन्यदिवस्यात्तत्रान्योन्य
त्पश्येदन्योन्यज्जिघ्रेदन्योन्यद्रसयेदन्योन्यद्वदेदन्योन्यच्छृणुयादन्योन्यन्मन्वीतान्योन्यत्स्पृशेदन्योन्यद्विजानी

यात् ॥३१॥ सलिलएकोद्रष्टाऽद्वैतोभवत्येषब्रह्मलोकःसम्राडितिहैनमनुशशासयाज्ञवल्क्य एषास्यपरमागति
रेषास्यपरमासंपदेषोस्यपरमोलोकएषोस्यपरमआनंदएतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंति ।३२।
सयोहवैमनुष्याणाꣳराद्धःसमृद्धोभवत्यन्येषामधिपतिस्सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैःसंपन्नतमःसमनुष्याणांपरमआनं
दो ऽथयेशतंमनुष्याणामानंदाःसएकःपितृणांजितलोकानामानंदो ऽथयेशतंपितृणांजितलोकानामानंदाः
सएकोगंधर्वलोकआनंदो ऽथयेशतंगंधर्वलोकआनंदाःसएकःकर्मदेवानामानंदोयेकर्मणादेवत्वमभिसंपद्यंते
ऽथयेशतंकर्मदेवानामानंदाःसएकआजानदेवानामानंदोयश्चश्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतो ऽथयेशतमाजा
नदेवानामानंदाःसएकःप्रजापतिलोकआनंदोयश्चश्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतो ऽथयेशतंप्रजापतिलोकआ
नंदाःसएकोब्रह्मलोकआनंदोयश्चश्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतो ऽथैषएवपरमआनंदएषब्रह्मलोकःसम्राडिति
होवाचयाज्ञवल्क्यः सोहंभगवतेसहस्रंददाम्यतऊर्ध्वंविमोक्षायैवब्रूहीत्यत्रहयाज्ञवल्क्योबिभयांचकारमेधावी
राजासर्वेभ्योमांतेभ्यउदरौत्सीदिति ॥३३॥ सवाएषएतस्मिन्स्वप्नांतेरत्वाचरित्वादृष्ट्वैवपुण्यंचपापंचपुनःप्रति
न्यायंप्रतियोन्याद्रवतिबुद्धांतायैव॥३४॥ तद्यथाऽनःसुसमाहितमुत्सर्जद्यायादेवमेवायंशारीरआत्माप्राज्ञेना

त्मनाऽन्वारूढउत्सर्जंद्यातियत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासीभवति ॥३५॥ सयत्रायमणिमानंन्येतिजरयावोपतपतावाऽणि
मानंनिगच्छतितद्यथाऽऽम्रंवोदुंबरंवापिप्पलंवाबंधनात्प्रमुच्यतएवमेवायंपुरुषएभ्योंगेभ्यःसंप्रमुच्यपुनःप्रति
न्यायंप्रतियोन्याद्रवतिप्राणायैव ॥३६॥ तद्यथाराजानमायांतमुग्राःप्रत्येनसःसूतग्रामण्योऽन्नैःपानैरावसथैःप्र
तिकल्पंते ऽयमायात्ययमागच्छतीत्येवꣳहैवंविदꣳसर्वाणिभूतानिप्रतिकल्पंतइदंब्रह्मयातीदमागच्छतीति
॥३७॥ तद्यथाराजानंप्रयियासंतमुग्राःप्रत्येनसःसूतग्रामण्योऽभिसमायंत्येवमेवेममात्मानमंतकालेसर्वेप्राणा
अभिसमायंति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासीभवति ॥३८॥ इतिज्योतिर्ब्राह्मणं ॥ ६ ॥ ३ ॥ ॥ ॥
सयत्रायमात्माबल्यंन्येत्यसंमोहमिवन्येत्यथैनमेतेप्राणाअभिसमायंतिसएतास्तेजो मात्रासमभ्याददानोहृद
यमेवान्ववक्रामति सयत्रैवचाक्षुषःपुरुषःपराङ्पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञोभवति ॥१॥ एकीभवतिनपश्यतीत्याहुरे
कीभवतिनजिघ्रतीत्याहु रेकीभवतिनरसयतइत्याहुरेकीभवतिनवदतीत्याहु रेकीभवतिनशृणोतीत्याहुरेकी
भवतिनमनुतइत्याहु रेकीभवतिनस्पृशतीत्याहुरेकीभवतिनविजानातीत्याहु स्तस्यहैतस्यहृदयस्याग्रंप्रद्योत
तेतेनप्रद्योतेनैषआत्मानिष्क्रामति चक्षुषोवामूर्ध्नोवान्येभ्योवाशरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामंतंप्राणोनूत्क्रामति प्राण

मनूत्क्रामंतꣳसर्वेप्राणाअनूत्क्रामंतिसविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामति तंविद्याकर्मणीसमन्वारभेतेपू
र्वप्रज्ञाच॥२॥तद्यथातृणजलायुकातृणस्यांतंगत्वाअन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसꣳहरत्येवमेवायमात्मेदꣳश
रीरंनिहत्याविद्यांगमयित्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसꣳहरति ॥३॥तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादा
यान्यन्नवतरंकल्याणतरꣳरूपंतनुत एवमेवायमात्मेदꣳशरीरंनिहत्याविद्यांगमयित्वान्यन्नवतरंकल्याणतरꣳ
रूपंकुरुते पित्र्यंवागांधर्वंवादैवंवाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवाऽन्येषांवाभूतानां॥४॥सवाअयमात्माब्रह्म विज्ञानमयो
मनोमयःप्राणमयश्चक्षुर्मयःश्रोत्रमयः पृथिवीमयअपोमयोवायुमयआकाशमयस्तेजोमयोतेजोमयःकामम
योकाममयः क्रोधमयोक्रोधमयोधर्ममयोधर्ममयस्सर्वमयस्तद्यदेतदिदंमयोदोमयइति यथाकारीयथाचारी
तथाभवतिसाधुकारीसाधुर्भवतिपापकारीपापोभवतिपुण्यः पुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेनाथोखल्वाहुःका
ममयएवायंपुरुषइति सयथाकामोभवतितत्क्रतुर्भवतियत्क्रतुर्भवतितत्कर्मकुरुतेयत्कर्मकुरुतेतदभिसंपद्यते
॥५॥तदेषश्लोकोभवति। तदेवसक्तःसहकर्मणैतिलिंगंमनोयत्रनिषिक्तमस्य । प्राप्यांतंकर्मणस्तस्ययत्किंचेह
करोत्ययं।तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मैलोकायकर्मणइतिनुकामयमानोथाकामयमानोयोकामोनिष्काम आप्तका

॥४५२॥

मआत्मकामोनतस्यप्राणाउत्क्रामंतिब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति॥६॥तदेषश्लोकोभवति। यदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेस्य
हृदिश्रिताः।अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतइति । तद्यथाहिनिलयनीवल्मीकेमृताप्रत्यस्ताशयीतैवमेवे
दꣳशरीरꣳशेते थायमशरीरोमृतःप्राणोब्रह्मैवतेजएवसोहंभगवतेसहस्रंददामीतिहोवाचजनकोवैदेहः॥७॥
तदेतेश्लोकाभवंति।अणुःपंथाविततःपुराणोमाꣳस्पृष्टोनुवित्तोमयैव। तेनधीराअपियंतिब्रह्मविदःस्वर्गंलोक
मितऊर्ध्वोविमुक्ताः॥८॥तस्मिञ्छुक्लमुतनीलमाहुःपिंगलंहरितंलोहितंच। एषपंथाब्रह्मणाहानुवित्तस्तेनैतिब्र
ह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च॥९॥अंधंतमःप्रविशंतियेऽविद्यामुपासते।ततोभूयइवतेतमोयउविद्यायाꣳरताः ॥१०॥
अनंदानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः।तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंत्यविद्वाꣳसोबुधोजनाः॥११॥आत्मानंचेद्विजानी
यादयमस्मीतिपूरुषः।किमिच्छन्कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेत् ॥१२॥ यस्यानुवित्तःप्रतिबुद्धआत्माऽस्मिन्सं
दोघेगहनेप्रविष्टः।सविश्वकृत्सहिसर्वस्यकर्तातस्यलोकःसउलोकएव ॥१३॥ इहैवसंतोथविद्मस्तद्वयंनचेदवेदी
र्महतीविनष्टिः।यएतद्विदुरमृतास्तेभवंत्यथेतरेदुःखमेवापियंति ॥१४॥ यदैतमनुपश्यत्यात्मानंदेवमंजसा।ई
शानंभूतभव्यस्यनततोविजुगुप्सते ॥१५॥ यस्मादर्वाक्संवत्सरोऽहोभिःपरिवर्तते।तद्देवाज्योतिषांज्योतिरा

युर्होपासतेमृतं॥१६॥यस्मिन्पंचपंचजनाआकाशश्चप्रतिष्ठितः।तमेवमन्यआत्मानंविद्वान्ब्रह्मामृतोमृतं।१७।
प्राणस्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्षुरुतश्रोत्रस्यश्रोत्रंमनसोयेमनोविदुस्तेनिचिक्युर्ब्रह्मपुराणमग्र्यं॥१८॥मनसैवानुद्र
ष्टव्यं नेहनानास्तिकिंचन। मृत्योःसमृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यति॥१९॥ एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयंध्रुवं।
विरजःपरआकाशादजआत्मामहान्ध्रुवः॥२०॥तमेवधीरोविज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतब्राह्मणः। नानुध्यायेद्बहूञ्छब्दा
न्वाचोविग्लापनंहितदिति॥२१॥ सवाएषमहानजआत्मायोयंविज्ञानमयःप्राणेषुयएषोंतर्हृदयआकाशस्त
स्मिञ्छेते सर्वस्यवशीसर्वस्येशानःसर्वस्याधिपतिःसनसाधुनाकर्मणाभूयान्नोएवासाधुनाकनीयानेषसर्वेश्वर
एषभूताधिपतिरेषभूतपालएषसेतुर्विधरणएषांलोकानामसंभेदाय तमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंति
यज्ञेनदानेनतपसाऽनाशकेनैतमेवविदित्वामुनिर्भवत्येतमेवप्रव्राजिनोलोकमिच्छंतःप्रव्रजंति। एतद्धस्मवैत
त्पूर्वेविद्वांसःप्रजांनकामयंते किंप्रजयाकरिष्यामोयेषांनोऽयमात्माऽयंलोकइति तेहस्मपुत्रैषणायाश्चवित्तैष
णायाश्चलोकैषणायाश्चव्युत्थायाथभिक्षाचर्यंचरंति याह्येवपुत्रैषणासावित्तैषणायावित्तैषणासालोकैषणोभे
ह्येतेएषणेएवभवतः सएषनेतिनेत्यात्माऽगृह्योनहिगृह्यतेऽशीर्योनहिशीर्यतेऽसंगोनहिसज्यतेऽसितोनव्यथते

नरिष्यतिएतमुहैवैतेनतरतइत्यतः पापमकरवमित्यतःकल्याणमकरवमित्युभेउहैवैषएतेतरतिनैनंकृताकृते तपतः॥२२॥तदेतदृचाभ्युक्तंएषनित्योमहिमाब्राह्मणस्यनवर्धतेकर्मणानोकनीयान् तस्यैवस्यात्पदंवित्तंविदि त्वानलिप्यतेकर्मणापापकेनेति । तस्मादेवंविच्छांतोदांतउपरतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्य तिसर्वमात्मानंपश्यति नैनंपाप्मातरतिसर्वंपाप्मानंतरतिनैनंपाप्मातपतिसर्वंपाप्मानंतपतिविपापोविरजोऽ विचिकित्सोब्राह्मणोभवत्येषब्रह्मलोकःसम्राडितिहोवाचयाज्ञवल्क्यःसोहंभगवतेविदेहान्ददामिमांचापिसह दास्यायेति ॥२३॥ सवाएषमहानजआत्मान्नादोवसुदानोविंदतेवसुयएवंवेद ॥२४॥ सवाएषमहानजआत्मा ऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयोब्रह्माऽभयंहिवैब्रह्मभवतियएवंवेद ॥ २५ ॥ इतिशारीरब्राह्मणं ॥ ६ ॥ ४ ॥ ॥

अथहयाज्ञवल्क्यस्यद्वेभार्येबभूवतुःमैत्रेयीचकात्यायनीच तयोर्हमैत्रेयीब्रह्मवादिनीबभूवस्त्रीप्रज्ञैवतर्हिकात्या यन्यथहयाज्ञवल्क्योन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन् ॥१॥ मैत्रेयीतिहोवाचयाज्ञवल्क्यःप्रव्रजिष्यन्वाअरेऽहमस्मात्स्था नादस्मिहंततेऽनयाकात्यायन्याऽंतंकरवाणीति॥२॥साहोवाचमैत्रेयीयन्नुमइयंभगोःसर्वापृथिवीवित्तेनपूर्णा स्यात्स्यांन्वहंतेनामृताहोतेति नेतिहोवाचयाज्ञवल्क्योयथैवोपकरणवतांजीवितंतथैवतेजीवितंस्यादमृतत्व

स्यतुनाशास्तिवित्तेनेति ॥३॥ साहोवाचमैत्रेयीयेनाहंनामृतास्यांकिमहंतेनकुर्यांयदेवभगवान्वेत्थतदेवमेब्रू
हीति ॥४॥ सहोवाचयाज्ञवल्क्यःप्रियावैखलुनोभवतिसतीप्रियामवृधद्धंततर्हिभवत्येतद्व्याख्यास्यामिव्याच
क्षाणस्यतुमेनिदिध्यासस्वेति ॥५॥ सहोवाचनवाअरेपत्युःकामायपतिःप्रियोभवत्यात्मनस्तुकामायपतिःप्रि
योभवति नवाअरेजायायैकामायजायाप्रियाभवत्यात्मनस्तुकामायजायाप्रियाभवति नवाअरेपुत्राणांकामा
यपुत्राःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामायपुत्राःप्रियाभवंति नवाअरेवित्तस्यकामायवित्तंप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामाय
वित्तंप्रियंभवति नवाअरेपशूनांकामायपशवःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामायपशवःप्रियाभवंति नवाअरेब्रह्मणः
कामायब्रह्मप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामायब्रह्मप्रियंभवति नवाअरेक्षत्रस्यकामायक्षत्रंप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामाय
क्षत्रंप्रियंभवति नवाअरेलोकानांकामायलोकाःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामायलोकाःप्रियाभवंति नवाअरेदेवा
नांकामायदेवाःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामायदेवाःप्रियाभवंति नवाअरेवेदानांकामायवेदाःप्रियाभवंत्यात्मन
स्तुकामायवेदाःप्रियाभवंति नवाअरेभूतानांकामायभूतानिप्रियाणिभवंत्यात्मनस्तुकामायभूतानिप्रियाणि
भवंति नवाअरेसर्वस्यकामायसर्वंप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामायसर्वंप्रियंभवति आत्मावाअरेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंत

व्योनिदिध्यासितव्योमैत्रेय्यात्मनिखल्वरेदृष्टेश्रुतेमतेविज्ञातइदꣳसर्वंविदितं ॥६॥ब्रह्मतंपरादाद्योन्यत्रात्मनो ब्रह्मवेद क्षत्रंतंपरादाद्योन्यत्रात्मनःक्षत्रंवेद लोकास्तंपरादुर्योन्यत्रात्मनोलोकान्वेद देवास्तंपरादुर्योन्यत्रात्म नोदेवान्वेद वेदास्तंपरादुर्योन्यत्रात्मनोवेदान्वेद भूतानितंपरादुर्योन्यत्रात्मनोभूतानिवेद सर्वंतंपरादाद्यो न्यत्रात्मनःसर्वंवेदेदंब्रह्मेदंक्षत्रमिमेलोकाइमेदेवाइमेवेदाइमानिभूतानीदꣳसर्वंयदयमात्मा ॥७॥ सयथादुंदु भेर्हन्यमानस्यनबाह्याञ्छब्दाञ्शक्नुयाद्ग्रहणायदुंदुभेस्तुग्रहणेनदुंदुभ्याघातस्यवाशब्दोगृहीतः॥८॥ सयथाशं खस्यध्मायमानस्यनबाह्याञ्छब्दाञ्शक्नुयाद्ग्रहणायशंखस्यतुग्रहणेनशंखध्मस्यवाशब्दोगृहीतः ॥९॥ सयथा वीणायैवाद्यमानायैनबाह्यांञ्छब्दाञ्शक्नुयाद्ग्रहणायवीणायैतुग्रहणेनवीणावादस्यवाशब्दोगृहीतः॥१०॥सय थार्द्रैधाग्नेरभ्याहितस्यपृथग्धूमाविनिश्चरंति एवंवाअरेऽस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेवैतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदः सामवेदोथर्वांगिरसइतिहासःपुराणंविद्याउपनिषदःश्लोकाःसूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टꣳहुतमा शितंपायितमयंचलोकःपरश्चलोकःसर्वाणिचभूतान्यस्यैवैतानिसर्वाणिनिःश्वसितानि ॥११॥ सयथासर्वासा मपाꣳसमुद्रएकायनमेवंसर्वेषांस्पर्शानांत्वगेकायनमेवंसर्वेषांरसानांजिह्वैकायनमेवंसर्वेषांगंधानांनासिकैका

यनमेवंसर्वेषांरूपाणांचक्षुरेकायनमेवंसर्वेषांशब्दानांश्रोत्रमेकायनमेवंसर्वेषांसंकल्पानांमनएकायनमेवंसर्वा
सांविद्यानांहृदयमेकायनमेवंसर्वेषांकर्मणांहस्तावेकायनमेवंसर्वेषामानंदानामुपस्थएकायनमेवंसर्वेषांविसर्गा
णांपायुरेकायनमेवंसर्वेषामध्वनांपादावेकायनमेवंसर्वेषांवेदानांवागेकायनं सयथासैंधवघनोनंतरोबाह्यःकृ
त्स्नोरसघनएवैवंवाअरेऽयमात्माऽनंतरोबाह्यःकृत्स्नःप्रज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यः समुत्थायतान्येवानुविनश्य
तिनप्रेत्यसंज्ञास्तीत्यरेब्रवीमीतिहोवाचयाज्ञवल्क्यः॥१२॥ साहोवाचमैत्रेय्यत्रैवमाभगवान्मोहांतमापिपन्नवा
अहमिमंविजानातीति सहोवाचनवाअरेहंमोहंब्रवीम्यविनाशीवाऽरेयमात्मानुच्छित्तिधर्मा॥१३॥यत्रहिद्वैत
मिवभवतितदितरइतरंपश्यतितदितरइतरंजिघ्रतितदितरइतरंरसयतेतदितरइतरमभिवदतितदितरइ
तरंशृणोतितदितरइतरंमनुतेतदितरइतरंस्पृशतितदितरइतरंविजानाति यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केन
कंपश्येत्तत्केनकंजिघ्रेत्तत्केनकंरसयेत्तत्केनकमभिवदेत्तत्केनकंशृणुयात्तत्केनकंमन्वीततत्केनकंस्पृशेत्तत्केन
कंविजानीयाद्येनेदंसर्वंविजानाति तंकेनविजानीयात्सएषनेतिनेत्यात्माऽगृह्योनहिगृह्यतेऽशीर्योनहिशीर्य
तेऽसंगोनहिसज्यतेऽसितोनव्यथतेनरिष्यति विज्ञातारमरेकेनविजानीयादित्युक्तानुशासनासिमैत्रेय्येताव

दरेखल्वमृतत्वमितिहोक्त्वायाज्ञवल्क्योविजहार ॥ १४ ॥ मैत्रेयीब्राह्मणं ॥ ६ ॥ ५ ॥ ॥
अथवꣳशः पौतिमाष्योगौपवनात्गौपवनःपौतिमाष्यात्पौतिमाष्योगौपवनात्गौपवनः कौशिकात्कौशि
कःकौंडिन्यात्कौंडिन्यःशांडिल्याच्छांडिल्यःकौशिकाच्चगौतमाच्चगौतमः ॥ १ ॥ आग्निवेश्यादाग्निवेश्योगा
र्ग्यात्गार्ग्योगार्ग्याद्गार्ग्योगौतमात्गौतमः सैतवात्सैतवःपाराशर्यायणात्पाराशर्यायणोगार्ग्यायणाद्गार्ग्या
यण उद्दालकायनादुद्दालकायनोजाबालायनाज्जाबालायनोमाध्यंदिनायनान्माध्यंदिनायनः सौकरायणा
त्सौकरायणःकाषायणात्काषायणःसायकायनात्सायकायनःकौशिकायनेःकौशिकायनिः ॥२॥ घृतकौशि
काद्घृतकौशिकःपाराशर्यायणात्पाराशर्यायणःपाराशर्यात्पाराशर्योजातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च
यास्काच्चासुरायणस्त्रैवर्णेस्त्रैवर्णिरौपंचधनेरौपंचधनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयादात्रेयोमांटे
र्मांटिर्गौतमाद्गौतमोवात्स्याद्वात्स्यःशांडिल्याच्छांडिल्यःकैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यःकाप्यःकुमारहारितात्कुमा
रहारितोगालवाद्गालवोविदर्भीत्कौंडिन्यात्विदर्भीकौंडिन्योवत्सनपातोबाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथःसो
भरात्पंथाःसौभरोऽयास्यादांगिरसादयास्यांगिरसआभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूप

स्वाष्ट्रोश्विभ्यामश्विनौदधीचआथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्वणोथर्वणोदैवादथर्वादैवोमृत्योःप्राध्वंसनान्मृत्युःप्राध्वंस
नः प्रध्वंसनात्प्रध्वंसनएकऋषेरेकऋषिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिःसनारोःसनारुःसनातनात्सनातनः सन
कात्सनकःपरमेष्ठिनःपरमेष्ठीब्रह्मणोब्रह्मस्वयंभुब्रह्मणेनमः ॥ ६ ॥ ६ ॥ इतिबृहदारण्यकेषष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥
पूर्णमदःपूर्णमिदंपूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्यपूर्णमादायपूर्णमेवावशिष्यते ।ॐखंब्रह्मखंपुराणंवायुरंखमिति
हस्माहकौरव्यायणीपुत्रोवेदोयंब्राह्मणाविदुर्वेदोनेनैनयद्वेदितव्यं ॥ ॥ प्रथमंब्राह्मणं ॥ ७ । १ ॥ ॥
त्रयाःप्राजापत्याः प्रजापतौपितरिब्रह्मचर्यमूषुर्देवामनुष्याअसुराउषित्वाब्रह्मचर्यंदेवाऊचुर्ब्रवीतुनोभवानिति
तेभ्योहैतदक्षरमुवाचदइति व्यज्ञासिष्टा३इति व्यज्ञासिष्मेतिहोचुर्दाम्यतेतिनआत्थेत्योमितिहोवाचव्यज्ञासि
ष्टेति॥१॥अथहैनंमनुष्याऊचुर्ब्रवीतुनोभवानिति तेभ्योहैतदेवाक्षरमुवाचदइति व्यज्ञासिष्टा३इतिव्यज्ञासिष्मे
तिहोचुर्दत्तेतिनआत्थेत्योमितिहोवाचव्यज्ञासिष्टेति ॥२॥ अथहैनमसूराऊचुर्ब्रवीतुनोभवानिति तेभ्योहैतदे
वाक्षरमुवाचदइति व्यज्ञासिष्टा३इति व्यज्ञासिष्मेतिहोचुर्दयध्वमितिनआत्थेत्योमितिहोवाचव्यज्ञासिष्टेति ॥४५६॥
तदेतदेवैषादैवीवागनुवदतिस्तनयित्नुर्ददद इति दाम्यत दत्त दयध्वमिति तदेतत्त्रयंशिक्षेद्दमंदानंदयामि

ति ॥ ३ ॥ द्वितीयंब्राह्मणं ॥ ७ । २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
एषप्रजापतिर्यद्धृदयमेतद्ब्रह्मैतत्सत्यंतदेतत्त्र्यक्षरꣳहृदयमितिहृइत्येकमक्षरमभिहरंत्यस्मैस्वाश्चान्येचयएवंवेद दइत्येकमक्षरंददत्यस्मैस्वाश्चान्येचयएवंवेदयमित्येकमक्षरमेतिस्वर्गंलोकंयएवंवेद ॥ तृतीयंब्राह्मणं ॥७।३॥
तद्वैतदेतदेवतदाससत्यमेवसयोहैतंमहद्यक्षंप्रथमजंवेदसत्यंब्रह्मेति जयतीमाँल्लोकान्जितइन्वसावसद्यएवमेतंमहद्यक्षंप्रथमजंवेदसत्यंब्रह्मेतिसत्यꣳह्येवब्रह्म ॥ चतुर्थंब्राह्मणं ॥ ७। ४ ॥ ॥ ॥
आपएवेदमग्रआसुस्ताआपःसत्यमसृजंत सत्यंब्रह्मब्रह्मप्रजापतिंप्रजापतिर्देवांस्तेदेवाःसत्यमेवोपासते तदेतत्त्र्यक्षरꣳसत्यमितिसदित्येकमक्षरंतीत्येकमक्षरंयमित्येकमक्षरं प्रथमोत्तमेअक्षरेसत्यंमध्यतोनृतंतदेतदनृतमुभयतःसत्येनपरिगृहीतंसत्यभूयमेवभवतिनैवंविद्वाꣳसमनृतंहिनस्ति॥१॥ तद्यत्तत्सत्यमसौसआदित्योयएषएतस्मिन्मंडलेपुरुषोयश्चायंदक्षिणेक्षन्पुरुषस्तावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मिभिरेषोस्मिन्प्रतिष्ठितःप्राणैरयममुष्मिन्सयदोत्क्रमिष्यन्भवतिशुद्धमेवैतन्मंडलंपश्यतिनैनमेतेरश्मयःप्रत्यायंति ॥२॥यएषएतस्मिन्मंडलेपुरुषस्तस्यभूरितिशिरएकꣳशिरएकमेतदक्षरं भुवइतिबाहूद्वौबाहूद्वेएतेअक्षरेसुवरितिप्रतिष्ठाद्वेप्रतिष्ठे

एतेअक्षरे तस्योपनिषदहरितिहंतिपाप्मानंजहातिचयएवंवेद ॥३॥ योयंदक्षिणेक्षन्पुरुषस्तस्यभूरितिशिरए
कश्शिरएकमेतदक्षरं भुवइतिबाहूद्वौबाहूद्वेएतेअक्षरेसुवरितिप्रतिष्ठाद्वेप्रतिष्ठेद्वेएतेअक्षरे तस्योपनिषदहमि
तिहंतिपाप्मानंजहातिचयएवंवेद ॥ ४ ॥ पंचमंब्राह्मणं ॥ ७ । ५ ॥ ॥ ॥
मनोमयोयंपुरुषोभाःसत्यस्तस्मिन्नंतर्हृदयेयथाव्रीहिर्वायवोवासएषसर्वस्येशानःसर्वस्याधिपतिःसर्वमिदंप्रशा
स्तियदिदंकिंच ॥ षष्ठंब्राह्मणं ॥ ७ । ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
विद्युद्ब्रह्मेत्याहुर्विदानाद्विद्युत्विद्यत्येनंपाप्मनोयएवंवेदविद्युद्ब्रह्मेतिविद्युध्येवब्रह्म ॥ सप्तमंब्राह्मणं ॥ ७।७ ॥
वाचंधेनुमुपासीततस्याश्चत्वारःस्तनाःस्वाहाकारोवषट्कारोहंतकारः स्वधाकारस्तस्यैद्वौस्तनौदेवाउपजीवं
तिस्वाहाकारंचवषट्कारंच हंतकारंमनुष्याःस्वधाकारंपितरस्तस्याःप्राणऋषभोमनोवत्सः॥ अष्टमंब्रा० ७।८
अयमग्निर्वैश्वानरोयोयमंतःपुरुषेयेनेदमन्नंपच्यतेयदिदमद्यतेतस्यैषघोषोभवति यमेतत्कर्णावपिधायशृणोति
सयदोत्क्रमिष्यन्भवतिनैनंघोषंशृणोति ॥ नवमंब्राह्मणं ॥ ७ । ९ ॥ ॥ ॥ ॥४५७॥
यदावैपुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैतिसवायुमागच्छतितस्मैसतत्रविजिहीते यथारथचक्रस्यखंतेनसऊर्ध्वआक्रमतेस

आदित्यमागच्छतितस्मैसतत्रविजिहीते यथालंबरस्यखंतेनसऊर्ध्वआक्रमतेसचंद्रमसमागच्छतितस्मैसतत्र
विजिहीते यथादुंदुभेःखंतेनसऊर्ध्वआक्रमतेसलोकमागच्छत्यशोकमहिमंतस्मिन्वसतिशाश्वतीःसमाः ॥
दशमंब्राह्मणं ॥ ७ । १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
एतद्वैपरमंतपोयद्व्याधितस्तप्यतेपरमꣳहैवसलोकंजयतियएवंवेदैतद्वैपरमंतपोयंप्रेतमरण्यंहरंति परमंहैवस
लोकंजयतियएवंवेदैतद्वैपरमंतपोयंप्रेतमग्नावभ्याादधतिपरमꣳहैवसलोकंजयतियएवंवेद॥एका.ब्रा०॥७।११
अन्नंब्रह्मेत्येकआहुस्तन्नतथापूयतिवाअन्नमृतेप्राणात्प्राणोब्रह्मेत्येकआहुस्तन्नतथा शुष्यतिवैप्राणऋतेअन्नादे
तेत्वेवदेवतेएकधाभूयंभूत्वापरमतांगच्छतस्तद्धस्माहप्रातृदःपितरंकिंस्विदेवैवंविदुषेसाधुकुर्यांकिमेवास्मा
असाधुकुर्यामिति सहस्माहपाणिनामाप्रातृदः कस्त्वेनयोरेकधाभूयंभूत्वापरमतांगच्छतीतितस्माउहैतदुवा
वीत्यन्नंवैवि अन्नेहीमानिसर्वाणिभूतानिविष्टानिरमितिप्राणोवैरंप्राणेहीमानिसर्वाणिभूतानिरमंतेसर्वाणिह
वाअस्मिन्भूतानिविशंतिसर्वाणिभूतानिरमंतेयएवंवेद ॥द्वादशंब्राह्मणं ७॥१२॥ ॥ ॥
उक्थंप्राणोवाउक्थंप्राणोहीदंसर्वमुत्थापयत्युद्धास्माउक्थविद्वीरस्तिष्ठत्युक्थस्यसायुज्यंसलोकतांजयतियएवं

वेद॥१॥यजुःप्राणोवैयजुःप्राणेहीमानिसर्वाणिभूतानियुज्यंते युज्यंतेहास्मैसर्वाणिभूतानिश्रैष्ठ्याययजुषःसा
युज्यंसलोकतांजयतियएवंवेद॥२॥सामप्राणोवैसामप्राणेहीमानिसर्वाणिभूतानिसम्यंचि सम्यंचिहास्मैसर्वा
णिभूतानिश्रैष्ठ्यायकल्पंतेसाम्नःसायुज्यंसलोकतांजयतियएवंवेद ॥३॥क्षत्रंप्राणोवैक्षत्रंप्राणोहिवैक्षत्रंत्रायते
हैनंप्राणःक्षणितोःप्रक्षत्रमक्षत्रंप्राप्नोतिक्षत्रस्यसायुज्यंसलोकतांजयतियएवंवेद॥४॥त्रयोदशंब्राह्मणं ७।१३॥
भूमिरंतरिक्षंद्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरंहवाएकंगायत्र्यैपदमेतदुहैवास्याएतत्सयावदेषुत्रिषुलोकेषुतावद्धज
यतियोस्याएतदेवंपदंवेद॥१॥ ऋचोयजूंषिसामानीत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरंहवाएकंगायत्र्यैपदमेतदुहैवास्याए
तत्सयावतीयंत्रयीविद्यातावद्धजयतियोस्याएतदेवंपदंवेद ॥२॥ प्राणोपानोव्यानइत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरंहवा
एकंगायत्र्यैपदमेतदुहैवास्याएतत्सयावदिदंप्राणितावद्धजयति योस्याएतदेवंपदंवेद ॥३॥ अथास्याएतदेव
तुरीयंदर्शतंपदंपरोरजायएषतपतियद्वैचतुर्थंतत्तुरीयंदर्शतंपदमिति ददृशइवह्येषपरोरजाइतिसर्वमुह्येवैषर
जउपर्युपरितपतिएवꣳहैवश्रियायशसातपतियोस्याएतदेवंपदंवेद ॥४॥सैषागायत्र्येतस्मिंस्तुरीयेदर्शतेपदेप
रोरजसिप्रतिष्ठितातद्वैतत्सत्येप्रतिष्ठितंचक्षुर्वैसत्यंचक्षुर्हिवैसत्यं तस्माद्यदिदानींद्वौविवदमानावेयातामहमद

र्शमहमश्रौषमितियएवब्रूयादहमदर्शमिति तस्माएवश्रद्दध्यामतद्वैतत्सत्यंबलेप्रतिष्ठितंप्राणोवैबलंतत्प्राणेप्र
तिष्ठितंतस्मादाहुर्बलꣳसत्यादोजीयइत्येवमेषागायत्र्यध्यात्मंप्रतिष्ठिता साहैषागयाꣳस्तत्रेप्राणावैगयास्तत्प्रा
णाꣳस्तत्रेतद्यद्गयाꣳस्तत्रे तस्माद्गायत्रीनामसयामेवामूꣳसावित्रीमन्वाहैषैवसासयस्माअन्वाहतस्यप्राणाꣳ
स्त्रायते॥५॥ तांहैतामेकेसावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वागनुष्टुबेतद्वाचमनुब्रूमइति तन्नतथाकुर्याद्गायत्रीमेवसावि
त्रीमनुब्रूयाद्यदिहवाअप्येवंविद्बह्विवप्रतिगृह्णातिनहवैतद्गायत्र्याएकंचनपदंप्रति ॥६॥ सयइमाꣳस्त्रींल्लोकान्पू
र्णान्प्रतिगृह्णीयात्सोस्याएतत्प्रथमंपदमाप्नुयात् अथयावतीयंत्रयीविद्यायस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोस्याएतद्द्वि
तीयंपदमाप्नुयात् अथयावदिदंप्राणियस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोस्याएतत्तृतीयंपदमाप्नुयात् अथास्याएतदेवतु
रीयंदर्शतंपदंपरोरजायएषतपतिनैवकेनचनाप्यंकुतउएतावत्प्रतिगृह्णीयात् ॥७॥ तस्याउपस्थानंगायत्र्यस्ये
कपदीद्विपदीत्रिपदीचतुष्पद्यपदसिनहिपद्यसे नमस्तेतुरीयायदर्शतायपदायपरोरजसेसावदोमाप्रापदिति
यंद्विष्यादसावस्मैकामोमासमृद्धीतिवानहैवास्मैसकामऋध्यतेयस्माएवमुपतिष्ठतेऽहमदःप्रापमितिवा ॥८॥
एतद्धवैतज्जनकोवैदेहोबुडिलमाश्वतराश्विमुवाचयन्नुहोतद्गायत्रीविदब्रूथा अथकथꣳहस्तीभूतोवहसीतिमु

खꣳह्यस्याःसम्राण्नविदांचकारेतिहोवाच तस्याग्निरेवमुखंयदिहवाअपिबह्विवाग्नावभ्यादधतिसर्वमेवतत्संद
हत्येवꣳहैवैवंविद्यद्यपिबह्विवपापंकुरुतेसर्वमेवतत्संप्सायशुद्धःपूतोऽजरोमृतःसंभवति।१।चतुर्दशंब्रा० ७।१४
हिरण्मयेनपात्रेणसत्यस्यापिहितंमुखं॥ तत्त्वंपूषन्नपावृणुसत्यधर्मायदृष्टये॥पूषन्नेकर्षेयमसूर्यप्राजापत्यव्यूहर
श्मीन्समूहतेजोयत्तेरूपंकल्याणतमंतत्तेपश्यामि योसावसौपुरुषःसोहमस्मिवायुरनिलममृतमथेदंभस्मांतꣳ
शरीरं।ॐक्रतोस्मरकृतꣳस्मरक्रतोस्मरकृतꣳस्मर।अग्नेनयसुपथारायेअस्मान्विश्वानिदेववयुनानिविद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनोभूयिष्ठांतेनमउक्तिंविधेम॥पंचदशंब्रा०॥७।१५॥ इतिबृहदारण्यकेसप्तमोध्यायः॥७॥
योहवैज्येष्ठंचश्रेष्ठंचवेदज्येष्ठश्चश्रेष्ठश्चस्वानांभवति प्राणोवैज्येष्ठश्चश्रेष्ठश्चज्येष्ठश्चश्रेष्ठश्चस्वानांभवत्यपिचयेषांबु
भूषतियएवंवेद॥१॥ योहवैवसिष्ठांवेदवसिष्ठःस्वानांभवतिवाग्वैवसिष्ठावसिष्ठःस्वानांभवत्यपिचयेषांबुभूषतिय
एवंवेद ॥२॥ योहवैप्रतिष्ठांवेदप्रतितिष्ठतिसमेप्रतितिष्ठतिदुर्गेचक्षुर्वैप्रतिष्ठाचक्षुषाहिसमेचदुर्गेचप्रतितिष्ठतिप्र
तितिष्ठतिसमेप्रतितिष्ठतिदुर्गेयएवंवेद॥३॥ योहवैसंपदंवेदसꣳहास्मैपद्यतेयंकामंकामयतेश्रोत्रंवैसंपच्छ्रोत्रेही
मेसर्वेवेदाअभिसंपन्नाःसꣳहास्मैपद्यतेयंकामंकामयतेयएवंवेद ॥४॥ योहवाआयतनंवेदायतनंस्वानांभवत्या

यतनंजनानांमनोवाआयतनमायतनꣳस्वानांभवत्यायतनंजनानांयएवंवेद॥५॥योहवैप्रजापतिंवेदप्रजाय
तेहप्रजयापशुभीरेतोवैप्रजापतिःप्रजायतेहप्रजयापशुभिर्यएवंवेद॥६॥ तेहेमेप्राणाअहꣳश्रेयसेविविदमाना
ब्रह्मजग्मुस्तद्धोचुःकोनोवसिष्ठइति तद्धोवाचयस्मिन्वउत्क्रांतइदꣳशरीरंपापीयोमन्यतेसवोवसिष्ठइति ॥७॥
वाग्घोच्चक्रामसासंवत्सरंप्रोष्यागत्योवाचकथमशकतमद्दतेजीवितुमिति तेहोचुर्यथाऽकलाअवदंतोवाचा
प्राणंतःप्राणेनपश्यंतःचक्षुषाशृण्वंतःश्रोत्रेणविद्वाꣳसोमनसाप्रजायमानारेतसैवमजीविष्मेतिप्रविवेशहवाक्
॥८॥चक्षुर्होच्चक्रामतत्संवत्सरंप्रोष्यागत्योवाचकथमशकतमद्दतेजीवितुमिति तेहोचुर्यथाअंधाअपश्यंतश्च
क्षुषाप्राणंतःप्राणेनवदंतोवाचाशृण्वंतःश्रोत्रेणविद्वांसोमनसाप्रजायमानारेतसैवमजीविष्मेतिप्रविवेशहच
क्षुः॥९॥श्रोत्रंहोच्चक्रामतत्संवत्सरंप्रोष्यागत्योवाचकथमशकतमद्दतेजीवितुमिति तेहोचुर्यथाबधिराअशृ
ण्वंतःश्रोत्रेणप्राणंतः प्राणेनवदंतोवाचापश्यंतश्चक्षुषाविद्वांसोमनसाप्रजायमानारेतसैवमजीविष्मेतिप्रविवे
शहश्रोत्रं॥१०॥मनोहोच्चक्रामतत्संवत्सरंप्रोष्यागत्योवाचकथमशकतमद्दतेजीवितुमिति तेहोचुर्यथामुग्धा
अविद्वाꣳसोमनसाप्राणंतःप्राणेनवदंतोवाचापश्यंतश्चक्षुषाशृण्वंतःश्रोत्रेणप्रजायमानारेतसैवमजीविष्मेति

प्रविवेशहमनः॥११॥ रेतोहोच्चक्रामतत्संवत्सरंप्रोष्यागत्योवाचकथमशकतमदृतेजीवितुमिति तेहोचुर्यथा
क्लीबाअप्रजायमानारेतसाप्राणंतःप्राणेनवदंतोवाचापश्यंतश्चक्षुषाशृण्वंतः श्रोत्रेणविद्वांसोमनसैवमजीवि
ष्मेतिप्रविवेशहरेतः॥१२॥अथहप्राणउत्क्रमिष्यन्यथामहासुहयःसैंधवःपड्वीशशंकून्संवृहेदेवꣳहैवेमान्प्राणान्
संवबर्ह तेहोचुर्माभगवउत्क्रमीर्नवैशक्ष्यामस्त्वदृतेजीवितुमितितस्योमेबलिंकुरुतेतितथेति ॥१३॥ साहवागु
वाचयद्वाअहंवसिष्ठास्मित्वंतद्वसिष्ठोसीति यद्वाअहंप्रतिष्ठास्मित्वंतत्प्रतिष्ठोसीतिचक्षुर्यद्वाअहꣳसंपदस्मित्वंत
त्संपदसीतिश्रोत्रं यद्वाअहमायतनमस्मित्वंतदायतनमसीतिमनोयद्वाअहंप्रजातिरस्मित्वंतत्प्रजातिरसी
तिरेतः तस्योमेकिमन्नंकिंवासइति यदिदंकिंचआश्वभ्यआक्रिमिभ्यआकीटपतंगेभ्यस्तत्तेन्नमापोवासइति
नहवाअस्यानन्नंजग्धंभवतिनानन्नंपरिगृहीतंयएवमेतदनस्यान्नंवेद तद्विद्वाꣳसःश्रोत्रियाअशिष्यंतआचामं
त्यशित्वाचाचामंत्येतमेवतदनमनग्नंकुर्वंतोमन्यंतेतस्मादेवंविद्वानशिष्यन्नाचामेदशित्वाचाचामेत् ॥ १४ ॥
इतिप्रथमंब्राह्मणं ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
श्वेतकेतुर्हवाआरुणेयःपंचालानांपरिषदमाजगाम सआजगामजैवलिंप्रवाहणंपरिचारयमाणं तमुदीक्ष्या

भ्युवादकुमारा ३ इतिसभो ३ इतिप्रतिशुश्रावानुशिष्टोन्वसिपित्रेत्योमितिहोवाच ॥ १ ॥ वेत्थयथेमाः प्रजाःप्रयत्योविप्रतिपद्यंता ३ इतिनेतिहोवाच वेत्थोयथेमंलोकंपुनरापद्यंता ३ इतिनेतिहैवोवाच वेत्थो यथासौलोकएवंबहुभिःपुनःपुनःप्रयद्भिर्नसंपूर्यता ३ इतिनेतिहोवाच वेत्थोयतिथ्यामाहुत्यांहुतायामा पःपुरुषवाचोभूत्वासमुत्थायवदंती३ इतिनेतिहैवोवाच वेत्थोदेवयानस्यवापथःप्रतिपदंपितृयाणस्यवायत्कृ त्वादेवयानंवापंथानंप्रतिपद्यंतेपितृयाणंवापिहिनर्षेर्वचःश्रुतं द्वेसृतीअश्रृणवंपितॄणामहंदेवानामुतमर्त्यानां ताभ्यामिदंविश्वमेजत्समेतियदंतरापितरंमातरंचेति नाहमतएकंचनवेदेतिहोवाच ॥२॥ अथैनंवसत्योपमं त्रयांचक्रेऽनादृत्यवसतिंकुमारःप्रदुद्रावसआजगामपितरं तंहोवाचेतिवावकिलनोभवान्पुरानुशिष्टानवोच दितिकथंसुमेधइति पंचमाप्रश्नान्राजन्यबंधुरप्राक्षीत्ततोनैकंचनवेदेतिकतमे तइतीमइतिहप्रतीकान्युदाज हार॥३॥ सहोवाचतथानस्त्वंतातजानीथाययथायदहंकिंचवेदसर्वमहंतत्तुभ्यमवोचंप्रेहितुतत्रप्रतीत्यब्रह्मचर्यंव त्स्यावइतिभवानेवगच्छत्विति सआजगामगौतमोयत्रप्रवाहणस्यजैबलेराससतस्माआसनमाहृत्योदकमा हरयांचकाराथहास्माअर्घ्यंचकारतंहोवाचवरंभवतेगौतमायदद्मइति॥४॥सहोवाचप्रतिज्ञातोमएषवरोयां

तुकुमारस्यांतेवाचमभाषथास्तांमेब्रूहीति॥५॥सहोवाचदैवेषुवैगौतमतद्वरेषुमानुषाणांब्रूहीति॥६॥सहोवाच
विज्ञायते(ह)हास्तिहिरण्यस्या (स्यो) पात्तंगोअश्वानांदासीनांप्रवाराणांपरीधानस्यमानोभवान्बहोरनंत
स्यापर्यंतस्याभ्यवदान्योभूदिति सवैगौतमतीर्थेनेच्छसी३ इत्युपैम्यहंभवंतमितिवाचाहस्मैवपूर्वउपयंतिसहो
पायनकीर्त्याउवास ॥७॥ सहोवाच तथानस्त्वंगौतममापराध्यस्तवचपितामहायथेयंविद्येतःपूर्वंनकस्मिंश्चन
ब्राह्मणउवासतांत्वहंतुभ्यंवक्ष्यामि कोहित्वैवंब्रुवंतमर्हतिप्रत्याख्यातुमिति ॥ ८ ॥ असौवैलोकोग्निर्गौतमत
स्यादित्यएवसमिद्रश्मयोधूमोहरर्चिर्दिशोंगारा अवांतरदिशोविष्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवाःश्रद्धांजु
ह्वतितस्याआहुत्यैसोमोराजासंभवति ॥९॥ पर्जन्योवाअग्निर्गौतमतस्यसंवत्सरएवसमिदभ्राणिधूमोविद्युद
र्चिरशनिरंगाराह्रादुनयोविष्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवाःसोमंराजानंजुह्वतितस्याआहुत्यैवृष्टिःसंभव
ति ॥ १० ॥ अयंवैलोकोग्निर्गौतमतस्यपृथिव्येवसमिदग्निर्धूमोरात्रिरर्चिश्चंद्रमाअंगारा नक्षत्राणिविष्फुलिं
गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवावृष्टिंजुह्वतितस्याआहुत्याअन्नंसंभवति ॥ ११ ॥ पुरुषोवाअग्निर्गौतमतस्यव्यात्त
मेवसमित्प्राणोधूमोवागर्चिश्चक्षुरंगाराः श्रोत्रंविष्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौअन्नंजुह्वतितस्याआहुत्यैरेतः

संभवति ॥ १२ ॥ योषावाअग्निर्गौतमतस्याउपस्थएवसमिल्लोमानिधूमोयोनिरर्चिर्यदंतःकरोतितेंगारा अ
भिनंदाविष्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवारेतोजुह्वतितस्याआहुत्यैपुरुषःसंभवतिसजीवतियावज्जीवत्यथय
दाम्रियते॥१३॥अथैनमग्नयेहरंतितस्याग्निरेवाग्निर्भवतिसमित्समिद्धूमोधूमोर्चिरर्चिरंगाराअंगारा विष्फुलिं
गाविष्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवाःपुरुषंजुह्वति तस्याआहुत्यैपुरुषोभास्वरवर्णःसंभवति॥१४॥तेयएवमे
तद्विदुर्येचामीअरण्येश्रद्धांसत्यमुपासतेतेर्चिरभिसंभवंतिअर्चिषोहरह्नआपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्या
न्षण्मासानुदङ्ङादित्यएति मासेभ्योदेवलोकंदेवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतंतान्वैद्युतान्पुरुषोमानवएत्यब्र
ह्मलोकान्गमयति तेतेषुब्रह्मलोकेषुपराःपरावतोवसंतितेषांनपुनरावृत्तिः ॥१५॥ अथयेयज्ञेनदानेनतपसा
लोकान्जयंति तेधूममभिसंभवंतिधूमाद्रात्रिंरात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्षण्मासान्दक्षिणा
ऽऽदित्यएति मासेभ्यःपितृलोकंपितृलोकाच्चंद्रंतेचंद्रंप्राप्यान्नंभवंतितांस्तत्रदेवायथासोमंराजानमाप्यायस्वा
पक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्रभक्षयंति तेषांयदातत्पर्यवैत्यथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यंतआकाशाद्वायुंवायोर्वृष्टिंवृ
ष्टेःपृथिवीं तेपृथिवींप्राप्यान्नंभवंतिपुनःपुरुषाग्नौहूयंतेततोयोषाग्नौततोजायंते तेलोकान्प्रत्युत्थायिनस्तएव

मेवानुपरिवर्तंतेऽथयएतौपंथानौनविदुस्तेकीटाःपतंगायदिदंदंदशूकं ॥ १६ ॥ द्वितीयंब्राह्मणं ॥ ८ ॥ २ ॥
सयःकामयतेमहत्प्राप्नुयामित्युदगयनआपूर्यमाणपक्षस्यपुण्याहेद्वादशाहंउपसद्व्रती भूत्वौदुंबरेकꣳसेचमसेवा
सर्वौषधंफलानीतिसंभृत्यपरिसमूह्यपरिलिप्याग्निमुपसमाधायपरिस्तीर्यावृताज्यꣳसꣳस्कृत्यपुꣳसानक्षत्रेणमं
थꣳसन्नीयजुहोति यावंतोदेवास्त्वयिजातवेदस्तिर्यंचोघ्नंतिपुरुषस्यकामांस्तेभ्योहंभागधेयंजुहोमितेमातृप्ताःस
र्वैःकामैस्तर्पयंतुस्वाहायातिरश्चीनिपद्यतेहंविधरणीइतितांत्वाघृतस्यधारयायजेसꣳराधनींमहꣳस्वाहा ॥ १ ॥
ज्येष्ठायस्वाहाश्रेष्ठायस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेसꣳस्रवमवनयति प्राणायस्वाहावसिष्ठायैस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेसꣳस्रव
मवनयतिवाचेस्वाहाप्रतिष्ठायैस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेसꣳस्रवमवनयति चक्षुषेस्वाहासंपदेस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेसꣳ
स्रवमवनयतिश्रोत्रायस्वाहाऽयतनायस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेसꣳस्रवमवनयति मनसेस्वाहाप्रजात्यैस्वाहेत्यग्नौ
हुत्वामंथेसꣳस्रवमवनयतिरेतसेस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेसꣳस्रवमवनयति ॥ २ ॥ अग्नयेस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेसꣳस्रव
मवनयतिसोमायस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेसꣳस्रवमवनयति भूःस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेसꣳस्रवमवनयतिभुवःस्वाहेत्य
ग्नौहुत्वामंथेसꣳस्रवमवनयतिस्वःस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेसꣳस्रवमवनयतिभूर्भुवस्वःस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेसꣳस्रवम

वनयति ब्रह्मणेस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेसꣳस्रवमवनयतिक्षत्रायस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेसꣳस्रवमवनयति भूतायस्वा
हेत्यग्नौहुत्वामंथेसꣳस्रवमवनयतिभविष्यतेस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेसꣳस्रवमवनयति विश्वायस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथे
सꣳस्रवमवनयतिसर्वायस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेसꣳस्रवमवनयति प्रजापतयेस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेसꣳस्रवमवनय
ति॥३॥अथैनमभिमृशतिभ्रमदसिज्वलदसिपूर्णमसिप्रस्तब्धमस्येकशफमसिहिंकृतमसिहिंक्रियमाणमस्युद्गी
थमसिउद्गीयमानमसिश्रावितमसिप्रत्याश्रावितमस्यार्द्रेसंदीप्तमसिविभुरसिप्रभुरस्यन्नमसिज्योतिरसिनिधन
मसिसंवर्गोसीति॥४॥अथैनमुद्यच्छत्यामꣳस्यामꣳहितेमहिसहिराजेशानोधिपतिःसमाꣳराजेशानोधिपतिं
करोत्विति ॥५॥ अथैनमाचामतितत्सवितुर्वरेण्यंमधुवाताऋतायतेमधुक्षरंतिसिंधवः माध्वीर्नःसंत्वोषधी
र्भूःस्वाहाभर्गोदेवस्यधीमहिमधुनक्तमुतोषसोमधुमत्पार्थिवꣳरजः मधुद्यौरस्तुनःपिता भुवस्वाहाधियोयोनः
प्रचोदयात् मधुमान्नोवनस्पतिर्मधुमाꣳअस्तुसूर्यःमाध्वीर्गावोभवंतुनःस्वःस्वाहेतिसर्वांचसावित्रीमन्वाह स
र्वाश्चमधुमतीःसर्वाश्चव्याहृतीरहमेवेदꣳसर्वꣳभूयासंभूर्भुवःस्वःस्वाहेत्यंततआचम्यपाणीप्रक्षाल्यजघनेनाग्निं
प्राक्शिराःसंविशतिप्रातरादित्यमुपतिष्ठते दिशामेकपुंडरीकमसिअहंमनुष्याणामेकपुंडरीकंभूयासमिति

यथेतमेत्यजघनेनाग्निमासीनोवंशंजपति ॥ ६ ॥ तंहैतमुद्दालकआरुणिर्वाजसनेयाययाज्ञवल्क्यायांतेवासि
नउक्त्वोवाचापियएनंशुष्केस्थाणौनिषिंचेज्जायेरञ्छाखाःप्ररोहेयुःपलाशानीति ॥७॥ एतमुहैववाजसनेयो
याज्ञवल्क्योमधुकायपैंग्यायांतेवासिनउक्त्वोवाचापियएनंशुष्केस्थाणौनिषिंचेज्जायेरञ्छाखाःप्ररोहेयुःपला
शानीति ।८। एतमुहैवमधुकःपैंग्यश्चूलायभागवित्तयेंतेवासिनउक्त्वोवाचापियएनंशुष्केस्थाणौनिषिंचेज्जाये
रञ्छाखाःप्ररोहेयुःपलाशानीति ॥ ९ ॥ एतमुहैवचूलोभागवित्तिर्जानकयआयस्थूणायांतेवासिनउक्त्वोवा
चापियएनंशुष्केस्थाणौनिषिंचेज्जायेरञ्छाखाःप्ररोहेयुःपलाशानीति॥१०॥एतमुहैवजानकिरायस्थूणःसत्य
कामायजाबालायांतेवासिनउक्त्वोवाचापियएनंशुष्केस्थाणौनिषिंचेज्जायेरञ्छाखाःप्ररोहेयुःपलाशानीति
॥११॥एतमुहैवसत्यकामोजाबालोंतेवासिभ्यउक्त्वोवाचापियएनंशुष्केस्थाणौनिषिंचेज्जायेरञ्छाखाःप्ररोहेयुः
पलाशानीतितमेतंनापुत्रायवानंतेवासिनेवाब्रूयात् ॥१२॥ चतुरौदुंबरोभवत्यौदुंबरःस्रुवऔदुंबरश्चमसऔ
दुंबरइध्मऔदुंबर्यावुपमंथन्यौ दशग्राम्याणिधान्यानिभवंतिव्रीहियवास्तिलमाषाअणुप्रियंगवोगोधूमाश्चम
सूराश्चखल्वाश्चखल्वखुलाश्च तान्पिष्टान्दधनिमधुनिघृतउपसिंचत्याज्यस्यजुहोति॥१३॥तृ०ब्राह्मणं॥८।३॥

एषांवैभूतानांपृथिवीरसःपृथिव्याआपोऽपामोषधयओषधीनांपुष्पाणिपुष्पाणांफलानिफलानांपुरुषःपुरुषस्य
रेतः॥१॥सहप्रजापतिरीक्षांचक्रेहंतास्मैप्रतिष्ठांकल्पयानीति सस्त्रियꣳससृजेतांसृष्ट्वाधउपास्ततस्मात्स्त्रियमधउ
पासीतसएतंप्रांचंग्रावाणमात्मनएवसमुदपारयत्तेनैनामभ्यसृजत् ॥२॥ तस्यावेदिरुपस्थोलोमानिबर्हिश्चर्मा
धिषवणेसमिद्धोमध्यतस्तौमुष्कौ सयावान्हवैवाजपेयेनयजमानस्यलोकोभवतितावानस्यलोकोभवति यए
वंविद्वानधोपहासंचरत्यासांस्त्रीणांसुकृतंवृंक्तेऽथयइदमविद्वानधोपहासंचरत्यस्यस्त्रियःसुकृतंवृंजते ॥३॥ एत
द्धस्मवैतद्विद्वानुद्दालकआरुणिराहैतद्धस्मवैतद्विद्वान्नाकोमौद्गल्यआहैतद्धस्मवैतद्विद्वान्कुमारहारीतआह
बहवोमर्याब्राह्मणायनानिरिंद्रियाविसुकृतोस्माल्लोकात्प्रयंतियइदमविद्वाꣳसोधोपहासंचरंतीतिबहुवाइदं
सुप्तस्यवाजाग्रतोवारेतःस्कंदति॥४॥तदभिमृशेत्अनुवामंत्रयेतयन्मेद्यरेतःपृथिवीमस्कांत्सीद्यदोषधीरप्यस
रद्यदपइदमहंतद्रेतआददे पुनर्मामैत्विंद्रियंपुनस्तेजःपुनर्भगः पुनरग्निर्धिष्ण्यायथास्थानंकल्पंतामित्यनामि
कांगुष्ठाभ्यामादायांतरेणस्तनौवाभ्रुवौवानिमृज्यात्॥५॥अथयद्युदकआत्मानंपरिपश्येत्तदभिमंत्रयेतमयिते
जइंद्रियंयशोद्रविणंसुकृतमिति श्रीर्हवाएषास्त्रीणांयन्मलोद्वासास्तस्मान्मलोद्वाससंयशस्विनीमभिक्रम्योप

मंत्रयेत॥६॥साचेदस्मैनदद्यात्काममेनामवक्रीणीयात्साचेदस्मैनैवदद्यात्काममेनांयष्ट्यावापाणिनावोपहत्या
तिक्रामेदिंद्रियेणतेयशसायशआददइत्ययशाएवभवति॥७॥ साचेदस्मैदद्यादिंद्रियेणतेयशसायशआदधा
मीतियशस्विनावेवभवतः॥८॥ सयामिच्छेत्कामयेतमेति तस्यामर्थंनिष्ठायमुखेनमुखꣳसंधायोपस्थमस्याअ
भिमृश्यजपेत् अंगादंगात्संभवसिहृदयादधिजायसे सत्वमंगकषायोसिदिग्धविद्धामिवमादयेमाममूंमयीति
॥९॥ अथयामिच्छेन्नगर्भंदधीतेति तस्यामर्थंनिष्ठायमुखेनमुखंसंधायाभिप्राण्यापान्यादिंद्रियेणतेरेतसारेत
आददइत्यरेताएवभवति ॥१०॥ अथयामिच्छेद्गर्भंदधीतेति तस्यामर्थंनिष्ठायमुखेनमुखंसंधायापान्याभिप्रा
ण्यादिंद्रियेणतेरेतसारेतआदधामीति गर्भिण्येवभवति ॥११॥ अथयस्यजायायैजारःस्यात्तंचेद्द्विष्यादामपा
त्रेग्निमुपसमाधायप्रतिलोमंशरबर्हिस्तीर्त्वा तस्मिन्नेताꣳशरभृष्टीःप्रतिलोमाःसर्पिषाक्ताजुहुयान्ममसमिद्धेहौ
षीःप्राणापानौतआददेसाविति ममसमिद्धेहौषीःपुत्रंपशूꣳस्तआददेसाविति ममसमिद्धेहौषीरिष्टासुकृतेतआद
देसाविति ममसमिद्धेहौषीराशापराकाशौतआददेसावितिसवाएषनिरिंद्रियोविसुकृतोस्माल्लोकात्प्रैतियमे
वंविद्वान्ब्राह्मणःशपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्यदारेणनोपहासमिच्छेदुतह्येवंवित्परोभवति।१२।अथयस्यजा

यामार्तवंविंदेत्र्यहंकंसेनपिबेदहतवासानैनांवृषलोनवृषल्युपहन्यात्रिरात्रांतआप्लुत्यव्रीहीनवघातयेत् ।१३।
सयइच्छेत्पुत्रोमेशुक्लोगौरोजायेतवेदमनुब्रवीतसर्वमायुरियादिति क्षीरौदनंपाचयित्वासर्पिष्मंतमश्नीयातां
ईश्वरौजनयितवै॥१४॥ अथयइच्छेत्पुत्रोमेकपिलःपिंगलोजायेतद्वौवेदावनुब्रवीतसर्वमायुरियादिति दध्यो
दनंपाचयित्वासर्पिष्मंतमश्नीयातामीश्वरौजनयितवै॥१५॥अथयइच्छेत्पुत्रोमेश्यामोलोहिताक्षोजायेतत्री
न्वेदाननुब्रवीतसर्वमायुरियादि त्युदौदनंपाचयित्वासर्पिष्मंतमश्नीयातामीश्वरौजनयितवै॥१६॥ अथयइ
च्छेद्दुहितामेपंडिताजायेतसर्वमायुरियादिति तिलौदनंपाचयित्वासर्पिष्मंतमश्नीयातामीश्वरौजनयितवै
॥१७॥ अथयइच्छेत्पुत्रोमेपंडितोविजिगीथःसमितिंगमःशुश्रूषितांवाचंभाषिताजायेतसर्वान्वेदाननुब्रवीत
सर्वमायुरियादिति मांसौदनंपाचयित्वासर्पिष्मंतमश्नीयातामीश्वरौजनयितवैऔक्षेणवाऽऽर्षभेणवा ॥१८॥
अथाभिप्रातरेवस्थालीपाकावृताज्यंचेष्टित्वास्थालीपाकस्योपघातंजुहोत्यग्नयेस्वाहानुमतयेस्वाहादेवायसवि
त्रेसत्यप्रसवायस्वाहेतिहुत्वोद्धृत्यप्राश्नातिप्राश्येतरस्याःप्रयच्छतिप्रक्षाल्यपाणीउदपात्रंपूरयित्वातेनैनांत्रिर
भ्युक्ष त्युत्तिष्ठातोविश्वावसोन्यामिच्छप्रपूर्व्यांसंजायांपत्यासहेति॥१९॥ अथैनामभिपद्यते अमोहमस्मिसात्वं

सात्वमस्यमोहं सामाहमस्मिऋक्त्वंद्यौरहंपृथिवीत्वं तावेहिसꣳरभावहैसहरेतोदधावहैपुंसेपुत्रायवित्तयइति ॥२०॥ अथास्याऊरूविहापयति विजिहीथांद्यावापृथिवीइति तस्यामर्थंनिष्ठायमुखेनमुखंसंधायत्रिरेनामनु लोमामनुमार्ष्टि विष्णुर्योनिंकल्पयतुत्वष्टारूपाणिपिꣳशतु । आसिंचतुप्रजापतिर्धातागर्भंदधातुते। गर्भंधेहि सिनीवालिगर्भंधेहिपृथुष्टुके । गर्भंतेअश्विनौदेवावाधत्तांपुष्करस्रजौ॥२१॥हिरण्मयीअरणीयाभ्यांनिर्मंथता मश्विनौ । तंतेगर्भंहवामहेदशमेमासिसूतवे । यथाग्निगर्भापृथिवीयथाद्यौरिंद्रेणगर्भिणी । वायुर्दिशांयथाग र्भएवंगर्भंदधामितेसाविति॥२२॥सोष्यंतीमद्भिरभ्युक्षति यथावायुःपुष्करिणींसमिंजयतिसर्वतः।एवातेगर्भ एजतुसहावैतुजरायुणा इंद्रस्यायंव्रजःकृतःसार्गलःसपरिश्रयः।तमिंद्रनिर्जहिगर्भेणसावरांसहेति॥२३॥जाते ग्निमुपसमाधायांकआधायकꣳसेपृषदाज्यंसन्नीयपृषदाज्यस्योपघातंजुहोति अस्मिन्सहस्रंपुष्यासमेधमानः स्वेगृहे।अस्योपसद्यामाच्छेत्सीःप्रजयाचपशुभिश्चस्वाहा मयिप्राणाꣳस्त्वयिमनसाजुहोमिस्वाहा यत्कर्मणात्य रीरिचंयद्वान्यूनमिहाकरं । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्स्विष्टꣳसुहुतंकरोतुनःस्वाहेति ॥२४॥ अथास्यदक्षिणंकर्ण ॥४६५॥ मभिनिधायवाग्वागितित्रि रथदधिमधुघृतंसंनीयानंतर्हितेनजातरूपेणप्राशयतिभूस्तेदधामिभुवस्तेदधा

मिस्वस्तेदधामिभूर्भुवःस्वःसर्वंत्वयिदधामीति ॥२५॥ अथास्यनामकरोतिवेदोसीतितदस्यतद्गुह्यमेवनामभ
वति॥२६॥अथैनंमात्रेप्रदायस्तनंप्रयच्छति यस्तेस्तनःशशयोयोमयोभूर्योरत्नधावसुविद्यःसुदत्रः येनविश्वा
पुष्यसिवार्याणि(भार्याणि)सरस्वतितमिहधातवेकरिति।२७। अथास्यमातरमभिमंत्रयत इलासिमैत्रावरुणी
वीरेवीरमजीजनत् सात्वंवीरवतीभवयास्मान्वीरवतोकरदिति तंवाएतमाहुरतिपिताबताभूरतिपितामहो
बताभूःपरमांबतकाष्ठांप्रापच्छ्रियायशसाब्रह्मवर्चसेनयएवंविदोब्राह्मणस्यपुत्रोजायतइति।२८॥च०ब्रा०८।४
अथवंशः पौतिमाषीपुत्रःकात्यायनीपुत्रात्कात्यायनीपुत्रोगौतमीपुत्रात् गौतमीपुत्रोभारद्वाजीपुत्रात्भा
रद्वाजीपुत्रःपाराशरीपुत्रात् पाराशरीपुत्रऔपस्वस्तीपुत्रातऔपस्वस्तीपुत्रःपाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रः
कात्यायनीपुत्रात्कात्यायनीपुत्रःकौशिकीपुत्रा त्कौशिकीपुत्रआलंबीपुत्राच्चवैयाघ्रपदीपुत्राच्चवैय्याघ्रपदी
पुत्रःकाण्वीपुत्राच्चकापीपुत्राच्चकापीपुत्रः॥१॥आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रोगौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रोभारद्वाजीपु
त्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रोवात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रःपाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्का
रुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्रआर्त्तभागीपुत्रादार्त्तभागीपुत्रः शौंगीपुत्रात्च्छौंगीपुत्रःसांकृतीपुत्रात्सांकृतीपुत्र

आलंबायनीपुत्रादालंबायनीपुत्रआलंबिनीपुत्रादालंबिनीपुत्रोजायंतीपुत्राज्जायंतीपुत्रोमांडूकायनीपुत्रा न्मांडूकायनीपुत्रो मांडूकीपुत्रान्मांडूकीपुत्रःशांडिलीपुत्राच्छांडिलीपुत्रोराथीतरीपुत्राद्राथीतरीपुत्रो भालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रःक्रौंचिकीपुत्राभ्यांक्रौंचिकीपुत्रौ वैधृपतीपुत्राद्वैधृपतीपुत्रःकार्षकेयीपुत्रात्कार्षकेयीपुत्रःप्राचीनयोगीपुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रःसांजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रःप्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनःप्राश्नीपुत्रा आसुरायणादासुरायणआसुरेरासुरिः ॥२॥ याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्यउद्दालकादुद्दालकोअरुणादरुणउपवेशे रुपवेशिःकुश्रेःकुश्रिर्वाजश्रवसोवाजश्रवा जिह्वावतोबाध्योगाज्जिह्वावान्बाध्योगोसिताद्वार्षगणादसितोवार्षगणोहरितात्कश्यपाद्धरितःकश्यपः शिल्पात्कश्यपात्शिल्पःकश्यपःकश्यपात्नैध्रुवेःकश्यपोनैध्रुविर्वाचो वागंभिण्याअंभिण्यादित्यादादित्यानीमानिशुक्लानियजूंषिवाजसनेयेनयाज्ञवल्क्येनाख्यायंते ॥ ३ ॥ समानमासांजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रोमांडूकायनेर्मांडूकायनिर्मांडव्यान्मांडव्यः कौत्सात्कौत्सोमाहित्थेर्माहित्थिर्वामकक्षायणाद्वामकक्षायणःशांडिल्याच्छांडिल्योवात्स्याद्वात्स्यःकुश्रेःकुश्रिर्यज्ञवर्चसोराजस्तंबायना द्यज्ञवर्चाराजस्तंबायनस्तुरात्कावषेयात्तुरःकावषेयः प्रजापतेःप्रजापतिःब्रह्मणोब्रह्मस्वयंभुब्रह्मणेनमः ॥ ४ ॥ पञ्चमंब्राह्मणं॥८।५॥इतिबृहदारण्यकेअष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषत्समाप्ता ॥ श्रीः ॥

॥ बृहदारण्यभाष्यप्रारंभः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ ॐ प्राणादेरीशितारंपरम
सुखनिधिंसर्वदोषव्यपेतंसर्वांतस्थंसुपूर्णंप्रकृतिपतिमजंसर्वबाह्यंसुनित्यं । सर्वज्ञंसर्वशक्तिंसुरमुनिमनुजाद्यैःस
दासेव्यमानंविष्णुंवंदेसदाहंसकलजगदनाद्यंतमानंददंतं ॥१॥ यथातुष्टावलक्ष्मीशंसर्गादौचतुराननः । त
थाजगादसूर्याययाज्ञवल्क्यायसोब्रवीत् ॥ २ ॥ वाजिरूपेणसूर्येणप्रोक्तंवाजसनेयकं । कण्वाययाज्ञवल्क्योदा
त्काण्वंतेनप्रकीर्तितमितिवाराहे॥३॥अश्वस्वरूपोब्रह्माभूदश्वरूपाज्जनार्दनात्।तत्रसन्निहितोविष्णुरश्वरूपः
स्वयंप्रभुः।तयोश्चप्रतिमामेध्योयतोश्वोयंश्रुतौश्रुतः।सर्वंजगत्तदंगेषुतस्मात्सन्निहितंस्मृतं । तयोरंगेष्विदंय
स्माज्जगत्सर्वंप्रतिष्ठितमितिप्रध्याने।उच्चैःश्रवाःसन्निहितोमेध्येश्वेतत्रकेशवः।तस्मिन्निदंजगत्सर्वंब्रह्माचोच्चैःश्र
वःस्थितइतिसौपर्णे।पर्वताःसिकताश्चैवनद्यःकूपाःसरांसिच। हविःकपालयूपाद्यादेवताएवसर्वशः । तत्तन्नामै
वनामैषांभिन्नानामभिमानतः।नामानितान्यपिहरेःसहिसर्वगुणाधिकइतिनारदीये।उषाःशिरोब्रह्मनामतत्त्व
मस्यादयोखिलाः । सप्तम्यर्थाःसमुद्दिष्टाःपंचम्यर्थास्तथाश्रुताः । षष्ठ्यर्थाश्चचतुर्थ्यर्थास्तृतीयार्थाश्चसर्वशः । त
दैक्यवाचिवच्छब्दाअपितद्वत्ववाचकाः । ऐक्यार्थानैवतेसर्वेभिन्नरूपायतःसदा । ईशांगवाचिनोवास्युस्तेषा

मेवतदर्थतः। सप्तसुप्रथमायस्मात्तत्त्वयोग्यार्थताभवेदितिब्रह्मतर्के। अंगप्रत्यंगशोव्याप्तोविष्णुरेवतुरंगमे। अतोविष्ण्वंगगंसर्वंमेध्यांगस्थमुदीरितमितिच। पुनरप्यश्वस्यमेध्यस्येतिवचनंकस्यचिदश्वस्यैवमासीदितीतिहासरूपेणनोच्यतेकिंतुसर्वमेध्यानामेवमितिज्ञापनार्थं।सर्वव्यक्तिष्वभिव्याप्त्यैतात्पर्याधिक्यवित्तये।प्रतीतानुपपत्तेरप्याभासत्वविवक्षया। पुनर्वचनमुद्दिष्टंशतशोपिपृथक्पृथगितिच। विष्णोःपुरीषस्थानीयाकाठिन्यात्पृथिवीस्मृता। तत्स्थत्वात्सिकताःसर्वाउवध्यस्थाःप्रकीर्तिताः। उर्व्यास्तुपादगत्वेपिनोवध्यत्वंविरुध्यते। यतस्तदभिमानिन्योदेवताअनुकीर्तिताः। तासांचबहुरूपत्वादैश्वर्याच्चपरेशितुरितिच।अवांतरदिशोविष्णोरस्थिपुच्छान्युदाहृताः। पूर्वपश्चार्धभेदेनदिशःपार्श्वेप्रकीर्तिते। शिरश्चपादमूलानिपुच्छंषड्तवःस्मृताः। संवत्सराभिमानीचब्रह्मासर्वशरीरगः। क्लोमानश्चयकृच्चैवमांसौगिर्यभिमानिनः। आंत्रेषुनद्यःसर्वाश्चसोयंविष्णुःसनातनइतिच। नभोभिमानीविघ्नेशोविष्णोर्मांसाश्रितःसदा। अंतरिक्षाभिमानीचतत्सूनुरुदरेस्थितइतिच ॥१॥ अश्वपूर्वापरौहोम्यौमहिमानौग्रहौस्मृतौ। अहोरात्राभिमंतारौतयोरप्यभिमानिनौ।कामश्चाथरतिश्चैवविष्णुब्रह्मशरीरजौ। समुद्रेकात्समुद्रस्तुविष्णुःपूर्वउदाहृतः। उपचारेणतूद्रेकादपरश्चचतुर्मुखः। सविष्णुर्हय

नामासन्देववाहेषुसंस्थितः । वाजिनामातुगांधर्वेष्वर्वनामाऽसुरेषुच । मनुष्येष्वश्वनामासौतद्दंधुःस्वयमेव सः । तस्मादेवोत्थितिस्तस्यरूपभेदोनतस्यच । ऐश्वर्यात्सतथापीशोव्यक्तिभावंगमिष्यति । हत्वायातियतः शत्रून्हरिस्तस्माद्धयःस्मृतः । सर्वदायुद्धकर्तृत्वाद्वाजीचापिप्रकीर्तितः । अर्वाऽतिगमनादुक्तआशुत्वादश्वउच्यतइतिवैहायसे । तेषांतेषांवाहनेषुस्थित्वातत्तत्कर्मकर्तृत्वात्तत्तन्नामा । पतंतिनियतंहंतुंदेवाश्वाःशत्रुमूर्धसु । वेगाधिकाआसुराश्वावेगमात्रंनृवाहनइतिस्कांदे । गंधर्वास्तुसदायुद्धरतादेवानुगायतः । तदशक्तौतुदेवानांयुध्यंतेस्वामिनोयतः । केचिद्गानरतानित्यंगंधर्वानर्तकाःपरे । केचिद्वाद्यरतानित्यंचारणादेवचारकाइतिच ॥ २ ॥ इत्यश्वब्राह्मणं ॥ ३ । १ ॥ ॥ ॥ ॥

सर्वसंहारकंविष्णुंदेवींजीवांस्तथैवच।कालंत्रिगुणसाम्यंचकर्माणिप्राणमिंद्रियं । संस्कारंचैववेदांश्चनतेकिंचिल्लयेत्वभूदितिब्रह्मतर्के । लयकालेपरमात्मनैवावृतमासीत् । अशनंजगदेतद्यन्नयत्यात्मेच्छयाहरिः । अशनायाततःप्रोक्तउदन्याकर्मनायकइतिब्राह्मे । अन्यत्रनेतृत्वप्रतीतावपिश्रुतिषुप्रसिद्धेःसएवनेतेत्याह । अशनायाहिमृत्युरिति । तत्ततएवमनोकुरुतयतःस्वयमेवासीन्नान्यत् । आत्मवान्त्स्यामित्यैच्छत् । शरीरवान्त्स्यामि

ति। अप्सृष्ट्यर्थंमनोकुरुत। ऐच्छद्विष्णुरदेहःसन्देहवान्स्यामितिप्रभुः।यतोदेहइदंसर्वंतस्यविष्णोरदेहिनः। तद्वशत्वात्स्वयंदेवश्चिदानंदशरीरकः। सोत्मानमर्चन्नचरदप्सृष्ट्यर्थंजनार्दनः। यत्कुर्वन्यत्सृजेदीशस्तद्भवेद्धितदात्मकं। अतोर्चतोयतोजाताआपोतोर्चनसाधनाः। अन्यथाकर्तुमीशोपिक्रीडयातत्तदात्मकं। कर्तुंतत्तत्प्रवृत्तिःसंस्तत्करोतिस्वयंप्रभुरितिब्रह्मांडे। मेसर्वाहेयस्यविष्णोः। अस्मच्छब्दगतैर्विष्णुर्वाच्यःसप्तविभक्तिभिः। सर्वाहेयत्वतस्त्वेकःसर्वस्यप्रतियोगितः। युष्मच्छब्दाभिधेयश्चतच्छब्दैश्चपरोक्षतः। सएवबहुरूपत्वाद्बहुशब्दाभिधानवान्। जीवस्थितेनरूपेणद्वैनापिद्विधोच्यते। भिन्नोपिसर्वजीवेभ्यःसर्ववस्तुभ्यएवच। पूर्णानंदादिरूपस्यकुतोल्पसुखिनैकतेतिब्रह्मतर्के। उदकंसुखहेतुत्वात्कमित्येवाभिधीयते। तदेवह्यर्चतोजातमतोर्कइतिकीर्त्यतइतिव्यासनिरुक्ते। अर्चतोजातंसुखसाधनंचेत्यर्कइत्यर्थः। कंसुखमस्मैभवति। अपांहिसुखहेतूनांवेदविष्णोर्जनिंहियः। समुक्तःसुखभागेवस्याद्विष्णोस्तुप्रसादतइतिमाहात्म्ये ॥१॥ अर्कशब्दस्यादित्येप्रसिद्धत्वादप्शब्दोपितत्रेत्याशंकांनिवर्तयितुमापोवाअर्कइतिपुनर्वचनं। नादित्येर्कशब्दः। किंत्वप्स्वेवार्कशब्दइत्यर्थः। शरोमंडः। फेनरूपस्तुयोमंडोजलस्थोसौसुसंहतः। पृथिवीत्वंसमापन्नस्तस्यांशिश्येजना

र्दनः । ततःसचिंतयामासस्यादग्निरितिदेवराट् । तच्चिंतनात्समुत्पन्नोवायुरग्न्यभिधानवान् । अग्रजत्वादग्र
णीत्वाद्वायोरग्नित्वमिष्यतइतिप्रवृत्ते । शक्तिविस्रंसनेचापिशयनेचापिकीर्तितः।श्रमशब्दोहरेर्नैवशक्तिविस्रं
सनंक्वचित् । अतोहरेःश्रमोनामशयनंसंप्रकीर्तितमितिब्रह्मतर्के। तस्यामश्राम्यदितिसाधिकरणत्वाच्चशयनं
युक्तं । नहिपृथिव्यांश्रमोनामांतःकरणधर्मोयुज्यते । अधिकरणपरंपराकल्पनंचक्लिष्टकल्पनं । सृष्ट्वासपृथिवीं
विष्णुःशेतेनंतेब्धिमध्यगः । तस्यांपृथिव्यांश्वेताख्येद्वीपेमुक्तैरुपास्यतइतिमुक्तिसंहितायां।तप्तआलोचनायु
क्तस्तस्मात्कार्यार्थकामना। तप्ततातुहरेरुक्ताकुतोदुःखंहरेःप्रभोरितिब्रह्मतर्के।तेजोरसःजगतःसामर्थ्यसारभू
तः॥२॥ वायुरग्निरितिप्रोक्तोह्यग्रणीत्वादथांगिनां । नेतृत्वाददनाच्चापितस्यस्रष्टाजनार्दनः।सवायुर्वायुरूपेण
जगत्पातिशरीरगः । आदित्यस्थेनरूपेणजगद्यातिप्रकाशयन् । अग्निस्थेनतुरूपेणहूयतेसर्वयष्टृभिः।आदाय
यात्यायुरितिसएवादित्यउच्यते । तत्संबंधात्तुतन्नामसूर्यस्याग्नेस्तथैवच । सएषकूर्मरूपेणवायुरंडोदकेस्थितः।
विष्णुनाकूर्मरूपेणधारितोनंतधारकः । अप्सुपादाहिचत्वारोह्यंडोदेकोणसंस्थिताः । उरस्तुभूमिसंश्लिष्टम
तिरिच्यभुवंपुनः । पार्श्वतःपृष्ठतश्चैवशिरश्चोदकसंस्थितं । आकाशमुदरेतस्यद्यौःपृष्ठेसंस्थिताविभोः । एवंवि

द्वांस्तुयत्रैतितत्रैवप्रतितिष्ठतीतिप्रभंजने। स्थानेच्छाचेत्तत्रैवप्रतितिष्ठति। उपास्तेकूर्मरूपंयोवायुंसंस्थितिमाप्नुयात्। इच्छयाविनिवृत्तिंवालोकंचावृत्तिवर्जितमित्यध्यात्मे। सएषप्राणस्त्रेधाविहितइतिवचनाच्चवायुः। बिभर्त्यंडंहरिःकूर्मस्त्वंडेचाप्युदकंमहत्। उदकेकूर्मरूपस्यवायुःपुच्छंसमाश्रितः। वायोःपुच्छंसमाश्रित्यशेषस्तुपृथिवीमिमां। बिभर्तितस्यांचजगदिदंसर्वंप्रतिष्ठितमितिवैभवे। वायोस्तुकूर्मरूपस्यपूर्वतश्चोदकेमुखं।आग्नेयैशानगौबाहूपादौनिर्ऋतिवायुगावितिप्रकृष्टे॥ ३॥ आत्माब्रह्मामेद्वितीयोजायेतेत्यकामयत। वायुरेवब्रह्माभवतीतिदर्शयितुंवायोःसृष्टिःप्रथममुक्ता। वायुरेवयतोब्रह्मपदंनियमतोव्रजेत्। सहैवजननेप्यस्मात्पूर्वंवायोर्जनिंवदेत्। क्वचित्तब्रह्मणःपूर्वंप्राधान्यात्तत्पदस्यचेतिब्रह्मतर्के।आत्माविरिंचःसुमनाःसुधीतश्चेतिकथ्यते। ब्रह्माचतुर्मुखश्चेतिपूर्वजोयःप्रजापतिरितिशब्दनिर्णये। समनसास्वेच्छया वाचंश्रियंदेवीं मिथुनंसमभवत्।ममद्वितीयोजायेतब्रह्मेतिभगवान्परः। वेदाभिमानिनींदेवींश्रियंसमभवत्प्रभुः।स्वेच्छयैवयतःशक्तिस्तांविनापिहरेःसदा। ततःसंवत्सरोनामब्रह्मासमभवत्प्रभोः।तंगर्भमुदरेऽबिभ्रद्यावत्संवत्सरंरमा। तंजातमत्तुंस्वमुखंविदार्यपुरुषोत्तमः। श्रुत्वारावंपुनस्तस्यव्यदधात्सृष्टयेप्रभुरितिकारणविवेके। बिंदुलोपेनाशनायामृत्युरि

त्यर्थः। अशनायाहिमृत्युरित्युक्तं। सर्वाशननेतेत्यर्थेविंदुः। आधिक्येधिकमितिसूत्रात्। सम्यगात्मनोवत्स भूतान्देवादीन्नमयतीतिसंवत्सरः। ब्रह्मणोभाणितिवचोनिःसृतंभयतोमुखात्। तस्याभिमानिनीदेवीतद्देवो त्थाचतुर्मुखात्। वागीश्वरीतितामाहुर्वाचंचापिसरस्वतीमितिभावतत्त्वे। तदभिमानित्वात्सैववागित्युच्यते। भारूपोणरूपश्चेतिभगवान्भाण्तद्व्यंजकत्वाद्भणनंवाक्॥४॥अभिमंस्येलीनंकरिष्येचेत्। मानंज्ञानंलयश्चैव मर्यादाचैवकथ्यते।उत्पादनंचसंख्यानंबलंचक्वचिदुच्यतइतिशब्दनिर्णये। वेदाभिमानिनःसर्वास्तथायज्ञाभि मानिनः। गायत्र्यामसृजद्ब्रह्मास्वभार्यायांप्रजास्तथेतिप्रकाशिकायां। यद्यद्ब्रह्मासृजत्पूर्वंतत्तदत्तिजनार्दनः। अदितिर्नामतेनासौभगवान्पुरुषोत्तमः। उपास्तेयःपरंदेवमेवमत्तीतिसर्वदा। स्वयोग्यतानुसारेणसर्वात्तासौ भवत्युत। ब्रह्मरुद्रसुपर्णानांसर्वात्तृत्वंविशेषतः। प्रायेणात्तृत्वमिंद्रादेरन्येषांदर्शनादिकं।बहुलस्येतियोग्यत्वभे दादत्तृत्वमिष्यतइतिमानसंहितायां। आत्मनोयादृशाभोगाभोक्तुंयोग्याहितादृशान्।भोक्ताविष्णुरितिध्या येत्सर्वात्तृत्वंहरेःस्मरेत्। दैवतानांचसर्वेषांसर्वात्तिध्यानमिष्यतइतिप्रवृत्ते ॥ ५ ॥ इच्छतोविष्णुयजनंब्रह्मणः साधनास्मृतेः। श्रमात्तापाच्चदेहंतंत्यक्तुमिच्छाबभूवह। इच्छयाचाप्युदक्रामत्प्राणैःसहपितामहः। यशोवी

र्यंनिमित्तत्वात्प्राणास्तन्नामकाःस्मृताः। अत्यल्पेचापिसंजातेश्रमेपिनतदिच्छया। तापेप्राणानिःसरंतिसाच क्रीडाविभोःस्मृता। बृंहमाणंशरीरंतुपुनर्दृष्ट्वापितामहः। प्रवेष्टुंतच्छरीरंचकामयामाससप्रभुः॥६॥ पुनस्त स्मिन्प्रवेशायशवरूपस्यमेध्यतां। ऐच्छत्तेनैवदेहीस्यामितितस्मिन्विवेशच। तस्मिन्प्रविश्यसब्रह्माद्वितीयंवपुर ग्रहीत्। दृष्ट्वोपायंमहायज्ञेऽथाश्वाकारंपितामहः। श्वैतीभावात्परंयस्मात्तज्ज्ञेतोश्वनामकं। यदर्थंश्वेततामापत द्देहोमेध्यतामपि। अश्वमेधःसयज्ञोभून्नाम्नातेनतदाकृतः। श्वैतीभावंगतेदेहेपुनर्मेध्येयतःस्थितः। अतोश्वमे धनामासौब्रह्माशुभचतुर्मुखः। अश्वोभूत्वायतोमेध्यःसोभवत्तेनवास्मृतः। मेधोयज्ञःसमुद्दिष्टोयाज्ञीयंमेध्यमु च्यते।शुद्धंमेध्यमथापिस्यादेवंविद्योश्वमेधवित्॥७॥ तमश्वरूपमात्मानमनिवारितवद्विभुः। चारयामासरूपे णतदन्येनपुमात्मना। सर्वस्मिन्भुवनेचाब्दंतदंतेपरमात्मने। स्वस्मिन्स्थितायसंकल्प्ययज्ञआलभतात्मवान्। अजादिकान्पशून्न्यदेवस्थपरमात्मने। कर्तृत्वेनपशुत्वेनयत्फलंतदशेषतः। ममस्यादितिमन्वानःसोश्वरूप मधारयत्। अबुद्धिपूर्वमरणात्स्वर्गश्चापिपशोर्भवेत्। ज्ञानपूर्वंपशोःपुंसःकिमुवक्तव्यमित्यजः। एवंसूर्योप्यश्व मेधनामासंवत्सराभिधः। सूर्येस्थितोयतोब्रह्माह्यश्वमेधाभिधःस्वयं। सूर्येततत्वात्सूर्यात्माब्रह्मासौपरिकीर्ति

तः। अग्नौस्थितोयतःसोर्कस्तस्मादग्निरितीर्यते। ब्रह्माततायतोलोकास्तदात्मानस्ततोमताः। ब्रह्मसूर्याग्नि लोकेषुव्याप्तैकादेवताहरिः।तादृशंनृहरिंज्ञात्वापुनर्मृत्युंजयन्नसौ।सदैववर्ततेब्रह्मापुनर्मृत्युर्मृतिःस्मृता।नैनंमृत्यात्मकोमृत्युःप्राप्नोतिहरिसेवनात्। यस्मान्नृसिंहोमृत्योश्चमृत्युरात्मास्यवैभवेत्। आततत्वात्तथात्तृत्वादात्मासौब्रह्मणःस्मृतः। आदानादात्तनिर्माणादात्तज्ञानात्तथैवच। एतासांदेवतानांचब्रह्मेशत्वेनवर्तते। नृसिंहस्य सदाज्ञानाद्ध्यानाच्चतदनुग्रहादितिमहासंहितायां। भूयःशब्दःपूर्णत्ववाची। परमेश्वरंपरिपूर्णंयजेयेति। अश्वदित्यश्वोभवत्तदेवरूपंमेध्यंयज्ञआलंभनीयंचाभवदित्यश्वमेधः।तमनवरुध्यैवामन्यतेत्यादिवाक्यशेषादश्वभावःप्रतीयते।अश्वतबृंहितंपश्चान्मेध्यंचाभूद्यस्यशरीरंसोश्वमेधइतिच। निरोधमकृत्वाचारयिष्यामीत्यमन्यत। स्वेच्छयैवस्वरूपांतरत्वादश्वरूपस्य ॥ ८ ॥ इत्यश्वमेधब्राह्मणं ॥ ३ । २ ॥ ॥ ॥

द्वयाब्रह्मसुतास्तत्रदैतेयाबहवःस्मृताः। तमोरूपाःसत्वरूपाअल्पसंख्याःसुराःस्मृताः। बहुत्वात्तैर्जितादेवाः शंकरस्यवरेणच। यज्ञेनविष्णुमभ्यर्च्यतत्रोद्गातृबलेनच। जयामैनानितिस्मृत्वा ॥१॥ वह्न्यादीनप्यचूचुदन्। औद्गात्रेभिमुखाःसर्वेइंद्ररुद्रौचवेधितौ। असुरैःपापपूगेन ॥ २-६ ॥ मुख्यवायुंततोब्रुवन्। दैत्यास्तंवेद्धुमीप्सं

तोध्वस्तानेशुश्चसर्वशः । पांसुपिंडोयथावज्रशिलांप्राप्यैवनश्यति । तस्मादखंडशक्तिःसमुख्यवायुरुदाहृतः ।
शापैरथवरैर्वापिनास्यप्रतिहतिर्भवेत् । स्वेच्छयैवानुसारेणविनाकुत्रापिपुत्रकाः। एवंविदपिपापेभ्यःशत्रुभ्यो
पिप्रमुच्यते ॥ ७-९ ॥ सवायूरुद्रशक्रादेर्वासुदेवबलाश्रयः । विमोच्यपापसंघातंदिशामंतेष्वथाक्षिपत् । उ
न्मुच्यमृत्योस्तांश्चैवाथोर्ध्वलोकेषुचावहत् ॥११॥ अग्निर्नासिक्यवायुश्चदिक्पाइंद्रादयोखिलाः । सूर्यःसोमश्च
रुद्रश्चतेनैवस्वपदेस्थिताः ॥१२-१९॥ स्त्रीगुणैःसर्वपूर्णत्वाद्बृहतीतुसरस्वती । अनंतवेदरूपत्वात्सैवब्रह्मेतिकी
र्तिता । विष्णुनाबृंहितत्वाद्वातत्पतिर्वायुरीश्वरः ॥ २० । २१ ॥ सारत्वात्स्त्रीपुसादेवीसेत्युक्तासामरूपतः। गी
थेत्युक्तातदुद्गीथःसामाख्योर्धतनुस्तथा । अर्धनारीनरवपुर्वायुःकुत्रचिदीरितः ॥ २२।२३ ॥ अयास्योविश्वसृ
ग्यज्ञतेनाविष्टोन्वगायत ॥ २४ ॥ गृहकोशादिकंयत्स्वंतद्रूप्यस्यस्वरेस्थितः ॥ २५ ॥ भूषणस्वर्णरूपीचसएवा
पिस्वरेस्थितः॥२६॥ वागिंद्रियंपीठरूपंतस्यदेवस्यसंस्थितं । गानकालेऽन्यदात्वन्नंप्राणपीठमितिस्मृतं॥२७॥
पवमानाइतिप्रोक्तामुख्यवायुत्वयोगिनः । अनादिकालसंबद्धायोग्यतासाप्रकीर्तिता । सर्वाधिक्यारोहणंतु
तेषामेवविमुक्तिगं । प्रस्तावकालेप्रस्तोतुंयोग्योवायुपदस्ययः । जपेद्यजूंषित्वेतानित्रीणिविष्णुंसदास्मरन् ।

असतोमासदित्यादिविष्णुप्रार्थनमांजिच । द्वात्रिंशल्लक्षणैःसम्यग्युक्तावायुत्वयोग्यकाः । नियमेनैवविष्णो स्तुप्रादुर्भावाविशेषतः । सहस्रारेणचक्रेणचिह्निता दक्षिणेकरे । गदयाष्टाश्रयाचैवशतावर्तेनकंबुना। वामेकरे तथाब्जेनसहस्रदलशोभिना । अष्टाविंशल्लक्षणाश्चगिरीशपदयोगिनः । चतुर्विंशतिमारभ्यषोडशादा सुराः स्मृताः । अष्टकादृषयश्चोक्तास्तदूनाश्चक्रवर्तिनः । असद्दुःखात्मकोमृत्युःसदानंदोमृतंस्मृतं । तमोऽज्ञानात्म कोमृत्युर्ज्योतिर्ज्ञानात्मकंस्मृतं । मृत्योर्माऽमृतमित्यत्रमृत्युर्मरणमेवच । एवंविद्वायुपदयोग्याउद्गातारएवतु। यदाभवेयुस्तेषुतदायाजीतुवृणुयाद्वरं । आत्मनेयाजिनेवापिह्युद्गातैवंविधोयदि । आगायेत्तद्भवेन्नात्रकार्या भीष्टेविचारणा । एवंतंसामनामानंवायुंयोवेदसादरं । तस्येष्टलोकराहित्येनाशाकार्याऽरिणाक्वचित् । तस्मा द्वायुत्वयोग्यैर्हियेषांलोकाःप्रकीर्तिताः । तेषामलोकशंकाचनैवकार्याकदाचन। यस्मान्नारायणस्यातिप्रियाः प्राणत्वयोगिन इत्यादिमहासंहितायां । आस्यादयतइत्ययास्यः । प्रसिद्धमृत्व्यमृतत्वान्नात्रतिरोहितमिवा स्ति । एषउद्गातेतिवायुत्वयोग्यः । तद्धैतल्लोकजिदेवेतितस्माद्वराभियाचनं ॥२८॥ उद्गीथब्राह्मणं ॥ ३ । ३ ॥ ॥४७२॥ इदमग्रेएतस्याग्रेपरमात्मैवासीत् । ततःपुरुषविधोब्रह्मासीत् । पुरुषोविष्णुस्तद्विधत्वात्पुरुषविधः । एतस्य

जगतोह्यग्रआसीन्नारायणःपरः। एकएवश्रियासार्धंतमात्मापुरुषेत्यपि । आहुस्तस्मात्पुरुषविधोब्रह्मासमभ
वद्विभोः । ब्रह्मादेश्चश्रियश्चैवनित्यंविष्णुर्गुणाधिकः । यथातथैवरुद्रादेर्ब्रह्मायस्माद्गुणाधिकः । एतस्मात्पु
रुषविधताब्रह्मणःसंप्रकीर्तिता । सतुसर्वादिशोदृष्ट्वानान्यद्दृष्ट्वापितामहः । अब्रवीदहमस्मीतिस्वाहेयत्वमनु
स्मरन्। हातुंशक्यमिदंसर्वमासीदेकोऽभवंयतः। अहेयत्वंस्वरूपस्यसएवंसमचिंतयत्। ततोऽभवदहंनामास
चाभूत्पुरुषाभिधः। ओषणात्सर्वपापानांपूर्वःपुरुषउच्यते।नारायणप्रसादेनयएवंपुरुषाभिधं।वेदस्वाभिमतंय
स्तुपूर्वंप्राप्तुमभीप्सति। ओषेत्सर्वमतुष्टःसन्ब्रह्मविष्णुप्रसादतः ॥१॥ तस्यत्वेकस्यसहसायतोभीःसमजायत।
तस्माद्यापिचैकस्यनिर्विवेकंभयंभवेत् । विममर्शततोब्रह्मायस्मान्मेबाधकोनहि । मयासृज्यायतःसर्वेइतः
पश्चात्तनोहरः। अतःकस्माद्बिभेमीतितस्यभीतिरपोहिता।विष्णोरतिप्रियत्वात्तुतदन्येषांपितृत्वतः।कस्माद्भ
यंभवेत्तस्यसमानाद्धिभयंभवेत् । विरोधिनोधिकाद्वापिहीनाद्वापारवश्यतः । हीनमेवयतस्तस्यसर्वमेवजग
द्वशे। नचजातंतदासवर्हरिरेवयतःपरः ॥ २ ॥ नरेमेसततोब्रह्मातस्मादेकस्यनोरतिः । अथापिपत्नीमैच्छच्च
सस्थूलत्वमुपागतः। दंपतीसहितौयावद्ब्रह्माचैवसरस्वती। तावद्देहोभवद्ब्रह्मातदादेहंद्विधाकरोत्। पातना

त्पतिपत्नीत्वशब्दएनोरजायत। तस्मात्तयोरेकसुखंभवत्येवार्धपात्रवत्। ततस्तस्यामुमेशादीन्देवान्सर्वान्म
नूनपि। जनयामासबोधस्यप्राधान्यंहिमनुष्यता॥ ३॥ सर्वज्ञापितुसादेवीविरिंचेभक्तिमत्यपि। तद्भार्यता
मात्मनश्चनितरांधर्ममीक्षती। अनाद्यनंतसंबंधमुभयोरपिजानती। स्त्रीस्वभावंदर्शयंतीसाधर्ममिवचैक्षत।
नानासृष्टिप्रसिध्यर्थंसागोत्वादिकमाव्रजत्। वृषादिरूपतांसोपिप्राप्यसृष्टेदमंजसा॥ ४॥ सर्जनात्सृष्टिनामा
भूत्तद्वित्तत्पुत्रतांव्रजेत्। पिपीलिकांतरुद्रादौयथायोग्यत्वमात्मनः॥ ५॥ अथान्नादमथाप्यन्नंस्त्रक्ष्यामीतिवि
चिंतयन्। ओष्ठद्वयंममंथांतर्हस्तौचैवपरस्परं। तन्मुखाच्चैवहस्ताभ्यामंतरग्निरजायत। एवंसर्वस्यहेतुत्वात्स
र्वस्यापिपतित्वतः। सर्वेदेवाएषएवेत्याहुर्वेदविदोजनाः। स्वतंत्रेषुयतःशब्दावर्तेयुःसर्वएवच। सरेतसःपुनः
सोममसृजद्ब्रह्मविद्वरः। सर्वाधिकोपियोग्यत्वान्मर्त्यधर्मतयापुरा। अवमोयोग्यताहीनानप्यायुर्मात्रतोधि
कान्। यतोस्त्रागतिसृष्टिस्तदेवंयोवेदपूरुषः। विष्णोःप्रसादतःसृष्टिंदेवलोकेसजायते। आत्मयोग्यानुसारेण
सुखज्ञानादियुक्ततेतिब्रह्मतर्के। भगवदुपासनामाहात्म्यमेतदितिदर्शयितुंतद्यदिदमाहुरित्याद्यारंभः ॥६॥
इतिचतुर्थंप्राजापत्यब्राह्मणं॥ ४॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विश्वंभरोवायुः । अकृत्स्नोहिसइत्यस्याभिप्रायः सयोतएकैकमुपास्तेनसवेदेत्यादिप्राणइत्यादिनामानिपरमेश्वरस्यनसर्वगुणसंपूर्णतांवदंति । किंतुप्राणनादिकर्मकर्तृत्वमेववदंति । आत्मशब्दएवसर्वगुणसंपूर्णत्वंवदति । अस्यसर्वस्यगुणजातस्यायमात्मैवपदनीयआश्रयोयस्मादतस्तंसर्वगुणवाचकेनात्मशब्देनैवोपासीत। अनेनह्येतत्सर्ववेदयस्मात्सर्वज्ञानप्रदस्तस्मात्सर्वगुणसंपूर्णइत्येवोपासनंतस्ययुक्तं। तदुपासनादेवसर्वज्ञत्वादयोभवंतिकिमुतस्येति। पद्यतेअनेनेतिपदंसाधनं। यथातत्तत्साधनेनतत्तत्फलंप्राप्नुयादेवंसर्वगुणयुक्तत्वेनभगवदुपासनात्कीर्तिंश्लोकंचविंदते । शंलोकःश्लोकः परमानंदंपरमंज्ञानंचेत्यर्थः । लुकृप्रकाशइतिधातोः । आसीदेकोहरिःपूर्वंदेवीनारायणीतथा । अन्यदव्यक्ततांयातंतद्व्यक्तमकरोद्धरिः । सृष्ट्वाजगदिदंसर्वंसृष्ट्वादेहांश्चसर्वशः । आकेशादानखाग्रेभ्यःप्रविष्टःपुरुषोत्तमः । यथाप्राणःशरीरेषुक्षुरोयद्वत्क्षुरस्तुके । प्रविष्टमपितंविष्णुंनपश्यंतिपृथग्जनाः । प्रविष्टइतिजानंश्चनैनंजानातिसर्वशः । यस्मात्तद्गुणभागोयंप्रवेशःप्राणनादिच । तस्मात्प्राणादिनामानिकर्मनामानितस्यतु । तस्मात्प्राणादिनाम्नायउपास्तेहरिमव्ययं । अकृत्स्नोपासकःसस्याद्यस्मात्तद्गुणभागवित् । पूर्णत्वेपिपरेशस्ययस्तुतद्गुणभागवित् । अकृत्स्नवित्स्यात्कृत्स्नस्यवेत्तात्मेतिविदे

वयः । चिदानंदादयोयस्यगुणाआप्ताःसदैवतु । सआत्मेतिप्रविज्ञेयोगुणानामाप्तितोहरिः । प्राणनादीनिक
र्माणिचात्मशब्दोदितानितु । तदेतदात्मरूपंहिगुणनामाश्रयत्वतः । पदनीयमितिप्रोक्तंयतस्तज्ज्ञोपिसर्ववि
त् । सार्वज्ञादिगुणास्तस्यकिमुतात्मेश्वरस्यतु । एवंसर्वगुणैर्युक्तंसर्वजीवेश्वरंहरिं । योवेदतत्तत्साध्यंतुयथातै
स्तैस्तुसाधनैः । प्राप्नुयादेवमेवासौकीर्तिंचपरमंसुखं । ज्ञानंचपरमंविंदेन्मुक्तःसन्नात्रसंशयः ॥ १ ॥ सएषवि
ष्णुर्भगवान्पुत्राद्वित्तात्तथात्मनः । अन्यस्मादपिसर्वस्मात्प्रेष्ठएवस्वभावतः । आत्मनोपिप्रियत्वंतुतेनैवक्तुतमं
जसा । आत्मनोनिरयायैवकुर्यात्कर्माणिनित्यशः । यतोतःस्वात्मनश्चापिस्वाप्रियत्वमुदाहृतं । सचेदप्रियकृ
द्विष्णुर्नात्मापिप्रियतांव्रजेत् । अस्मिन्प्रियेप्रियंसर्वंतस्मादेकःप्रियोहरिः । सचात्मशब्देनोद्दिष्टोयस्मादात्मगु
णःप्रभुः । अतोविष्णोःप्रियंब्रूयाद्यःस्वात्मायंदुरात्मवान् । प्रियरोधंकरोषीतितंब्रूयाद्वैष्णवोमहान् । एवंवद
न्वैष्णवस्तुसमर्थःप्रियरोधने।तस्यस्याच्चविशेषेणतदुक्त्यैवापिदुःखिनः । तस्मात्सर्वप्रियोविष्णुरित्युपास्तेसदा
प्रियः । नास्यप्रियमनित्यंस्यादस्यप्रीतिःसदाभवेत् । तस्मात्सर्वप्रियंविष्णुमुपासीतैवनित्यशः । नित्यप्रियक
रोविष्णुर्भवेत्तस्याप्यजःस्वयमित्यध्यात्मे ॥ २ ॥ ब्रह्मविद्ययासर्वंभविष्यंतआत्मयोग्यतापूर्तिमाप्नुवंतोमहां

तोयदाहुः। ब्रह्मविद्ययास्वयोग्यंसर्वंप्राप्यतइति॥नित्यनिर्दुःखानंदानुभवरूपोहिस्वतउत्तमोजीवः।तादृशंरू
पमज्ञानात्तिरोहितंब्रह्मविद्ययाऽभिव्यज्यतएव। नचान्यथाऽभिव्यज्यतइतिसंतोयदाहुः। तत्तत्रकेचिन्मनुष्या
इतिमन्यंते। स्वरूपमपिब्रह्मविद्ययाऽभिव्यज्यतेचेत्तद्ब्रह्मापियस्मात्सर्वमभवत्परिपूर्णमभवत्तस्मात्स्वरूपंज्ञात्वै
वाभवत्किमिति ॥ ३ ॥ सत्यं। तदपिस्वरूपंनित्यापरोक्षज्ञानेनसर्वदाजानात्येव। अतएवसर्वदापरिपूर्णमि
तितेषांपरिहारः। तदात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवदिति॥ आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीत्। सदेवसोम्येदम
ग्रआसीदित्यादिवत्सदातनज्ञानंपूर्णभावंचाह। इदमग्रेअस्याग्रइतिषष्ठ्यर्थेद्वितीया। अहंअहेयंब्रह्मपरिपूर्णं।
अस्मिसर्वदास्तीतिमेयमित्येतैर्विशेषणैरात्मानंस्वरूपमेवावेत्।यद्यहंशब्दोस्मच्छब्दार्थवाची अस्मिशब्दश्चोत्त
मपुरुषेतदाऽऽत्मानमितिव्यर्थंस्यात्। अतोहमस्मिशब्दावुक्तार्थावेव। अग्रेअनादिकालतएवविद्यमानमात्मा
नंजानातिचतद्ब्रह्मेत्यर्थः।सर्वनियंतृत्वेनसर्वगतत्वादहेयं। तद्योहंसोसौयोसौसोहंयोसावसौपुरुषःसोहमस्मी
त्यादिष्वप्यहंशब्दोंतर्यामित्वेनाहेयत्ववाची। तत्सत्यंसआत्माऽतत्त्वमसीतिभेदस्यनवक्तृत्वोभ्यासात्।तद्योहं
सोसौ अहंब्रह्मास्मीत्यादिवाक्यानांसम्यगर्थापरिज्ञानाद्भ्रांतिप्राप्तोऽभेदोतत्त्वमसीतिनवक्तृत्वोनिराक्रियते।

तद्धैकआहुरसदेवेदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयं कुतस्तुखलुसोम्यैवंस्यात्कथमसतःसज्जायेतेत्यादिना अस
द्वाइदमग्रआसीदसतःसदजायतेत्यादिश्रुत्यर्थापरिज्ञानोत्थभ्रमोयथानिवार्यते एवमतत्त्वमसीतिवाक्येना
पि।सआत्मेतिशब्दाच्च।आत्मशब्दस्यपरमात्मनिमुख्यत्वेपिजीवेभ्रांतिरुपपद्यते।तन्निवृत्त्यर्थंवाऽतत्त्वमसीत्या
ह। यच्चाप्नोतियदादत्तेयच्चात्तिविषयानिह। यच्चास्यसंततोभावस्तस्मादात्मेतिभण्यतइत्यादिनास्यादिकमैत
दात्म्यमिदंसर्वमित्यनेनोच्यते । पूर्णत्ववाच्यात्मशब्दआत्मापूर्णत्वयोर्हरिरित्यादिनासआत्मेतिपूर्णत्वमभि
धीयते। यथासोम्यैकेनमृत्पिंडेनेतिसदृशविज्ञानेनसदृशांतरंविज्ञातंभवतीत्युक्तं। लोहमणिनेतिमणिशब्दा
त्प्रधानविज्ञानेनाप्रधानंसर्वंविज्ञातंभवतीति। मणिर्मुखंप्रधानंचउत्तमस्यवचोभवेदितिवचनात्। यथासोम्यै
केननखनिकृंतनेनसर्वंकार्ष्णायसंविज्ञातंस्यादिति पुनरपिसदृशेनविज्ञातेनसदृशांतरंविज्ञातंभवतीत्यभ्यास
स्तात्पर्यार्थः।उपादानविवक्षायामेकत्वविवक्षायांचैकेनेतिविशेषणं पिंडेनेति एकेनमणिनेति पुनरेकेनेतिच
विशेषणानि व्यर्थानिभवेयुः।तस्मिन्पक्षेमृदाविज्ञातयालोहेनविज्ञातेनकार्ष्णायसेनचविज्ञातेनसर्वंविज्ञातंभ
वतीतिवक्तव्यं।नह्येकमृत्पिंडविकारभूतंसर्वंमृण्मयं।नचतेनैक्यंसर्वस्यविद्यते।नचैकलोहमणिकार्यंसर्वंलोहम

यं। नचतेनैकीभूतं। नचैकनखनिकृंतनकार्यंसर्वंकार्ष्णायसं। वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्य मित्यादिप्रधानपरिज्ञानेगुणभूतंपरिज्ञातमिवभवतीत्यत्रदृष्टांतांतरं। वाचानाम्नामारंभणंविकारःविविधत्वेन कर्तुंयोग्यमितिविकारः। सत्यंसर्वदाविद्यमानंनामधेयंमृत्तिकेत्येव। संकेतरूपेणनानाविधानिनामानिकर्तुं शक्यंते। तथापिशास्त्रप्रयोगसिद्धमृत्तिकादिनामपरिज्ञानात्तत्तन्नामविद्भवति। एवंनित्यासाम्यातिशयसर्व गुणपरिपूर्णपरमेश्वरपरिज्ञानात्सर्वविद्भवतीति। यथैकस्मिन्जनपदेप्रधानपुरुषेषुपरिज्ञातेष्वाहूतेष्वागतेषुवि नाशितेषुरक्षितेषुवासर्वोजनपदःपरिज्ञातआहूतआगतोविनाशितोरक्षितइत्युच्यते। यथाचराजसुनाशिते षुनाशितापृथिवीसर्वाधार्तराष्ट्रैणदुर्नयैरिति। यथाचकेषांचित्पुरुषाणांरक्षणेन शशासपृथिवींसर्वांसशैलवन काननामिति।एवंसर्वोत्तमस्यपरमेश्वरस्यविज्ञानात्सर्वंविज्ञातमिवभवति। नचमृन्मात्रविज्ञानाद्घटशरावादि संस्थाविज्ञाताभवंतिमुख्यतः। तथासतिदृष्टमृदःपुरुषस्यघटशरावादिजिज्ञासानस्यात्। सृष्टिकथनंचप्राधा न्यार्थं।त्रीणिरूपाणीत्येवसत्यमित्यपिप्राधान्यार्थमेवाभिमानिदेवतापेक्षया। तेजोभिमानवान्ब्रह्मावायुश्चाब भिमानवान्।रुद्रःक्षित्यभिमानीचाप्येतन्मयमिदंजगत्। अभिमन्यमानसहितास्त्रयएतेभिमानिनः। विष्णो

जाताःक्रमेणैवपूर्वस्मादुत्तरोत्तरं । तेजोबन्नाभिधातस्मादेषामेवप्रकीर्तिता।एतेचत्रीणिरूपाणीत्यभिधागोच
राःसुराः । ब्रह्मवायुगिरीशेभ्यस्तेभ्योजातमिदंजगत् । अतोग्निसूर्यसोमानामपिरूपंतदुद्भवं । अतोग्निसू
र्यसोमानांनामाप्येषांप्रकीर्तितं । सादनाद्यमनाच्चैवसत्यमेषांत्रयःसुराः । तेषांसत्यंहरिःसाक्षाद्यतस्तेषांनिया
मकः । प्रधानेसत्यशब्दोयंश्रुतिभिःसमुदाहृतः । यथैवसर्वलोहानांप्रधानंकांचनंस्मृतं । यथामृत्पिंडसदृशा
मृन्मयाःसर्वएवच । यथाकार्ष्णायसंसर्वसमंकार्ष्णायसांतरे । एवंसर्वस्यजगतःसदृशःश्रेष्ठएवच । हरिस्तेन
तुतज्ज्ञानाज्जगज्ज्ञातमिवाखिलं । सस्रष्टाचैवसंहर्तानियंतारक्षिताहरिः । तेनव्याप्तमिदंसर्वमैतदात्म्यमतोवि
दुः । सआत्मापूर्णगुणतःससूक्ष्मःसर्वगःसदा । सर्वोत्तमत्वात्सत्यंतज्जीवाभिन्नंतदासुराः । विदुर्नत्वंतथावि
द्धिश्वेतकेतोकदाचन । किंतुविष्णुःपृथक्सर्वदेवदेवेश्वरःप्रभुः । पृथगेवाहमत्यल्पशक्तिज्ञानसुखादिकः । इ
त्येवविद्धिसततमतोमोक्षमवाप्स्यसि । सर्वोत्तमइतिज्ञातोविष्णुर्मोक्षमिमंनयेत् । जीवरूपतयाज्ञातस्तमोंधं
प्रापयेत्प्रभुः।विष्णोर्दासतयाविष्णोःसामीप्यंमोक्षउच्यते।नविष्णुत्वंतुमोक्षःस्यादेषोहमितिवाऽस्मृतेः। संसा ॥४७६॥
रसागरात्तीर्णोमुक्तोहमितिवाऽस्मृतिः।यदातदाविमोक्षेणकिंफलंज्ञानिनोभवेत्। यथामधुकरैर्नानाविधपुष्प

रसैःसह। मधुत्वंप्रापितःसंविदभावान्नसुखीभवेत्। यथानद्योनमुक्ताहिसमुद्रंप्रापिताअपि। इयमस्मीतिचा
ज्ञानाद्यथासुप्तोनमुच्यते। प्रलयेपिहरिंप्राप्तःपृथक्त्वज्ञानवर्जनात्। एवंजीवेशयोर्भेदज्ञानाद्विष्णोःसदोच्चतां।
ज्ञात्वैवमुच्यतेतस्मादेवंजानीहिपुत्रकेतिब्रह्मांडे। मग्नस्यहिपरेज्ञानेकिंनदुःखतरंभवेदितिमोक्षधर्मे। तस्मैस्व
लोकंभगवान्सभाजितःसंदर्शयामासेत्युक्त्वा नवर्ततेयत्ररजस्तमस्तयोःसत्त्वंचमिश्रंनचकालविक्रमःनयत्र
मायाकिमुतापरेहरेरनुव्रतायत्रसुरासुरार्चिताइतिभागवते। अदर्शयत्स्वकंलोकंब्रह्मणेविष्णुरव्ययः।यस्मात्प
दात्परंनास्तियत्रमुक्ताउपासतइतिहरिवंशेषु। अतःपरंनयत्पदमित्यत्रापियच्छब्दस्ययस्मादित्यर्थः। यत्तदि
त्यादयःशब्दाःपंचम्यर्थाश्चकीर्तिताइतिच। विद्यात्मनिभेदाबोधः। क्ष्मांभोनलानिलवियन्मनइंद्रियार्थैर्भूता
दिभिःपरिवृतःप्रतिसंजिघृक्षुः। अव्याकृतंविशतियर्हिगुणत्रयात्माकालंपरंस्वमनुभूयपरःस्वयंभूः। एवंपरे
त्यभगवंतमनुप्रविष्टायेयोगिनोजितमरुन्मनसोविरागाः। तेनैवसाकममृतंपुरुषंपुराणंब्रह्मप्रधानमुपयांत्यग
ताभिमानाः। भेददृष्ट्याभिमानेननिःसंगेनापिकर्मणेत्यादिच। आधिपत्यमृतेचैवआनंदेनापिकर्मणा। स
र्वेतेब्रह्मणस्तुल्याभोगेनविषयेणच। नानात्वेनापिसंबद्धास्तदातत्कालभाविना। प्रकृतौकरणातीताःस्वात्म

न्येवव्यवस्थिताः । प्रदर्शयित्वाह्यात्मानंप्रकृतिस्तेषुसर्वशः । पुरुषान्यबहुत्वेनप्रतीतानप्रवर्तते । प्रवर्ततिपुनः सर्गेतेषांसानप्रवर्तते । संयोगःप्रकृतेर्नैवमुक्तानांतत्त्वदर्शनात् । समादुःखनिवृत्तिस्तुमुक्तानामपिसर्वशः । मानुषादिविरिंचांतंसुखंमुक्तौशतोत्तरमित्यादिवायुप्रोक्ते । ऐकात्म्यंनामयदिदंकेचिद्ब्रूयुरनैपुणाः । शास्त्रतत्त्वमविज्ञायतथावादबलाजनाः । कामक्रोधाभिभूतत्वादहंकारवशंगताः । याथातथ्यमविज्ञायशास्त्राणांशास्त्रदस्यवः । ब्रह्मस्तेनानिरानंदाअपक्वमनसोशिवाः । वैगुण्यमेवपश्यंतोनगुणानिनियुंजते । तेषांतमःशरीराणांतमएवपरायणं।अन्यईशस्तथान्योहमितिज्ञानंविपश्चितां।आधिक्यज्ञानमीशस्ययतोन्यत्वेनयुज्यते। यतःस्वरूपतश्चान्योजातितःश्रुतितोर्थतः । कथमस्मिसइत्येवसंबंधःस्यादसंहितः । बहवःपुरुषाब्रह्मन्नुताहो एकएवतु । कोह्यत्रपुरुषश्रेष्ठस्तंभवान्वक्तुमर्हति । वैशंपायनउवाच । नैतदिच्छंतिपुरुषमेकंकुरुकुलोद्वह । बहूनांपुरुषाणांहियथैकायोनिरुच्यते । तथातंपुरुषंविश्वमाख्यास्यामिगुणाधिकमित्यादिचमोक्षधर्मे । द्वाविमौपुरुषौलोकेक्षरश्चाक्षरएवच। क्षरःसर्वाणिभूतानिकूटस्थोक्षरउच्यते।उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः। योलोकत्रयमाविश्यबिभर्त्यव्ययईश्वरः । यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः । अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथितः

पुरुषोत्तमः । योमामेवमसंमूढोजानातिपुरुषोत्तमं । ससर्वविद्भजतिमांसर्वभावेनभारत । इतिगुह्यतमंशास्त्र मिदमुक्तंमयाऽनघ । एतद्बुध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्चभारतेतिच। ब्रह्मणस्तद्गुणानांचभेददर्श्यधरंतमः। भेदाभेदप्रदर्शीचमध्यमंतुतमोविशेत् । ईषद्भेदप्रदर्शीचतमएवोत्तरंविशेत्। विजानीयात्ततोब्रह्मसदासर्वगुणात्मकं । गुणानांचविशेषोस्तिनविभेदःकथंचन । तेचसर्वेगुणाःपूर्णास्तच्छरीरःपरःस्मृतः । आनंदज्ञानशक्त्यादिदेहंविष्णुंतुयेजनाः । अदेहंभूतदेहंवाविदुस्तेचाधरंतमः । तथाप्रकृतिदेहज्ञाःकर्मदेहविदोपिवा । तस्मादानंदचिद्देहंचिदानंदशिरोमुखं । चिदानंदभुजंज्ञानसुखैकपदसांगुलिं । आकेशादानखाग्रेभ्यःपूर्णचित्सुखशक्तिकं । प्रत्येकंतुगुणांस्तांस्तुसदासर्वगुणात्मकान् । ज्ञात्वाविमुच्यतेविष्णोःप्रसादान्मानुषोपिसन् । जीवाभेदंतथाभेदंजगतायेविदुःप्रभोः । तेपियांतितमोघोरमधरंब्रह्मतस्कराः । भेदाभेदंविदुर्येचजीवैस्तुजगतापिवा । परस्यब्रह्मणोयांतितमस्तेप्युत्तरंसदा । अभेदज्ञाःप्रकृत्यापिभेदाभेदविदस्तथा । तेपियांतितमोघोरमधरंचोत्तरंक्रमात् । तस्मात्सर्वोत्तमंविष्णुंपूर्णसर्वगुणोच्छ्रितं । विजानीयाद्विमुक्त्यर्थंसर्वतश्चविलक्षणं। अंधंतमःप्रविशंतियेदेहंपरमात्मनः । भिन्नंविजानतेविष्णोर्भिन्नाभिन्नविदोपिवा । अंधंतमःप्रविशंतिप्रादु

र्भावांस्तुयेपिवा । सर्वभूतस्थितान्वापिभिन्नान्जानंतियेऽखिलान् । भिन्नाभिन्नविदोवापिशिरःपाण्यादिकं
तथा । भिन्नंमिथोविजानीयुर्भिन्नाभिन्नविदोपिवा । तेपियांतितमोघोरंयतोनैवोत्थितिःक्वचित् । प्रादुर्भाव
तयायेचतदन्यान्जानतेविभोः । तेपियांतितमोघोरंतस्मान्नैवंविदोविदुः । मत्स्यकूर्मक्रोडसिंहवटुभार्गव
राघवाः । कृष्णबुद्धौकल्किदत्तहयशीर्षैतरेयकाः । पाराशर्यश्चकपिलोवैकुंठऋषभस्तथा । यज्ञोधन्वंतरिश्चै
वस्त्रीरूपस्तापसोमनुः । नारायणोहरिःकृष्णउपेंद्रःसर्वएवच । एवमाद्याहरेःसाक्षात्प्रादुर्भावाःप्रकीर्तिताः ।
श्रीर्भूर्दुर्गांभ्रणीह्रीश्चमहालक्ष्मीश्चदक्षिणा । सीताजयंतीसत्याचरुक्मिणीत्यादिभेदिता । प्रकृतिस्तेनचा
विष्टातद्वशानहरिःस्वयं । ततोऽनंतांशहीनाचबलज्ञप्तिसुखादिभिः । गुणैःसर्वैस्तथाप्यस्यप्रसादाद्दोषवर्जि
ता । सर्वदासुखरूपाचसर्वदाज्ञानरूपिणी । प्राणःसूत्रंमहान्ब्रह्माचित्तंवायुर्बलंधृतिः । स्थितिर्योगश्चवैराग्यं
ज्ञानंप्रज्ञास्मृतिःसुखं । मेधामुक्तिर्विष्णुभक्तिरादिगोपोमहान्प्रभुः । ऋजुःसमानोविज्ञातामहाध्यातामहा
गुरुः । हनूमान्भीमआनंदइत्यादिबहुरूपिणः । हिरण्यगर्भायेऽतीतायेभाव्यायश्चवर्तते । सर्वेविष्णुवशा
नित्यंविमुक्तेरप्यनंतरं । एभ्यःश्रीस्तुविमुक्तेभ्योगुणैःकोटिगुणोत्तरा । ज्ञानानंदबलादिभ्यःसर्वेभ्यःसर्दवै

वहि । भिन्नाभिन्नाश्चतेसर्वेब्रह्माणस्तुपरस्परं । अभिमानःपृथक्तेषामानंदःसहभुज्यते । तेतुभिन्नाहरेर्नि त्यंश्रियोन्येभ्यस्तथैवच । आविष्टोविष्णुरेतेषुनविष्णुस्तत्स्वरूपकः । विष्णोरतिप्रियत्वात्तेह्यध्यर्धाइतिचोदि ताः । विष्णोःकेवलभेदेपिशेषादिभ्यःप्रियायतः । विष्णोःप्रियत्वेतद्भक्तौतज्ज्ञानेचश्रियस्तुते । मुक्ताअप्य वरानित्यंसर्वेकोटिगुणेनच । सरस्वतीचगायत्रीश्रद्धाद्याप्रीतिरेवच । सर्ववेदात्मिकाबुद्धिरनुभूतिःसुखात्मि का । गुरुभक्तिर्हरौप्रीतिःसर्वमंत्रात्मिकाभुजिः । शिवकन्येंद्रसेनाचद्रौपदीकाशिजातथा । चंद्रेत्यादिस्वरूपा यास्तेभ्यःशतगुणावराः । विष्णुभक्तौचतत्प्रीतौज्ञानानंदादिकेष्वपि । मुक्तेःपश्चादपिगुणैःसर्वैर्ब्रह्मभ्यईरिताः । शेषःसदाशिवश्चोर्ध्वस्तपोहंकारएवच । नरोऽपटोलक्ष्मणश्चरौहिणेयःशुकस्तथा । सद्योजातोवामदेवश्चाघोर स्तत्पुमानपि । दुर्वासाद्रौणिरौर्वश्चजैगीषव्यादिरूपकाः । पूर्वोक्तैश्चगुणैःसर्वैस्ताभ्यःशतगुणावराः । मुक्तेःप श्चादपिसदाअतीतानागताश्चयाः । अतीतानागतायेचसर्वशोप्यवराःसदा । एवंसुपर्णाःसर्वेपिसमाःशेषैःस दैवतु । सर्वैर्गुणैस्तथामुक्तौतद्भार्यास्तच्छतावराः । ताभ्यःशतावरास्त्विंद्राःपुरंदरइतीरिताः । तेभ्यःशतावरा स्त्वन्येइंद्राश्चान्याश्चदेवताः । द्वित्रिपंचादिगुणतःपरस्परविशेषिणः । सनत्कुमारास्तुसदापुरंदरसमामताः ।

सनकाद्यानारदश्चदक्षभृग्वादयोपिच। देवावरायथातद्वन्मनवोपिप्रकीर्तिताः।त्रिचतुर्भागभेदेनतेप्यन्योन्य
विशेषिणः। वालीगाधीविकुक्षिश्चपार्थइंद्रःपुरंदरः।सुदर्शनश्चभरतःप्रद्युम्नःस्कंदएवच। सनत्कुमारःकामश्चे
त्येकएवव्यवस्थितः। स्वायंभुवोमनुर्दक्षोवायुःस्पर्शाधिपस्तथा। बृहस्पतिश्चानिरुद्धएतेसूर्यादितोधिकाः। सू
र्यश्चचंद्रमाश्चैवयमश्चैतेत्रयःसुराः।प्रोक्तेभ्यस्त्ववराश्चान्यदेवेभ्योपिस[?]ाधिकाः।कार्तवीर्यःपृथुश्चैवदौष्यंतिर्भर
तस्तथा।शशबिंदुश्चमांधाताककुत्स्थाद्यास्तथापरे।सर्वेतेविष्णुनाविष्टा।विष्णोर्भिन्नाःसदैवतु। शतावराश्चदेवे
भ्यःकर्मदेवाइतिस्मृताः। तुंबुरुप्रमुखायेचतथोर्वश्यादिकाअपि। विश्वामित्रब्रह्मपुत्रानृतेचाप्यृषयोखिलाः।
सूर्यादिभ्योधमाश्चैवमन्वादिभ्यस्तथैवच। वैवस्वतोमनुर्नित्यंविष्ण्वावेशीततोधिकः। कार्तवीर्यादिराजभ्यो
देवभृत्याःशतावराः। आजानदेवास्तेप्रोक्तास्तेभ्यश्चपितरश्चिराः। पितॄणांसप्तकंयत्तत्कर्मदेवसमंमतं। विश्वा
मित्रोब्रह्मपुत्रैःसमोमुनिरुदाहृतः। आचार्यःपितॄणांत्वासौपितृभिःसहपठ्यते। आजानेभ्यस्तुपितरोह्यष्टभ्यो
न्येशतावराः। कर्मदेवगणाअष्टगंधर्वास्तत्परेशतं। आजानदेवास्तेभ्योन्येपितृभ्यश्चशतावराः। स्वमुखेनै ॥४७९॥
वदेवैर्येआज्ञाप्याःसर्वदागणाः।आख्यातादेवगंधर्वायेत्वन्यमुखगोचराः। मानुषास्तेतुगंधर्वास्तेभ्यस्तेचशता

वराः।तेभ्यःशतावराश्चैवमनुष्येषूत्तमागणाः।देवादिष्वेषुसर्वेषुप्रोक्ताअपिविशेषिणः।पंचांशतोदशांशाद्वास्व स्वजात्यांपरस्परं। देवस्त्रियोदशांशोनाःस्वपतिभ्यस्तथापराः। अष्टांशोनाःप्रविज्ञेयायासांमुक्तौसहस्थितिः। अनादिश्चविशेषोयंसर्वेषांमानुषादिनां।इयंनीचोच्चताक्वापिनकेनापिह्यपोदितुं।शक्यतेयोन्यकथाकर्तुमिच्छे त्सोपितमोव्रजेत्।योपिवेदसमत्वेनसर्वान्नीचोच्चतःस्थितान्। सोपियातितमोघोरंयश्चसाम्यमुदीरयेत्। मानु षोत्तममारभ्यब्रह्मांतानांप्रयत्नतः।विष्णोर्भक्तिज्ञानपूर्वंभवेन्मुक्तिःप्रसादतः। भक्तिज्ञानादिकाःसर्वेसर्वेषामप्य नादयः। अनादिकालादारभ्यवृद्धानामुत्तरोत्तरं। तत्तद्योग्यतयापूर्तौविष्णोर्दृष्टिःप्रजायते। यथोदंचनकुं भादेःसरित्सागरयोरपि। अल्पेनमहतावापिपूर्तिर्योग्यतयाभवेत्। एवंनरादिब्रह्मांतजीवानांसाधनैरपि। अनादिसिद्धैर्भक्त्याद्यैःपूर्तिर्योग्यतयाभवेत्। अल्पैःपूर्तिस्तथाल्पानांमहद्भिर्महतामपि।भक्त्याद्यैर्जायतेतेषां साधनैर्नान्यथाक्वचित्। श्रवणंमननंचैवध्यानंभक्तिस्तथादृशिः। ज्ञानंचोक्तविशेषाणांसर्वेषांसाधनंभवेत्। त्यक्त्वैतानिनकस्यापिभवेन्मोक्षःकदाचन।सर्वोत्तमतयाज्ञानपूर्वकःस्नेहएवतु। भक्तिर्विष्णौसमुद्दिष्टातदन्येषां चयोग्यतः। विष्णुभक्तिर्देवभक्तिर्गुरौभक्तिस्तथैवच। तत्तच्छ्रैष्ठ्यानुसारेणमुक्तौनियतसाधनं। भक्तिपू

तौभवेन्मुक्तिस्तदभावेचनोभवेत् । भक्तिर्ज्ञानंतथाध्यानंमुक्तानामपिसर्वशः । नियमेननहीयंतेमुक्तानांते
स्वरूपकाः । साधनानितुसर्वाणिभक्तिज्ञानप्रवृद्धये । नैवान्यसाधनंभक्तिःफलरूपाहिसायतः । स्वात्मो
त्तमेषुविद्वेषात्तमोनियमतोव्रजेत् । गुणानामल्पताज्ञानंतत्स्त्रीरागस्तथैवच । तत्प्रतीपेचयाबुद्धिस्त्रिविधो
द्वेषउच्यते । द्वेषोज्झिताचयाभक्तिःसामोक्षंनियमान्नयेत् । निर्दुःखंतुसुखंनित्यंमोक्षइत्यभिधीयते । चिदा
नंदशिरोदेहपाणिपादात्मकाःसदा । सर्वदोषविनिर्मुक्तामुक्ताःक्रीडंतिनित्यशः । अनादिकालादारभ्यया
भार्यास्ताःसदैवतु । ब्रह्मादीनांविमुक्तौचभार्याःस्युर्नियमात्सदा । नकदाचिद्विमुक्तानांभार्याःकाश्चित्स्युरन्य
गाः । नकदाचिद्वियोगश्चनविद्वेषोनवाऽरतिः । मोदंतेसहिताःसर्वेसदाविष्णुपरायणाइतिपैंगिश्रुतिः ॥ ७ ॥
एकमेवाद्वितीयं । नेहनानास्तिकिंचन । मृत्योःसमृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यति । एकधैवानुद्रष्टव्यमेत
दप्रमयंध्रुवं । मृत्योःसमृत्युंगच्छतियइहनानेवपश्यति । एकधैवानुद्रष्टव्यंनेहनानास्तिकिंचन । मृत्योःस
मृत्युंगच्छतियइहनानेवपश्यति । यथोदकंदुर्गेवृष्टंपर्वतेषुविधावति । एवंधर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधाव ॥४८०॥
तीत्यादिच । इहेतिपरमेश्वररूपेषुअवयवेषुधर्मेषुचकिंचननानानास्तीत्यर्थः । एकमेवाद्वितीयमितितत्स

मोधिकोवातदनधीनोवानास्तीतिसतात्पर्यंनिषिध्यते । एकएवाद्धितीयोसौहरिर्वेदेषुसर्वदा । एकएवाद्धितीयोसावश्वमेधःक्रतुष्वपि । एकैववाऽद्धितीयासाविष्णुभक्तिर्हिसाधने । एकएवाद्धितीयोसौप्रणवोमंत्रउच्यतेइत्यादिवचनात् । यथैकमुत्तमंपुरुषमपेक्ष्यतस्मिन्पुरेएकएवनान्योस्तीत्युक्तेपितत्सदृशस्तदधिकोवान्योनास्तीत्युक्तंभवति । एकएवाद्धितीयोसौतदतंत्रस्यवर्जनात् । तत्समस्याधिकस्यापिह्यभावात्पुरुषोत्तमइतिब्राह्मे । स्वगतभेदाविवक्षायामिहेतिविशेषणंव्यर्थंस्यात् । नानेवेतिभेदाभेदनिराकरणार्थं । विरुद्धोभयसंयोगइवशब्दःप्रदृश्यतइतिशब्दतत्त्वे । पर्वतेषुदुर्गेपर्वताग्रेवृष्टंयथाऽधोविधावतिएवंपृथक्दृष्टान्धर्मानन्वेवतदनंतरमेवाधोंधेतमसिविधावति । भेदेनदर्शनाद्वापिभेदाभेदेनदर्शनात् । विष्णोर्गुणानांरूपाणांतदंगानांमुखादिनां । तथादर्शनकालात्तुक्षिप्रमेवतमोव्रजेदितिब्रह्मांडे । जुष्टंयदापश्यत्यन्यमीशमस्यमहिमानमितिवीतशोकः । द्वासुपर्णासयुजासखाया । योवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन् । सोश्नुतेसर्वान्कामान्त्सह । ब्रह्मणाविपश्चितेति । एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्य । इमांल्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन् । अथातआनंदस्यमीमांसाभवतीत्यारभ्यमनुष्यादिब्रह्मांतानांमुक्तानामानंदेशतगुणविशेषश्चोच्यते । मुक्तानांचायंविशेषः । श्रोत्रि

यस्यचाकामहतस्येतिविशेषणात् । नहिब्रह्मादीनामनधिगतःश्रुत्यर्थःकेषांचिदस्ति । नचब्रह्माणएवकेचन कामहताःकेचनाकामहताइत्यत्रप्रमाणमस्ति । तस्माच्छ्रोत्रियइतिप्राप्तश्रुतिफलत्वान्मुक्तउच्यते । अकामहतत्वंचमुख्यंमुक्तस्यैव । प्राप्तश्रुतिफलत्वात्तुश्रोत्रियाःप्राप्तमोक्षिणः । तएवचाप्तकामत्वात्तथाकामहताःश्रुताः इतिचभारते । ब्रह्मणोपिह्यमुक्तस्यनाकामहततापरा । यतस्तस्यापिकामस्यक्षणव्यवहितिर्भवेदितिच । कामहतताकामेनोपद्रवः । ब्रह्मणोल्पदुःखंस्यात्तदप्यनभिमानतः । नास्त्यात्मसंबंधतयाभोगाभावात्कथंचनेति च । नचान्यस्यकस्यचिच्छ्रोत्रियस्याकामहतस्यचब्रह्मणासमंसुखंयुज्यते । ज्ञानमप्रतिघंयस्यवैराग्यंचजगत्पतेः । ऐश्वर्यंचैवधर्मश्चसहसिद्धंचतुष्टयमित्यादिनाश्रोत्रियत्वादिगुणैस्तस्यैवान्येभ्यआधिक्यात् । नचेंद्रपदाद्विरक्तस्येंद्रसमंसुखंब्रह्मपदाद्विरक्तस्यतत्सममित्यत्रकिंचिन्मानमस्ति । दृष्टवस्तुनिविरागेआयासाभावात्कश्चित्सुखविशेषोदृश्यते । अन्यत्रब्रह्मपदाद्विरक्तस्येंद्रपदाद्विरक्तस्यनकश्चिद्विशेषोदृश्यते । अतोनुभवविरुद्धत्वाद्यत्किंचिदेतत् । नरादिब्रह्मपर्यंतंविमुक्तानांशतोच्छ्रयः । निःशेषदुःखहीनानांनित्यानंदैकभोगिनां । अप्यानंदोमिथोप्युक्तस्त्वध्वर्यूणांश्रुतौपृथगितिहरिवंशेषु । यदाह्येवैषएतस्मिन्नुदरमंतरंकुरुतइत्यत्राप्येतस्मि

न्नितिविशेषणात्स्वगतभेदनिषेधएव। अभेदमीशरूपाणांभेदंजीवेशयोरपि। यःपश्येत्स्थिरयाबुद्ध्याभक्तिमा
न्सविमुच्यतइतिभविष्यत्पुराणे । परंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतेसउत्तमःपुरुषः । सतत्रपर्येति
जक्षन्क्रीडन्रममाणःस्त्रीभिर्वायानैर्वा। यस्यलोकंसमासाद्यस्वरूपमभिपद्यते। जीवःपर्येतिविष्णोश्चसमीपे
तत्प्रसादतः। यत्प्रसादात्सपर्येतिसविष्णुःपुरुषोत्तमः। अक्षण्वंतःकर्णवंतःसखायोमनोजवेष्वसमाबभूवुः।
आदघ्नासउपकक्षासउत्वेह्रदाइवस्नात्वाउत्वेदद्दृश्रे। दुग्धसागरगाःकेचित्केचिदश्वत्थकक्षगाः। अमृतह्रदेषु
केचिच्चपिबंतिस्नातवत्सदा। केचित्पश्यंतितंदेवंसदाकेचित्समीपगाः।आणिंनरथ्यममृताधितस्थुरिहब्रवीतु
यउतच्चिकेतत्।रथ्यमाणिमिवाश्रित्यमुक्ताःसर्वेप्यवस्थिताः।यंविष्णुंदेवदेवेशंनमस्तस्मैस्वयंभुवइत्यादिच।छा
तौयत्रविहीयेतेइत्यत्रापिपरमात्मैव।शरीरानभिमानीयोहृदिसंस्थोजनार्दनः। अभिमानवतोदेहेजीवस्यस
नियामकः । सएवसूर्यसंस्थश्चहंसःसोहमितिश्रुतः । हंतृत्वाद्धंसनामासौसोहंचासावहेयतः । सएवसूर्यसं
स्थेनरूपेणैवाक्षणिस्थितः। सूर्यसंस्थाद्धिरूपात्सविभक्तोक्षणिसंस्थितः। गच्छतोम्रियमाणस्यतावुभावपिदे
हतः। तयोर्देहविहानेतुभवेतारिष्टदर्शनं। तदासंचिंतयेद्देवंतमेवपुरुषोत्तममित्यादिहरिवंशेषु। क्षेत्रज्ञएताम

नसोविभूतीर्जीवस्यमायारचिताअनित्याः। आविर्हिताश्चापितिरोहिताश्चशुद्धोविचष्टेह्यविशुद्धकर्तुः। क्षेत्रज्ञआत्मापुरुषःपुराणःसाक्षात्स्वयंज्योतिरजःपरेशः। नारायणोभगवान्वासुदेवःस्वमाययात्मन्व्यवधीयमान इतिभागवते। स्वेच्छयैवावृतोविष्णुर्जीवेतिष्ठतिसर्वदा। योसौनियमयन्जीवंक्षेत्रज्ञइतिशब्दितइतिहरिवंशेषु। अशरीरःप्रज्ञात्मेतिविशेषणाच्चपरमात्मा। नहिजीवस्याशरीरत्वममुक्तस्य। एषतआत्मांतर्याम्यमृतःअतोन्यदार्तमितिच। नहिजीवादन्यस्यार्तिरुपपद्यते। सर्वेषांभूतानामंतरपुरुषःसमआत्मेतिविद्यादित्यादिश्रुतिभ्यश्च। ब्रह्मादयोहिभूतानितेषामंतर्गतोहरिः। समःससर्वभूतेषुयएवंवेदतत्त्वविदितिचभारते। नचमुख्येसतिलक्षणानामयुज्यते। नचमुख्यतएवजीवेशयोरैक्यंयुक्तं। प्रत्यक्षविरोधादेव। तमेवंविद्वानमृतइहभवतिनान्यःपंथाअयनायविद्यतइत्यादेः। सहस्रशीर्षत्वादिसर्वेशत्वसर्वज्यायस्त्वादिनाज्ञानादेवमोक्षःप्रतीयते। अनन्ययोगेननचात्रैक्यज्ञानमुक्तं। पुरुषएवेदंसर्वमित्यत्रापिसर्वेशितृत्वमेवोक्तं। उतामृतत्वस्येशानइतिवाक्यशेषात्। पुरुषएवेदंसर्वंभूतंभव्यंभवच्चयत्। इत्युच्यतेतदीयत्वान्नतुसर्वस्वरूपतः। भूतभव्यादिजातस्यमुक्तानामपिचेश्वरः। इत्युच्यतेश्रुतौविष्णुःसर्वदापुरुषोत्तमइतिभारते। सर्वस्मादुत्तमइतिसम्यक्स्नेहयुतामतिः। सुस्थि

राभक्तिरुद्दिष्टातयामोक्षोनचान्यतः।तयामोक्षोभवत्येवसाचेत्पूर्णास्वयोग्यतः।अपरोक्षदृशायुक्तासापूर्णेत्य
भिधीयते।अपरोक्षदृशिश्चापिमहाचार्योक्तदर्शनं। सोपियन्मोक्षनियतंमनसासमुदीरयेत्। तस्यदर्शनतोया
तिमुक्तिंनास्त्यत्रसंशयः। ध्यानंचगुरुशुश्रूषानित्यनैमित्तिकाःक्रियाः। तीर्थदानजपाद्याश्चस्वाध्यायोहरिकी
र्तनं। द्वादश्यादिव्रतंचैवतुलस्याद्यैरथार्चनं।सर्वंभक्त्यर्थमुद्दिष्टंनिष्फलंतुतयाविना। विष्णुभक्तियुतोमुक्तिंया
तिनान्यःकथंचन। एतदन्यत्तुयच्छास्त्रंनतच्छास्त्रंकुवर्त्मतत्। विष्णोर्भक्तिस्तुतेमुक्तिर्जीवाभेदोहरेरपि। शिवब्र
ह्मादिसाम्यंचहरेर्मोहार्थमुच्यते। दैत्यानांमोहनार्थायविष्णोरन्यसमानता। हीनताचोच्यतेशास्त्रैर्नतद्ग्राह्यंम
नीषिभिः। विष्णुवायुगिरीशेंद्रदेवविप्राःक्रमात्सदा। सामर्थ्यतोविहीनास्तुगुणैःसर्वैस्तथैवच। हीनोविष्णुर्न
कस्यापिसर्वतश्चोत्तमोमतः। एतदन्यत्तुयच्छास्त्रंतदासुरविमोहनं। तस्मात्सर्वोत्तमंविष्णुंनिश्चित्यपरमंत्रजेदि
तिहरिवंशेषु। तुलापुरुषदानाद्यैरश्वमेधादिभिर्मखैः।वाराणसीप्रयागादितीर्थस्नानादिभिःप्रिये। गयाश्राद्धा
दिभिःपित्र्यैर्वेदपाठादिभिर्जपैः।तपोभिरुग्रैर्नियमैर्यमैर्भूतदयादिभिः। गुरुशुश्रूषणैःसत्यैर्धर्मैर्वर्णाश्रमोचितैः।
ज्ञानध्यानादिभिःसम्यक्चरितैर्जन्मजन्मभिः।नयांतितत्परंश्रेयोविष्णुंसर्वेश्वरेश्वरं।सर्वभावैरनाश्रित्यपुराण

पुरुषोत्तममितिपाद्मे।भावोभक्तिःसमुद्दिष्टस्तद्वान्भावुकउच्यतइतिनारसिंहे।मुक्तानामपिसिद्धानांनारायण
परायणः। सुदुर्लभःप्रशांतात्माकोटिष्वपिमहामतइतिभागवतवचनं। परायणइतिविशेषणान्ननारायणाय
नत्वंविनामुक्तिद्योतकं॥ ७॥ नचसिद्धेर्थेतात्पर्याभावोवक्तुंयुक्तः। अस्त्यत्रतवपिताराजेत्यादिषुसिद्धएवता
त्पर्यदर्शनात्।नचतत्रकार्येतात्पर्यंकल्पयितुंयुक्तं। सुखसाधनत्वविज्ञानेनैवप्रवृत्त्युपपत्तेः। वाक्यस्यस्वार्थमात्रे
तात्पर्यपर्यवसानात्।अधिककल्पनायामश्रुतकल्पनाप्रसक्तिः। यजेतेत्यादिष्वपियजनादेःसुखसाधनतामा
त्रंप्रतीयते।नशब्दस्यप्रेरकता।वाक्यमात्रस्यप्रेरकत्वेसर्वैर्विहितमनिष्टसाधनमपिक्रियेत।व्युत्पत्तिरपिसिद्धेसां
गुलिनिर्देशादिनायुज्यते। नचकुत्रचित्सुखसाधनंविनाकार्यान्वितंविद्यते।लिङाद्यर्थोपिसुखसाधनत्वमेव।
नचकार्यान्वितएवतात्पर्यमित्रत्यकिंचिन्मानं।सुखसाधनमेवैकंनृणांवेदःप्रदर्शयेत्। नकुर्वितिनरंक्वापिप्रेरय
त्यत्रकंचन।सुखसाधनताज्ञानात्सुखप्राप्त्यर्थमिच्छया।प्रवर्ततेततोवेदःसिद्धस्यैवप्रदर्शकः। नतुकारकतांक्वा
पिवेदःप्राप्नोतिकस्यचिदितिब्राह्मे। अतस्तद्विरोधिकथनंमोहतएव।कार्यान्वितेशक्तिरितिवदतासिद्धवाक्या ॥४८३॥
नांप्रामाण्यमंगीकृतंच। अन्यथावसंतेवसंतेज्योतिषायजेतेत्यादौवसंतादिलक्षणवाक्यानांस्थानांतरस्था

नांस्वार्थेप्रामाण्याभावाद्भसंताद्यसिद्धेर्यागाद्यसिद्धिः।कार्यान्वितेशक्तिरित्युक्तेकार्यपदस्यकार्यान्वयाभावा दशक्त्याविध्यादेरसिद्धिश्च।कार्यपदस्यस्वतएवशक्तिरन्येषांकार्यान्विततत्वेनेत्यंगीकारेकल्पनागौरवं। स्वार्थे शक्तिरित्यंगीकारेनकश्चिद्विरोधः। कर्तव्यतामात्रेवाक्यप्रामाण्यांगीकारेकर्मप्रयोजनेप्रमाणाभावात्तत्रापि तात्पर्यमंगीकर्तव्यमेवेतिसिद्धमेवसिद्धेतात्पर्यं।चित्रादितारकाद्वंद्वंयदापूर्णेंदुसंयुतं। चैत्रादिमासाविज्ञेयाइ त्यादौवस्तुयाथार्थ्येतज्ज्ञानेचोभयत्रतात्पर्यदर्शनात्। उपासनावाक्येष्वप्युपासनायांवस्तुयाथार्थ्येचोभयत्र तात्पर्यंयुक्तं।उपासनायाःकार्यत्वेविष्णोरात्मत्वएवच।उभयत्रापितात्पर्यमात्मोपासादिकेविधौ। तस्मादसत्यं नध्यायेद्ध्यायेत्तत्सत्यतायथा। विचार्यमतिमान्वाक्यैर्बहुभिःस्वार्थवाचकैरितिहरिवंशेषु। तस्मादिष्टसाधनमे वसर्ववाक्यार्थः। तार्किकाणांतूक्तवचनानांप्रामाण्यंसिद्धमेव। अतस्तद्विरोधिकथनंमोहतएव।अनुमायावि रोधश्चेत्प्रत्यक्षेणागमेनवा।सैवाप्रमाणतांगच्छेदागमद्विट्तथाक्षजं।तस्मादागमएवैकोमानानामुत्तमोत्तमः। धर्मार्थकाममोक्षाणांसाक्षादेवप्रदायकइतिवायुप्रोक्तवचनान्नानुमानविरोधोवक्तुंयुज्यते। सर्वत्रानिवार्यत्वा च्चप्रत्यनुमानस्य।निर्णयस्त्वागमेनैवनानुमागमवर्जिता। क्वचिन्निर्णीतिहेतुःस्यादतःशास्त्राद्विनिर्णयइतिभार

ते । नचवेदात्मकेतिहासपुराणोक्तन्यायंपरित्यज्ययेनकेनचित्क्लृप्तन्यायोयुज्यते । अक्षपादकणादौचसांख्य योगार्हतास्तथा । शिवशक्तिमहायानलोकायतपुरःसराः । गाणपत्याश्चसौराश्चसर्वेप्रोक्तादुरागमाः । ऋग्य जुःसामाथर्वाश्चेतिहासपुराणकौ । स्वागमाइतिसंप्रोक्तामीमांसाधर्मएवचेतिपाद्मे।पंचरात्रंभारतंचमूलरामा यणंतथा । इतिहासइतिप्रोक्तोब्राह्माद्यंचपुराणकमितिप्रकाशिकायां । वेदाश्चैवेतिहासाश्चपुराणंभागवतंत था । मूलप्रमाणमुद्दिष्टंमीमांसाचतथोत्तरा।एतेषामविरोधेतुमानमन्यदुदीरितं । एतेषांतुविरुद्धंयदप्रमाणंवि दोविदुरितिव्यासस्मृतौ।विष्णोःसर्वोत्तमत्वस्यज्ञानार्थंशास्त्रमिष्यते। अतस्तत्साधकंशास्त्रंदुःशास्त्रंतद्विरोधि यदितिब्रह्मांडे।विष्णोःसर्वोत्तमत्वंचतद्भक्त्यामोक्षएवच।शास्त्रार्थइतिनिर्दिष्टःसर्वशास्त्रार्थनिर्णयादितिपाद्मे। नचागमस्याप्रामाण्यंवक्तुंयुक्तं।तत्प्रमाणाभावात्।स्वतःप्रामाण्याच्च।तदनंगीकारेचानवस्थानात् । आगमाप्रा माण्यसाधकानुमानादेरप्यागमवदप्रामाण्यप्राप्तेश्च।विशेषप्रमाणाभावात्। स्वीकृतत्वाच्चतैरपिस्वागमप्रामा ण्यस्य।नह्यनुमानादिनासप्तमलधारणचैत्यवंदनादेःस्वर्गसाधनत्वंज्ञातुंशक्यं।नचप्रत्यक्षमात्रप्रामाण्यवादिन स्तत्सिद्धमागमाप्रामाण्यं।अतस्तेषांप्रत्यक्षवदनुमानवच्चांगीकर्तव्यमागमप्रामाण्यं । उक्तंचभविष्यत्पर्वणि।ये

नोक्तमागमामात्वंकुतस्तदितितंवदेत् । प्रत्यक्षादेर्यदिब्रूयात्तन्मात्वंक्वेतितंवदेत्।तत्स्वतश्चेदागमस्यप्रामाण्यं
नस्वतःकुतः।परतश्चेत्प्रमाणस्यनकस्यापिस्थितिर्भवेत्।अंगीकृतंचप्रामाण्यंसर्वैरप्यागमस्यतु। यतःस्वपक्षप्रा
माण्यंविरोधेप्यक्षजादिना। अंगीकुर्वंतितत्पक्षःप्रत्यक्षादिविरोधकः। शून्यताक्षणिकत्वंचज्ञानमात्रत्वमेववा।
भावाभावात्मतासाकंशरीरात्मत्वमेवच।प्रत्यक्षेणविरुध्यंतेमद्देहइतिदर्शनात् । भावरूपस्थिरत्वादेर्ज्ञानाद्भेद
स्यदर्शनात्। देहभेदोयद्यमुख्योदेहैक्येमुख्यताकुतः । जातिस्मृतिप्रमाणाच्चनयुक्तादेहरूपता। अनुष्ठायच
शास्त्रार्थंफलभोगस्यदर्शनात्। प्रत्यक्षादेर्विरुद्धत्वात्सौगताद्यादुरागमाः।बह्वागमविरोधाच्चदुष्टत्वंतेषुसंस्थि
तं। प्रामाण्यंस्वीकृतंयैस्तुवेदानामागमाहिते। शतकोट्यःपंचरात्रंपुराणंतावदेवच।रामस्यचरितंतावत्तावद
न्यच्चसर्वशः। अनंताश्चतथावेदाःसांगोपांगाश्चसर्वशः। सर्वाधिक्यंयत्रविष्णोस्तात्पर्यात्समुदीर्यते। विंशदेव
सहस्राणिश्लोकानांसमुदीरितं।बार्हस्पत्यंतथाबौद्धंभावाभावमतंतथा। शिवशक्त्यादिकंयच्चकिंचित्प्रामाण्य
संयुतं।त्रिंशत्कोट्येवतत्सर्वमतोमानंनतत्स्मृतं।बहुमानविरुद्धंयन्नतन्मानंविदोविदुः।गुणसाम्येपिकिमुतगु
णाधिकविरोधियत्।यथाबहूनांज्ञानानांसमानांगुणतोपिच।विरोध्येकंतुयज्ज्ञानंनमानत्वंगमिष्यति।प्रत्यक्षा

दौहिबहुभिःसमैरेकमपोद्यते।तस्माद्वेदाःप्रमाणंस्युर्बाहुल्यादेवकिंपुनः । अदोषत्वाद्गुणाच्चैवबलवत्कार्यसाध
नात्।वेदोक्तकर्मयुक्तानांतथासिद्धिमतामपि। वेदबाह्यक्रियायोगान्नबाधःक्वापिदृश्यते।वेदोक्तकर्मसिद्धाना
नाबाध्यंदृश्यतेक्वचित्। असाध्यंवाततोवेदाःप्रामाण्यंनिश्चयाद्गताइति।प्रत्यक्षमनुमानंचवाक्यंचेतित्रिधाप्र
मा।उपमाद्यंप्रमाणंयदेतेष्वंतर्गतंहितत्।निर्दोषेंद्रियसंयोगःप्रत्यक्षमितिगीयते । निर्दोषयुक्तिरनुमातादृशो
क्तिस्तथागमः।मानंचैवविशेषेणनिर्दोषज्ञानसाधनं।अर्थापत्तिश्चोपमाचसंभवाद्यनुमैवतु।दुःखाद्यभावःप्रत्यक्षं
बाह्यगश्चानुमास्मृता।योग्यस्यानुपलब्ध्याख्यायुक्तिरेवहिबाह्यगा।मनसःसंप्रयोगोयोदुःखादिरहितात्मनः।
अभावरूपंप्रत्यक्षंमनश्चद्विविधंमतं।चेतनंचजडंचेतिचक्षुराद्यंतथैवच। चेतनंत्विंद्रियंह्यात्मस्वरूपान्नापरंस्मृ
तं । मुक्तानांचेतनंत्वेवबद्धानामुभयंतथा। स्वरूपेणापिसंयोगःस्वरूपस्यैवयुज्यते। यथारत्नस्यसंयोगस्तत्प्र
काशेननित्यदा। रत्नस्यचप्रकाशस्यनभेदःकश्चिदिष्यते। विशेषोनामविज्ञेयोविशेषाद्दृष्टिगोचरः। विष्णोरेव
स्वरूपाणांतद्गुणानांतथैवच।तस्यैवशिरआदीनांनैवभेदोस्तिकश्चन। अभेदेपिविशेषेणव्यवहारःपृथग्भवेत्। ॥४८५॥
विष्णोर्जडेनजीवैश्चभेदएवश्रियातथा । विष्णोःक्रियाश्चयाःकाश्चिदभेदस्तैरपिध्रुवं । कादाचित्कत्वमप्या

सांविशेषणैवयुज्यते । एवंविमुक्तजीवानांस्वरूपैःस्वगुणैरपि । स्वक्रियाभिस्तथैवैक्यंनित्यंस्वावयवैरपि । भे
दाभेदस्तुबद्धानांगुणैःस्वैःकर्मभिस्तथा । अंशांशिनोर्गुणस्यापिगुणिनःकर्मतद्वतोः । कार्योपादानयोश्चैव
व्यक्तिसामान्ययोरपि । भेदाभेदःसमुद्दिष्टोविनाशोयत्रदृश्यते । एकस्मिन्विद्यमानेपितयोरेकस्यकस्यचि
त् । अविनाभावनियमोयत्राभेदस्तुतत्रहि । अभेदश्चस्वभिन्नेनभेदाभेदस्तुतत्रच । भेदाभेदोनतुक्वापिवि
ष्णोरस्तिकदाचन । भेदएवतुजीवाद्यैःकेवलाभेदआत्मनि । स्वरूपेषुविशेषोयःस्वरूपंतस्यसोपितु । क्रि
याणांचननाशोस्तितच्छक्तेःपूर्वकालतः । विशेषएवोपरतिःक्रियायाःसमुदीरिता । विशेषस्यविशेषोन्योन
चैवास्तिकथंचन । स्वस्यापितुविशेषश्चस्वयमेवभविष्यति । यथाजनेर्जनिर्नान्यातस्यावस्तुजनिर्जनिः । त
थापितुजनित्वात्सासत्वंवस्तुनआनयेत् । एवमेवविशेषोसौविशेषांतरवर्जितः । करोतिनकरोतीतिविशेषव्य
वहारकृत् । व्यक्तिभावंगतायातुकरोतीतिस्वरूपिणी । शक्तिरूपस्थितासैवक्रियाशक्तिरितीर्यते । साचव्यक्ति
स्तुजनिवत्क्रियायारूपमेवतु । तथापितुविशेषेणस्वरूपेणविशेषिणी । जनेर्जनिवदेवासौज्ञातव्याव्यतिरेकतः ।
एवंमुक्तक्रियानित्यानान्येषांभ्रांतिसंभवात् । मुक्तावुच्छेदतश्चैवनिःशेषेणाखिलस्यच । नैवंमुक्तक्रियायास्तु

तस्याश्चपुनरुद्भवात् । अमुक्तानांक्रियायाश्चमुक्तावपिसमास्थिता: । अभिन्नाइतिताज्ञेयाअभिव्यक्तेःपुनःपुनः । चिंतनादिक्रियाणांतुमुक्तावुच्छेदतःसदा । किंमयाकार्यमादीनांभेदाभेदउदीरितः । अचेतनेष्वस्वतंत्राःक्रियायस्मात्सदैवतु।भेदाभेदस्ततोज्ञेयःसर्वत्रनियमेनतु ।ईश्वरःप्रकृतिर्जीवोजडंचेतिचतुष्टयं । पदार्थानांसमुद्दिष्टंतत्रेशोविष्णुरुच्यतइत्यादिब्रह्मतर्के।परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचेत्यादिश्रुतयश्च।शक्तिशक्तिमतोश्चैवविशेषस्यविशेषिणः।अविनाभाविताயत्रनभेदस्तत्रविद्यते।सर्वाधिकसुखत्वंचज्ञानंसर्वाधिकंतथा।सर्वाधिकासर्वशक्तिस्तेजःसर्वाधिकंतथा।इत्यादयोगुणाःसर्वेस्वरूपंवैष्णवंतथा ।भेदान्यत्वादयःशब्दाअतद्रूपत्ववाचकाः।क्वचिदंतरशब्दश्चविशेषस्यैववाचकः । एकस्मिन्नेवशब्दानांयस्तुनानास्वरूपिणां । प्रयोजकत्वहेतुःस्यात्सविशेषःप्रकीर्तितइतिच ॥ ६ ॥ यदाहुर्ब्रह्मविज्ञानात्समग्रत्वंयियासवः । ब्रह्मज्ञानात्समग्रत्वंनान्यतश्चेतिनिश्चयात् । तत्रकेचिन्मनुष्यास्तुमन्यंतेब्रह्मकिंमतेः। समग्रभावमगमदितिब्रूयाच्चतानिति । ब्रह्मापिसर्वदात्मानमहेयंगुणबृंहितं । सर्वदास्तीतिमेयंचविजानातितथैवतु । अतएवसमग्रत्वंस्वतएवास्यसर्वदा । तदहेयंपरंब्रह्मयोयोवेद्गुणबृंहितं । सर्वदास्तीतिमेयंचससयातिसमग्रतां । मुख्यंसमग्रंतद्ब्रह्म

ज्ञानस्यापिसमग्रतः । किंचित्समग्रतांदेवास्तेषांज्ञानंहितादृशं । आपुस्ततोधमांज्ञानतादृक्कादृषयोपितु । ऋषिभ्योप्यधमांप्रापुर्मानुषाश्चसमग्रतां । अहेयंचगुणैःपूर्णंनित्यास्तिज्ञानगोचरं । ब्रह्मपश्यन्वामदेवःसूक्तमे तद्ददर्शह । अहंमनुःसूर्यइतिस्वांतर्यामिव्यपेक्षया । अहंशब्दोयतोविष्णौततश्चोत्तमपूरुषाः । वर्तंते ऽभवमित्याद्याःसर्वांतस्थेजनार्दने । मनुरेषोऽवबोधत्वान्मन्वंतस्थोजनार्दनः । सह्याचारानुवाचेशःप्रेरयन्म नुमानसं । सएवसूरिभिःप्राप्यःसूर्यांतस्थोमुमुक्षुभिः । सएवकक्षगैःसेव्यःकक्षीवतिसमास्थितः । सए वशुक्रसंस्थस्तुनीतीःकवयतिस्वयं । यतःकविःसकामस्यप्रेरणादुशनास्मृतः । सएवशंबरपुरोबिभेदेंद्रेव्यव स्थितः । सर्वांतर्यामिकत्वात्तुसर्वकर्मासएवहि । ततःसूक्तेतथोवाचवामदेवःश्रियःपतिं । योयोऽहेयंप रंब्रह्मसदैवास्तीतिमानगं । इदानीमपिजानातिस्वयोग्यांससमग्रतां । प्राप्नोतितस्यदेवाश्चनाभूतिंकर्तुमीश ते । आत्माहिविष्णुर्देवानांतेषुव्याप्तोयतःसदा । नियोक्तृत्वेनकार्येषुतज्ज्ञोयस्माच्चसाधकः । यस्यप्रीतोहरिर्नि त्यंतस्यप्रीताश्चदेवताः।प्रीतियोगान्नैवतस्यविरुद्धंकर्तुमीशते॥ ध॥ एवंविलक्षणंदेवमुपास्तेजीवरूपिणं । अहे योस्तीतिमेयोऽन्योऽथान्योसौहरिरित्यपि।नसवेदपरंविष्णुंजीवरूपेणवेत्तियत्।नाहेयत्वंचवेदास्यतस्मात्पशुव

दीरितः।देवानापशुवच्चासौयोवेदाहेयरूपिणं।पशवोबहवोयद्वत्पुरुषंभोजयंत्युत । तत्त्वज्ञःपुरुषस्तद्वदेकोपिब
हुगायथा। देवान्भोजयतिज्ञानसंपत्त्याविष्णुसंश्रयात्।स्वीकारेतुपशोःप्रीतिरेकस्यापिभविष्यति।बहूनांहिग
वांलाभेपराप्रीतिश्चकिंपुनः। तस्मात्सुबहुगोरूपेदेवानांतत्त्ववेदिनि ।भवेदभ्यधिकाप्रीतिर्विष्ण्वहेयत्ववेदना
त्। नित्याहेयस्तथैवान्यस्तदन्योविष्णुरित्यपि । देवानामप्रियंज्ञानंनैवंविद्यादतःपुमान् । विष्णोरहेयतांचैव
नित्यत्वंपूर्णतामपि । योनवेदतथायश्चजीवैरैक्यंहरेर्वदेत्। यश्चासत्यंजगद्ब्रूयात्सर्वेतेतमसिस्फुटं। मज्जंतिस
र्ववेदैर्हिगुणैःसर्वैर्हरिर्यतः। पूर्णोनित्यमपूर्णाश्चजीवामुक्ताअपिस्फुटं।निःशेषदुःखमोकेनसुखैकानुभवस्तुयः।
मोक्षइत्युच्यतेवेदैस्तेपिमुक्ताहरिंसदा। उपासतेजगच्चैतत्सर्वदाऽऽद्यंतवर्जितं। नकदाचिज्जगन्नाशोनकदाचि
त्तदन्यथा।जगत्प्रवाहरूपेणसर्वदैवंव्यवस्थितं। ज्ञानतःकर्मतोवापितपसाशक्तितोपिवा। नकस्याप्यन्यथा
भाव्यंजगदेतत्कदाचन। सत्योविष्णुःश्रीश्चसत्याजीवाःसत्याजडंतथा। असत्यंनास्तिकिंचिच्चसर्वेषांज्ञानगो
चरं। ज्ञात्वाविष्णुमतोमुक्तिंप्राप्नुयात्पुरुषोत्तममितिभविष्यत्पर्वणि। इदमित्यात्मनोयोग्यंसर्वंसमग्रंभवति । ॥४८७॥
निर्दुःखानंदस्यापेक्षितत्वान्मनसिस्थितत्वेनेदमितियुज्यते। सत्सर्वमभवत्सर्वंभविष्यंतइत्यादिनासमग्रभाव

स्यप्रस्तुतत्वात् । ब्रह्मपश्यन्वामदेवोब्रह्मणोमन्वादिजीवैरहेयत्वंप्रतिपेदे । ब्रह्मपश्यन्वामदेवोब्रह्मणोहेयतांसदा । मन्वादिभिःसर्वजीवैःप्रतिपेदेहिमंत्रदृगितिब्राह्मे । तदिदंब्रह्मयोऽहेयत्वादिगुणमेतर्ह्यपिवेद । अहंशब्दस्याहेयत्वानंगीकारेइदंशब्दोपिव्यर्थः । सर्वस्वरूपत्वंहिदुर्विद्वद्भिरंगीक्रियते ।इदंशब्देनपरब्रह्मविवक्षायांब्रह्मशब्दोव्यर्थःस्यात् । इदंयोहमितिवेदेत्येवस्यात् । एवंशब्दश्चव्यर्थः । अस्मत्पक्षेतुतदात्मानमेवावेदित्यपिज्ञातव्यमित्येवंशब्दार्थः । तत्पक्षेतदपिव्यर्थमेव । नहितत्पक्षेतत्स्वात्मानंवेत्ति । व्याख्यानव्याख्येयभावश्चागतिकागतिः । अभावेपृथगर्थानांव्याख्यामभ्यासमेववा । कल्पयेन्नैवतद्भावेव्याख्याऽभ्यासश्चयुज्यतइतिभारते । स्वरूपज्ञंतथाहेयंनित्यंचब्रह्मवेत्तियः । समग्रभावंगच्छेत्सतत्प्रसादान्नसंशयइतिच । सईश्वरएषांदेवानामात्माभवति । पुलिंगंचतत्सत्यंसआत्मेत्यादिवद्भवति । देवानांव्यापकत्वात्तुतेषामात्माहरिःसदा । तज्ज्ञःप्रियस्ततस्तेषांतस्यनाभूतिदास्ततइतिवामने।सर्वेभ्योऽन्यांविलक्षणांदेवतांस्वगुणेभ्योऽहेयत्वादिभ्यश्चान्यांयउपास्तेअहेयोऽस्मीतिमेयश्चान्योऽन्यश्चासौविष्णुरितिमत्वायोविष्णोरन्यांदेवतामुपास्तेअन्योसावन्योहमस्मीतिनसवेदेतिवा । जीवादिभ्योहरिर्भिन्नस्तंयःस्वगुणभेदतः । अहेयोन्योहरिश्चान्यइतिमत्वाऽन्यमेववा । यउपास्तेनस

ज्ञानीमनुष्याणांपशुर्हिंसः । सम्यग्ज्ञानीतुदेवानांपशुरित्यभिधीयतइतिच । एवंसदेवानामित्यत्रपूर्वःसम्यग्ज्ञानीपरामृश्यते । एतन्मनुष्याविद्युरित्यत्रैतच्छब्देनविष्णोरन्यदेवतोपासनमुच्यते । नह्यज्ञान्येवदेवानांभोजकः । ज्ञानीहिविशेषेणभोजकः । अथोअयंवाआत्मासर्वेषांभूतानांलोकइतिवचनात् । सयएवंवित्सर्वेषांभूतानां ब्रह्मविच्चतत्रोच्यते । प्रस्तुतत्वात् । तत्त्वविद्देवगौःप्रोक्तोनरगौश्चाप्यतत्त्ववित् । तस्माद्देवास्तत्त्वविदेप्रियंकुर्वंत्यतंद्रिताइत्याग्नेये । तस्यहनदेवाश्चनाभूत्याईशतइतिदेवानांतत्त्वज्ञानंप्रियमित्युक्तंच । असत्यमप्रतिष्ठंतेजगदाहुरनीश्वरमिति । यच्चिकेतसत्यमित्तन्नमोघंवसुस्पार्हमुतजेतोतदाता । सत्योजीवेशयोर्भेदःसत्याविष्णोर्गुणाअपि । सत्यंजगदिदंसर्वंसत्येशजगतोर्भिदिरित्यादेश्च । भेदेनैवजगत्सर्वंभेदेनेशंगुणैःसह । भेदेनजीवानन्योन्यंमुक्ताःपश्यंतिसर्वशः । निःशेषदुःखहीनाश्चकेवलंसुखभोगिनः । जन्ममृत्युविहीनाश्चकालसंबंधवर्जिताः । रजस्तमःसत्वहीनाःप्रकृत्यादिविवर्जिताइत्यादिगारुडवचनाज्ज्ञाननिवर्त्यतावक्तुंयुक्ता । तिर्यङ्मानुषदेवादिविष्णुरूपेष्वशक्तता । यस्मिन्कस्मिंश्चविषयेदुःखित्वंभिन्नतापिवा । प्रकृतेर्विकारितावापिच्छेदभेदव्रणादिवा । अज्ञानंनाशितावापिजन्मजीवैरभिन्नता । प्रकृत्यभिन्नतावापिजीवाभेदःपरस्परं । जडाभेदोथ

वाविष्णोर्मिथ्यात्वंजगतोपिवा।अगुणत्वमदेहत्वमकर्तृत्वंतथाहरेः । सम्यग्भक्तिस्मृतेमुक्तिर्विष्णोस्तद्वेषतस्तथा । मुक्तावभोगोजीवानामुक्तौसाम्यंतथैवच । अरूपत्वंचजीवानांमुक्तानांबंधिनामपि । नामतीर्थादिभिर्मुक्तिस्तत्त्वज्ञानंविनापितु । विष्णोःसकाशात्प्रकृतेर्ब्रह्मणोनंतरुद्रयोः । गरुडेंद्रसूर्यविघ्नादेरग्निसोमगुहादिनां । प्रद्युम्नस्यानिरुद्धस्यदेवविप्रादिनामपि । यैःकैश्चापिगुणैर्विष्णोःसकाशाद्वरतातथा । यदाकदापियत्नैर्वावरशापादिनापिवा । तपसावाप्युपायैर्वायोगज्ञानादिनापिवा । साम्यंवाविष्णवधीनत्वादन्यथैषांस्थितिःक्वतिः । असंसारित्वमेषांवाप्येषामीश्वरतापिवा । विनाविष्णुप्रसादेनमुक्तिरेषांसकाशतः ।विष्णोःप्रयोजनावाप्तिर्विष्णोर्दोषश्चकश्चन । विष्णोःसर्वेषुरूपेषुसंपूर्णगुणहीनता।भेदोवाविष्णुरूपेषुविशेषोवागुणेषुच ।श्रियःसकाशादाधिक्यंब्रह्मादेःसाम्यमेववा।ब्रह्मवाय्वोरनंतस्यरुद्रस्यगरुडस्यच।तेभ्यश्चैवेंद्रसूर्यादेर्विप्रभूपादिनांततः।बद्धानांमुक्तिगानांवादैत्यानांमोक्षएवच।सर्वंमोहार्थमुद्दिष्टंवेदेषुहरिणापिवा । ब्रह्मणावाथरुद्रेणदेवैश्चमुनिभिस्तथा । यथासुराणांसज्ज्ञानेतात्पर्यंसर्वदाश्रुतेः । तथादुर्ज्ञानजननेतात्पर्यमसुरेषुच । एवमेवचदेवानांविष्णुब्रह्मादिनामपि । विष्णोःसर्वगुणैःपूर्तिरपिमत्स्यादिरूपिणः । अजेयत्वमभेद्यत्वमच्छेद्यत्वंचसर्वशः । सर्वा

वताररूपाणामपिचित्सुखरूपता । श्रीब्रह्मरुद्राद्याधिक्यंसर्वेशत्वंस्वतंत्रता। सर्वशक्तिस्तत्प्रसादान्मोक्षोत्र
ह्मादिनामपि । तद्भक्त्यैवविमोक्षश्चभेदोजीवेशयोरपि । श्रीब्रह्मरुद्रशक्रादेःक्रमेणैवनिजागुणाः । सर्वदोष
व्यपेतत्वंविष्णोःसर्वत्रसर्वदा । एतत्सर्वंसर्ववेदैर्विष्णवाद्यैर्देवतागणैः । ऋषिभिःक्षत्रियाद्यैश्चसम्यक्कृतात्पर्यतः
सदा । उक्तंसर्वेषुशास्त्रेषुतस्माद्ग्राह्यंबुभूषुभिः । इदंसत्यमिदंसत्यमिदंसत्यंनसंशयः । कोटिभिःशपथैश्चापि
निर्णीतंदेवतागणैः । अनादिकालतश्चायंशास्त्रार्थोनान्यथाक्वचित् । पुनश्चानंतकालीनएषएवनसंशयः।
ज्ञातव्यश्चैषएवार्थःसर्वदैवबुभूषुभिः । एवंतुस्थिरयाबुद्ध्याज्ञात्वायास्यथतत्परं । एवंतेहंसरूपेणविष्णुनादेव
तागणाः । ब्रह्माद्याबोधिताःसर्वेतथाज्ञात्वापरंगताः । साक्षाद्विष्णुर्हंसरूपउक्त्वैवंतुदिवौकसां। वासुदेवाख्य
रूपेणतेनसर्वेहृदिस्थितः। संकर्षणाख्यरूपेणविवेशानंतमेवच। तंध्यायतिसदानंतस्तस्मान्मुक्तिपदेच्छया ।
प्रद्युम्नाख्येनरूपेणकाममेवविवेशसः । हंसस्तद्ध्यानतोमुक्तिंकामइच्छतिसर्वदा । अनिरुद्धाख्यरूपेणसोनि
रुद्धंविवेशह।हंसस्तद्ध्यानतोमुक्तिमनिरुद्धस्तथेच्छतीत्यादिब्रह्मांडपुराणेतत्त्वनिर्णयगीतायां ॥४॥विष्णोर्ब्रा ॥४८९॥
ह्मणजातिःसन्ब्रह्माजज्ञेचतुर्मुखः । इतोग्रेजगतस्तस्मात्क्षत्रजातिरजायत । वायुःसदाशिवोनंतोगरुडःश

ऋएवच। कामश्चवरुणश्चैवसोमःसूर्योयमस्तथा । एवमाद्याःक्षत्रियास्तुदेवानांब्रह्मनिर्मिताः । श्रेयसीसर्व
जातिभ्यःक्षत्रजातिरितिश्रुतिः। नैवक्षत्रात्पराजातिर्ब्रह्मजातिंविनाक्कचित्। ब्राह्मणाच्चपरोराजाराजसूया
श्वमेधयोः। उपास्तेराजसूयेऽतोब्राह्मणोराजसूयिनं। आसीनआसनाधस्तात्तथापिब्राह्मणोगुरुः । तस्मात्स
राजसूयांतेब्राह्मणान्वंदयीतच। यःक्षत्रियोब्राह्मणहापितृहासप्रकीर्तितः । पापीयानेवभवतिहत्वास्वपितरं
यथेतिवामने। स्वतोधिकगुणंहत्वासाक्षाच्चपितरंपुनः। क्षत्रस्यब्राह्मणंहत्वातावान्दोषोभवेद्ध्रुवमित्याग्नेये ।
ईशानोमारुतःप्राणोवायुर्जिष्णुस्तथैवच। धृष्णुश्चपवमानश्चपवनश्चेतिकथ्यतइतिशब्दतत्त्वे। मृत्युःसंकर्षणः
शेषःशेतानंतस्तथैवच । बलिर्महाविषश्चेतिभूधरश्चेतिकथ्यतइतिच। इंद्रःसुपर्णोगरुडोमहाभारोधुरंधरः।
विश्वजिच्चाप्यवध्यश्चवैनतेयश्चकथ्यतइतिच। पर्जन्योमघवांश्चैवपुरुहूतःपुरंदरः। प्राचीनबर्हिर्हर्यश्वःसोमपामे
षभुक्तथेतिच। यशोनिधिर्ब्राह्मणस्तुतद्दातुंक्षत्रियेस्वयं। अधोब्राह्मणआसीनोराजसूयेहिसेवतइतिप्रत्यये।
ऋच्छतिविनाशयति । रीङ्क्षयइतिधातोः॥५॥ विवस्वदिंद्रवरुणविष्णुभ्योन्येदितेःसुताः । रुद्रादन्येतथा
रुद्रावायोरन्येचवायवः। अग्नेरन्येचवसवोवैश्याइत्येवकीर्तिताः । एकएवहरेर्जातःपरिवारविवर्जितः ।

वाय्वादीन्क्षत्रियान्सृष्ट्वापुनरल्पपरिग्रहः । इच्छन्बहुपरीवारंवैश्यान्देवान्ससर्जह । ततोबहुतरानिच्छन्
शूद्रान्देवान्ससर्जह । अश्विनौपृथिवीचैवकालमृत्यवएवच । शूद्रदेवाःसमुद्दिष्टादेववर्णाइतिस्मृताः । स्र
ष्टास्वयंसमुद्दिष्टःपालकादेवताइमाः। धारणंकथमस्यस्यादितिश्चास्यकथंपरा। इतिमत्वाहरेर्भक्तिधर्मरूपंपुन
र्विभुः । प्राणिनांधैर्यरूपंचवायोरूपांतरंपुनः। ससर्जमतिमान्ब्रह्माविष्णोराज्ञापुरःसरः । तस्माद्वायोःपरो
नास्तिऋतेविष्णुंसनातनं । शेषादीनांक्षत्रियाणांवायुरेवाधिपःस्मृतः । धारणाद्धर्मइत्याहुर्वायुर्धारयतिप्र
जाः । अबलोपिततोवायोर्विष्णुभक्त्यादिरूपिणः।प्राप्तुमिच्छतियुक्तःसन्विष्णुंसुबलवत्तरं। यथैवयुवराजे
नमहाराजमभीप्सति।प्राप्तुंधर्माभिमानीसवायुःसत्याभिमानवान्। तस्मादाहुर्धर्मविदंसत्यंवेत्तेतिवेदिनः।
सत्यज्ञमथधर्मज्ञंवायुर्देवोयतस्तयोरितिनारदीये । नैवव्यभवदितिपरिवारबहुत्वेनयद्विशिष्टत्वंतन्नाभवदित्य
र्थः। बृहत्त्वात्सर्ववर्णानांब्राह्मणाःपरिकीर्तिताः। क्षतत्राणात्क्षत्रियाश्चत्रिषूनत्वाद्विशःस्मृताः। ऊनवाची
हिविट्शब्दःशुभेदत्तेत्रिभिर्यतः । रमतेसततःशूद्रःसब्राह्मण्याभिमानवान् । ब्रह्माग्निनासहैवास्तेदेवेष्वथन ॥४९०॥
रेषुच। ब्राह्मणेनसहैवास्तेब्रह्माशुभचतुर्मुखः। क्षत्रजात्यभिमानीतुपवनोदेवराजभिः। सुपर्णशेषरुद्राद्यैर्मा

नुषेषुचराजभिः। वैश्यजात्यभिमानीचनासिक्योवायुरूर्जितः । वस्वादिभिःसहैवास्तेदेवेष्वथनरेषुच । वि
ड्भिःशूद्राभिमानीचनिर्ऋतिर्देवतासुच । नासत्ययोःपृथिव्यांचशूद्रेष्वेवतुमानुषे। यस्मादग्नौविशेषेणब्रह्मणः
संनिधिर्भवेत्। अतोग्नावेवदेवानांसर्वेषांनियमाद्धविः । हुत्वालोकान्प्रार्थयंतितथाविप्रेषुमानुषे। सर्वजात्यु
त्तमोब्रह्मायतोविप्राग्निसंस्थितः । तस्माद्विप्रांस्तथैवाग्निंतर्पयेद्ब्रह्मतुष्टिकृत्। तुष्टेब्रह्मणिविष्णुश्चतुष्टोलोकान्प्र
दास्यति । अग्निविप्रार्चकोप्येवंयोनवेदहरिंपरं । आश्रयंसर्वजीवानांहरिस्तंनैवभोजयेत् । यथाऽनधीतोवे
दस्तुयथाकर्माकृतंतथा । नसम्यक्फलदोविष्णुरज्ञातोजगदीश्वरः । यद्यवेत्तामहदपिहयमेधादिकंहरेः ।
कुर्यात्क्षयिष्णुफलवान्सभवेन्नात्रसंशयः । आप्तकामतयात्मेतियोविष्णुःसमुदीरितः । सर्वाश्रयमुपासीतत
मेवपुरुषंसुधीः । विष्णुस्सर्वाश्रयइतिसदोपास्तेयआत्मवान् । क्षीयंतेनास्यकर्माणिशुभान्येवकदाचन। उपा
सनाबलान्मुक्तोभोगान्कर्मफलान्सदा । भुंक्तेविष्णोःसमीपस्थःसर्वदोषविवर्जितइतिब्रह्मांडे । एताभ्यांरू
पाभ्यांसहितंहिब्रह्माभवत् । स्वंलोकंस्वाश्रयं ॥ ९ ॥ योयंसर्वेषुजीवेषुनियामकतयास्थितः । सविष्णुरा
प्तकामत्वादात्मेत्येवोच्यतेबुधैः। सलोकःसर्वभूतानांसर्वजीवेषुसंस्थितः । वैश्वदेवादिकान्होमान्यज्ञांश्चकुरुते

विभुः। कारुण्यात्सर्वदेवेषुतेनदेवाश्रयोहरिः। ऋषीणामाश्रयश्चापिस्वाध्यायेष्वृषिसंस्मृतेः।सहिजीवेषुसंवि
ष्टःपिंडंपुत्रजनिंतथा । यत्करोतिपितॄणांचसंश्रयस्ततएवसः। तृणोदकादिदानेनपशूनामन्नतोनृणां । उप
काराच्चसर्वेषांप्राणिनामाश्रयोहरिः।यज्ञादीन्देवतादीनामन्नत्वेनपुरैवयत्। ब्रह्माद्यैरार्थितःप्रादात्क्षीराब्धेस्तट
उत्तरे। अतश्चसर्वलोकानामाश्रयोविष्णुरेवसः। एवंयोवेत्तिविष्णोस्तुसर्वाधारत्वमुत्तमं । सर्वाण्यपिहिभूता
नितस्येच्छंत्यविनाशितां। स्वाश्रयस्ययथानित्यमनाशंप्रार्थयंतिहि। राजादेरपितान्येवमुत्तमाश्रयवेदिनः।
तदेतद्वासुदेवस्यसर्वाधारत्वमुत्तमं। विदितंसर्ववेदैश्चमीमांसाभिश्चनिश्चितमितिभविष्यत्पर्वणि। किंतुब्रह्मा
दिभिर्देवैःपुराद्दष्ट्वानिरंहसः। निर्भयान्विष्णुनाम्नैवयथेष्टंपदमागतान् । अलब्ध्वाचात्मनःपूजांसम्यगाराधि
तोहरिः। मयाचास्मादपिश्रैष्ठ्यंवांछताहंकृतात्मना। ततःसाक्षाज्जगन्नाथःप्रसन्नोभक्तवत्सलः । अंशांशेना
त्मनैवैतान्पूजयामासकेशवः। देवान्पितॄन्द्विजान्हव्यकव्याद्यैःकरुणामयः। ततःप्रभृतिपूज्यंतेत्रैलोक्येसच
राचरइतिपाद्मे॥ १०॥ एकोनारायणःपूर्वमासीज्जायांसऐच्छत । विद्यमानामपिसदाभोगार्थंपुरुषोत्तमः। ॥४९१॥
नित्यत्वेप्युभयोर्देवोऽवियुक्तस्तुतयायदा। एकइत्युच्यतेदेव्यारममाणःसुतंविभुः। ऐच्छद्ब्रह्माततोजज्ञेततोदे

वाश्चसर्वशः। जातेपुत्रेवित्तमैच्छद्भूतान्यंडंततोऽभवत्। अंडस्यांतस्त्विमेलोकाःकुर्यांकर्मेतिचैच्छत । ततस्तु
कृतवान्यज्ञंस्वस्मैसपुरुषोत्तमः। आहुरात्मेतितंदेवंपूर्णत्वाद्विष्णुमव्ययं । तस्मादद्यापियःकामीसह्येतावंतमि
च्छति। दैवंवित्तंसुखाद्यंहिमित्राद्यंमानुषंतुयत् । इदानीमपितस्माद्धिकामयेदेवमेवतु । यःकश्चित्पुरुषोवा
पितद्वैकल्यादकृत्स्नवान् । एकाकिनोप्यवैकल्यंयथैवस्यात्तथाशृणु । स्वात्मनस्त्वपृथग्यत्तज्ज्ञानरूपंमनःपरं ।
मुक्तावपिनहेयंयत्तत्स्वात्म्येत्येवचिंतयेत्। जायांतुतादृशींवाचंबलंतादृक्स्वमात्मजं।श्रोत्रंचक्षुश्चतादृग्यद्वि
त्तंदैवंचमानुषं। एवंभूतंचिंतनंयत्तत्कर्मेत्येवचिंतयेत्। एतत्षद्कंचहरयेसर्वेशायसमर्पयेत् । एवमात्माप्रियापु
त्रोवित्तंद्विविधमित्यपि। पंचभिःक्रियतेयज्ञःपुरुषःपशुरेवच। मातापितृभ्यामन्नेनतयोःपूर्वेणकर्मणा । जन्य
स्यकर्मणाचैवसाध्यःपंचभिरेवतु । एवंहिप्राणिनोन्येपिजायंतेनात्रसंशयः। एतामुपासनांकुर्याद्योब्राह्मंपद
माप्यच। सर्वस्यास्यपतिर्भूयाद्विष्णोरेवप्रसादतः । ब्राह्मेपदेत्वयोग्यायेतेदेवपदमाप्नुयुः । तस्याप्ययोग्या
लोकस्यभवेयुरधिकप्रियाः। क्रमान्मुक्तिंव्रजेयुश्चकेशवस्यप्रसादतइतिमाहात्म्ये। अविशेषेणततोन्यत्स्यादि
तीच्छन्नपिनविंदेत्। ततोन्यस्याभावात्। आत्मामनश्चितनंचशेमुषीबुद्धिरित्यपि । एकार्थवाचकाधीश्च

मनीषातपइत्यपीतिशब्दतत्त्वे । सर्वाश्रयंचपितरंसर्वेषामधिकंगुणैः । अविदित्वामहत्पुण्यंकृत्वानफलभाग्भवेत् ।तथाज्ञात्वाहरिंयस्तुकुर्यात्कर्मसदोदितं।अनंतफलवान्सस्यात्प्राप्नोतिचमनोगतमितिबृहच्छ्रुतौ । परमात्मैव गृहस्थांतर्यामित्वेनसर्वेषांलोकआश्रयः।गृहस्थांतर्गतोविष्णुर्यज्ञैर्देवाश्रयोभवेत्।स्वाध्यायेऋषिसंस्मृत्याऋषीणांचसदाश्रयः । स्वाध्यायाच्छ्राद्धतश्चैवपितॄणामन्नदानतः । मनुष्यादेरतोवेत्तियएवंसततंगृही । स्वस्थांतर्यामिणंविष्णुंसुरादीन्पूजयेत्तथा । तस्याविनाशमिच्छंतिस्वाश्रयस्ययथासुराः।तदेतत्सर्वशास्त्रेषुऋषिसंघैर्विचारितमितिनारायणश्रुतौ । नराणामाश्रयादेवानदेवानांनराःक्वचित् । नराणांचसुराणांचगतिरेकोजनार्दनइतिच । आत्माब्रह्मा । आत्मातुजगतांब्रह्मातस्यात्माभगवान्हरिः । सएवजातःप्रथमंवासुदेवाच्चतुर्मुखः । सोकामयतभार्यामेस्यात्पुत्रस्तदनंतरं । ततोवित्तंममस्याच्चकर्मकुर्यांततोहरेः।इतिसोपिनतान्प्रापततोपूर्णत्वमात्मनः । मत्वापूर्णत्वसिध्यर्थंभार्यांवाचमकल्पयत् । प्राणंपुत्रंतथावित्तंचक्षुर्बाह्यमथांतरं । ज्ञानाख्यंश्रोत्रमेवासौकर्मस्वात्मानमेवतु । एवंसमानसेयज्ञेत्वयजत्केशवंविभुं । ततोस्यवाचःसंभूताभार्यातस्यसरस्वती । पुत्रःप्राणादभूद्वायुर्दिशोलोकाहिरण्मयाः । तस्यापरोक्षतांयातोभगवान्पुरुषोत्तमः । सर्वविद्याददौ

ताश्चश्रोत्रेणजगृहेविभुः । आत्मनासर्वकर्माणिचकारभगवत्परः । पुरासीन्मनएवास्यतेनेदंपंचकंविभुः । अवापकर्मपर्यंतंदेहांतातपंचकात्स्वयं । तस्मादद्यापियोविद्वानुपास्तेपंचकंतथा । विष्णूपकरणत्वेनसइदंसर्वमाप्स्यति । मुक्तिश्चांतेभवत्यस्यपंचानांदेवतांहरिं । नारायणंवासुदेवंतथासंकर्षणंविभुं । प्रद्युम्नंचानिरुद्धंचस्मरतोनित्यमेवतु । सवनत्रयंतथापूर्वमुत्तरंचेतिपंचकं । यज्ञेमध्यंशिरःपक्षौपुच्छंपशुषुपूरुषे । चतुर्दिशंतथामध्यमितिसर्वत्रपंचकमितिच ॥ ११ ॥ इतिपंचममव्याकृतब्राह्मणं ॥ ३ ॥ ५ ॥

पिताविष्णुः । यत्यदा । तपसाप्राणिनांकर्मभिः । मेधयास्वेच्छया । सहीदमन्नंधियाधियाजनयतेकर्मभिरितिवचनात् । सप्तान्नानियदाविष्णुःपरमःपुरुषोविभुः । ससर्जतेषांस्वार्थानिचकारत्रीणिकेशवः । मनोवाचंतथाप्राणंतस्मात्तैस्तुष्टिमेतिसः । तस्मात्तद्भक्तिकामःस्यात्संकल्पंतत्कृतिंप्रति । कुर्यात्तद्भेदनेच्छांचश्रद्धांतस्यगुणोन्नतौ । अश्रद्धामन्यसाम्येवाप्यन्येषामुन्नतौततः । अन्येषांसत्स्वरूपत्वेप्राकृतत्वादिकेस्यच । धृतिंतन्निंदिवागादौप्राप्तेतत्रैवचाधृतिं । तन्मतस्यविसर्गार्थेह्रियंतद्भक्तिवर्जने । तद्विवेकेधियंचैवतदज्ञानेभियंतथा । वाचंनित्यंतद्गुणोक्तौप्राणंतत्कर्मणिस्फुटं । तदन्यकर्मसंत्यागेचापानंव्यानमस्यच । विरोधिनांनिरासेत्वथोदानं

योगधारणे । मनोवागादींद्रियाणांसमानंनियमेत्रहि । अन्नभुक्तेषुसुस्थैर्येनरःकुर्यात्सदैवहि । अनेकगोचरे
च्छास्यात्कामएकाश्रयेस्थितः।प्राणःप्रवृत्तिहेतुःस्यादपानस्तुनिवर्तने । बलकर्मातथाव्यानउदानोयोगकर्मकृ
त् । देहेंद्रियमनोनेतासमानोनःस्थितिप्रदः ।मनोवाक्प्राणसान्निध्यप्राधान्याज्जीवउन्नतिः । मनोवाक्प्राणरू
पोसौभगवान्पुरुषोत्तमः । मनोवाक्प्राणतस्तस्यजाताअन्येभिमानिनः । ब्रह्मासरस्वतीवायुर्मनआद्यभिमा
निनः । सर्वस्यांतःस्थितंविष्णुमायत्तावाग्घिनःसदा।सर्ववाचश्चघोषाश्चविष्णोर्नामेतिकीर्तिताः। तज्ज्ञानांत
त्फलंचस्यादज्ञानांतत्फलंनतु । सर्वेंद्रियगतंज्ञानंमनआयत्तमीरितं । पृष्टेस्पृष्टेप्यनेनाहंस्पृष्टइत्येववेत्त्यतः । म
नस्यव्याकुलेन्यत्रनैववेत्तिकथंचन ॥३॥ लोकवेदसुरज्ञातपित्रादेश्चाभिमानिनः ॥१०॥ द्युपृथिव्यग्निसूर्यापां
सोमस्याप्यभिमानिनः । सइंद्रःपरमैश्वर्यादशत्रुःसमवर्जनात् । वायुरेतेसमाव्याप्तौब्रह्मेरौगुणतोधिकौ । अ
नंताश्चगुणाह्येषामन्यजीवव्यपेक्षया । तेभ्योप्यनंताविष्णोस्तुतेषामेवमुपासकः । नित्यलोकोपभोगीस्याद
नित्यस्यान्यथाभवेत् ॥१३॥ वायुःप्रजापतिःसोसौचंद्रसंस्थोविशेषतः । रात्रौरात्रौक्षयादस्यपूरणाद्रात्रिना
मकाः । कलाःपंचदशप्रोक्ताध्रुवैवास्यतुषोडशी । अकलोपिसचंद्रस्यकलाभिःप्रोच्यतेतथा । सोमावास्यांय

तोरात्रौप्राणभृत्सुव्यवस्थितः। कल्यावेशादल्पदोषःकृकलासवधोपिसन्। तस्यांरात्रौमहान्दोषोदेवतावेश
तोभवेत्। वायुःसंवत्सरःप्रोक्तोवत्सोविष्णोरसौयतः। सम्यगेवरतिंयाति ॥१४॥ सएवंविदुषिस्थितः। अ
ध्रुवास्तुकलायद्वत्सौम्यास्तस्ययथाधनं। आगमापायवत्त्वात्तुध्रुवावद्देहउच्यते। नाभिस्थानंशरीरंतुचक्रस्यप्र
धिवद्धनं। सर्वस्वविजयेप्यस्मात्प्रधिमात्रंतुगच्छति। एवंमहागुणान्देवानेवंयोवेदपूरुषः। नचैभ्योतिप्रियःक
श्चिद्धिष्णोरस्तिकदाचन ॥१५॥ चतुर्थंभोज्यमेवान्नंसर्वसाधारणंस्मृतं। आत्मनोतिसमीपत्वंतस्ययोन्नस्यम
न्यते। अक्षयंपापमस्यस्याद्देवब्रह्मस्वहारिणः। तदेवमंत्रयुक्तत्वाद्बलिहोमात्मनाद्वयं। देवानांप्रददौविष्णुस्त
स्मान्नैवेच्छयायजेत्। यदीच्छयायजेत्तेषामपहर्ताभविष्यति। देवस्वंतेनयेनैवकाम्यार्थंविनियोजितं। परकी
येनवित्तेनतस्मिन्विनिमयेयथा। चतुष्पाद्भ्योद्विपाद्भ्यश्चपशुभ्यःपयआत्मकं। प्रायच्छत्सप्तमान्नंसगोक्षीरंमु
ख्यमत्रच। आत्मनेचैवदेवानांतद्धोमार्थंप्रकल्पितं। संवत्सरंगोपयसायेनहोमोहरेःकृतः। भगवत्तत्त्वविदु
षातस्यमुक्तिर्नसंशयः। अदृष्टभगवद्रूपस्यैतद्दर्शनकारणं। भगवद्दृष्टिपूतस्तुविनाहोमेनमुच्यते। सप्तान्नसृ
ष्टितत्त्वज्ञस्त्वेकहोमेनमुच्यते। विशेषज्ञोयतःसोयंभगवत्तत्त्ववेदने। कोनामभगवान्विष्णुःपरमानंदरूपतः।

प्राणिनांकर्मभिश्चैवस्वेच्छयाचपुनःपुनः। सप्तान्नंसृजतेयस्मादन्नानामक्षयस्ततः। तस्मादक्षितिनामासौभगवान्पुरुषोत्तमः। यएवमक्षितिंवेदभगवंतंसनातनं। अप्रयत्नेनभोगाःस्युर्यथेष्टास्तस्यसर्वदा। सप्तान्नोपासनंयस्माद्देवानांयोग्यमुत्तमं। तस्माद्देवत्वमाप्नोतियोग्योदेवपदस्ययः। ऊर्जदेवान्नमुद्दिष्टंऊर्जितास्तुगुणास्तथा। तदप्याप्नोतिननरायोग्याएतदुपासने। ज्ञानमात्रेणदेवानांसामीप्यंप्राप्नुवंतितइतिनारायणीये ॥२॥ ब्रह्मेतिवेदः। स्वाध्यायादिकर्तृत्वात्पुत्रस्त्वंब्रह्मेत्याद्युच्यते। आत्माभवति। व्यापकोभवति। पुनःपुनःकर्मकृतिर्मानुष्यजयउच्यते। जन्मांतरंविनानैवकर्मणातत्तुयुज्यते। पुत्रेणविद्ययानित्यमेकैकेनापियुज्यते। उभाभ्यांकिमुवक्तव्यमष्टभागफलंसुतात्। विद्ययात्वर्धमाप्नोतिसर्वसप्तान्नविल्लभेत्। पुत्रमाविश्यसामर्थ्यान्मुच्यतेऽच्छिद्रकर्मणः। अक्ष्णंचपुदितिच्छिद्रंपुत्रस्तत्त्राणतोभवेत् ॥१७॥ पृथिव्यादिस्थितादेवाःसरस्वत्यादिकास्त्रयः। अधिकावेशतोदेवेष्वतोदेवाइतिस्मृताः। यदावेशात्सर्वमुक्तंसत्यंदैवीतुवाग्घिसा। यदावेशान्नदुःखीस्यादानंदीदैवतंमनः। यदावेशात्सर्वकार्येष्वम्लानःप्राणएवसः। सर्वसामर्थ्ययुक्तःस्यान्नम्रियेतकदाचन। एवंसप्तान्नविन्मुक्तस्त्रिभिराविष्टएवतु। सर्वेषुव्याप्तिमन्वेतिनदुःखीप्राणिषुस्थितः। सप्तान्नोपासनायोग्यादेवाएकांत ॥४९४॥

तोहियत् । देवांश्चपापंनाप्नोतितस्मात्पापंनतस्यतु । देवामनुष्यतामंशैराप्तायेपुत्रतःफलं । स्यात्तेषामेवचामु
क्तेर्मुक्तानांनतुकिंचन । मुक्तानांदैववागादेरावेशःसंप्रकीर्तितः । प्राणज्ञानंयथावंतिरहस्यमितिसर्वदा । एवं
मुक्तस्वरूपंचाप्यवंत्येवरहस्यतः । उत्तमःसर्वदेवेषुप्राणएवहरेरनु । चतुर्मुखस्यप्राणस्यनविशेषोस्तिकश्चन । त
स्माद्विष्णोर्व्रतस्यानुनित्यंप्राणव्रतंचरेत् । हंसोपास्तिःश्वासरूपेतयोर्व्रतमुदीरितं । हंसरूपौहितौदेवौश्वासो
च्छ्वासप्रवर्तकौ । तस्मात्प्राण्यादपान्याच्चतद्रूपंसंस्मरेत्सदा । नान्यस्योपासनंकुर्यात्तद्भृत्यत्वंविनाक्वचित् । इं
द्रियाणिससर्जादौवासुदेवःप्रजापतिः । अध्यात्ममिंद्रियाण्याहुरधिदैवंतुदेवताः । अध्यात्ममग्निर्वाङ्नामाच
क्षुरादित्यउच्यते । श्रोत्रंतुचंद्रमानाममनःस्थूलंतुवासवः । येनयज्ञादिकंकुर्याच्छेषरुद्रविपास्तथा । मनःसू
क्ष्मंज्ञानयोग्यंशेषोव्याख्यानगोचरं । रुद्रस्तुमननाख्यंचगरुडोध्यानगोचरं । वायुःप्राणइतिप्रोक्तोयेनसर्वंनि
यम्यते ॥ १८–२० ॥ तएतेभगवत्सृष्टाव्यूदिरेऽध्यात्मसंस्थिताः । अधिदैवेज्वलत्कर्मावह्निःसूर्यस्तुतापकः ।
सोमःकांतौवृष्टिकर्मावासवःशेषएवतु । पंचरात्रप्रवृत्तीशोरुद्रस्तत्स्थक्रियापरः । सर्वप्रवर्तकोवायुर्ज्ञानमोक्षप्र
दस्तथा । वेदप्रवृत्तिकृद्वींद्रस्तेधिदैवेचपस्पृधुः । अहंश्रेयानहंश्रेयानितितानब्रवीद्धरिः । स्वकर्मयस्त्वविश्रां

तःकुर्याच्छ्रेयान्हिवःस्मृतः । इतिश्रुत्वाततश्चक्रुःकर्मस्वंस्वमनारतं । तानेतान्छ्रमरूपेणप्रापब्रह्माप्रजापतिः । श्रांताःस्वंभगवत्कर्मनशेकुःसर्वदेवताः । वायुंतुसमशक्तित्वान्नापब्रह्माप्रजापतिः । तेनासौभगवत्कर्मसर्वंचक्र तवान्त्सदा । श्रमात्पापात्मकोमृत्युर्भगवत्कर्मवर्जनात् । अन्यान्देवानवापाशुनैववायुंकदाचन । तेवायुंज्ञा तुमैच्छंतश्रेष्ठोयमितिनिश्चिताः । तंज्ञात्वातेनचाविष्टास्तद्भृत्यत्वमुपागताः । तस्मात्प्राणाश्चमरुतइत्येषांना मसंस्थितं । वायोर्देवाहिजायंतेलयमेष्यंतितत्रच । तस्मान्नित्यंतद्व्रताश्चतद्व्रतोतोभवेत्सदा । अन्यदेवव्रता रंभंयदिकुर्यात्समापयेत् । तेनासौवायुनासाकंभगवंतमुपेष्यतीतिनारायणश्रुतौ । आनंद्येवभवति । न शोचतीत्यतोमुक्तइत्येवावगम्यते ॥ २१–२२ ॥ इतिषष्ठंसप्तान्नब्राह्मणं ॥ ३ । ६ ॥ ॥ ॥

सहैवमातिजानातीतिसमं । आत्माप्राणः । नामरूपयोरपिप्राणाधीनत्वादेकमित्युच्यते । प्राणोवायुरितिप्रो क्तस्तत्पत्नीनामभारती । रूपंतुतत्सुतोरुद्रोवशेप्राणस्यतद्द्वयं । अमृतोवायुरुद्दिष्टोनित्यज्ञानात्मकत्वतः । सत्यंयथार्थवक्तृत्वाद्भारतीरुद्रएवचेति । रुद्रेवेदेषुचप्राणःप्रविष्टश्छादितःसदा । सत्यइत्युच्यतेनित्यंस्वरूपेणा ॥४९५॥
मृतःस्मृतइतिच ॥इतिसप्तमंब्राह्मणं॥३।७॥ ॐइति श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्येतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

ॐ ॥ अतीत्यजगद्धर्मवर्जितत्वेनस्थितत्वादतिष्ठाः । उत्तमत्वान्मूर्धा ॥ २ ॥ स्वयमेवापराजितबहुरूपत्वाद
पराजितसेनाभगवान् । जिष्णुरुत्तमः । अन्येषांजेताअन्यतस्त्वजायी ॥ ६ ॥ विषासहिरसह्यः ॥ ७॥ आत्म
निहिरण्यगर्भे । आत्मन्वीचित्तवान् । चित्ताभिमानित्वात्तस्यस्वहृदिस्थितंस्वनियामकंभगवद्रूपमुपास्यैवमो
क्षोभवति ॥ १३ ॥ देवतासुभगवंतमुपास्यतत्तद्देवतासमीपंप्राप्यपुनःस्वहृदिस्थमुपास्यैवमोक्षोभवतीत्यतोनै
तावताविदितंभवतीत्युक्तं ॥१४॥ स्वहृदिस्थभगवद्रूपस्यस्वस्मिन्विशेषसंबंधज्ञापनार्थंबृहत्पांडरवासइत्याद्या
मंत्रणं । तेभ्योनामभ्योप्यस्यशरीरेविशेषसंबंधइत्यतःपाणिपेषणेनजीवमुत्थापयामासभगवान् । येषांबहि
रुपासनेनमोक्षस्तेषामपिहृद्युपासनंकिंचित्कर्तव्यमेव ॥ १५ ॥ स्वहृदिस्थेनभगवद्रूपेणविशेषसंबंधदर्शनार्थमे
वयत्रैषएतत्सुप्तोभूदित्यादिप्रश्नप्रतिवचनंसमस्तं । यत्रयस्मिन्परमेश्वरेविज्ञानमयेएषजीवःसुप्तोभूत् । यत्रेत्य
धिकरणभूतएवयएषविज्ञानमयइतिपरामृश्यते । अन्योंतरआत्माविज्ञानमयः । विज्ञानंब्रह्मचेद्वेदेतिश्रुतेः
॥ १६ ॥ तानियदापरमात्मागृह्णातितदैतत्पुरुषोजीवःस्वपितिनाम ॥ १७ ॥ सयत्रपरमात्मास्वप्नयानाज्याच
रतितदाजीवउच्चावचंनिगच्छतीव।सर्वदामहाराजवत्प्राणान्गृहीत्वापरमात्मापरिवर्तते ॥१८॥ जीवस्तुकदा

चिदेवस्वप्नेराजवदात्मानंपश्यतिकदाचिद्ब्राह्मणवच्छ्वमार्जारादिवद्वा । आनंदस्यपरमात्मनोऽतिघ्नींसमिपं।कु
मारोरुद्रः। महाराजोवायुः। महाब्राह्मणोब्रह्मा॥१९॥नहिजीवोविज्ञानपूर्वकंप्राणानांविज्ञानमादत्ते। नचसर्व
प्राणलोकदेवभूतानांस्रष्टा । आदित्यचंद्रविद्युत्सुभूतेष्वादर्शएवच । गच्छत्पाश्चात्यशब्देनचक्षुश्छायागतं
तथा। हिरण्यगर्भसंस्थंचसदोपास्यहरिंपरं । तद्देवसार्ष्णितामेत्यहृद्युपास्यहरिंपुनः। मुक्तिमेत्यथयोबाह्या
न्मुक्तिमेष्यतिसोपितु । हृदिकिंचिदुपास्यैवविष्णुंमुक्तिमनुव्रजेत् । यानिसूर्यादिनामानिविष्णोस्तानिनसं
शयः। तदुक्तान्येवसूर्यादेराकृष्यैवोपचारतः। विशेषेणतुसंबंधोयतःस्वहृदिसंस्थिते । जीवस्यातोनसोमा
दिनाम्नाहूतोहरिःपरः। जीवंचचारयेत्तत्रयदाविष्णुःसनातनः । स्वप्नंपश्यतिजीवोयंयदाविज्ञानरूपिणं ।
सुषुम्नासंस्थितंविष्णुमेतितत्सुप्तिमेष्यति । सम्यग्ज्ञानमयाद्विष्णोरुत्थानंवाप्ययंव्रजेत् ॥ ७ ॥ प्राणानांचै
वलोकानांदेवानांप्राणिनामपि । सत्यसत्योहरिःस्रष्टापाताविलयकृत्तथा । नियंतामोक्षदश्चैवविष्णुरेवसना
तनइतिनारायणश्रुतौ ॥ २० ॥ अजातशत्रुब्राह्मणं ॥ ४ । १ ॥ ॥ ॥ ॥
आधानमवस्थानंसूक्ष्मशरीरं। प्रत्याधानंवितानंस्थूलशरीरं। प्राणोनारायणःस्थूणा । वायुर्गोवत्सरूपेणस

र्वप्राणिषुसंस्थितः। सूक्ष्मदेहोगृहंतस्यवितानंस्थूलउच्यते। अन्नंदामात्मकंतस्यस्थूणातुभगवान्हरिः। ध्याय
त्येवंहियोवायुंश्रोत्रादीन्मनसासह। बुद्धिंचसप्तशत्रून्सविषयेष्वभिधावतः। असुरान्सन्निरुध्यैववेत्तिनारायणं
परं॥१॥दक्षिणाक्षिस्थितंवायुंसप्तदेवाउपासते। अक्षीणज्ञानमनसःसदाशिवपुरःसराः। उपास्यमानंतैर्देवैर्मो
क्षार्थंवायुमीश्वरं। स्थूणयाविष्णुनासार्धंयोविद्यात्सोन्नमश्नुते। अक्षय्यमेवमुक्तःसन्सर्वदुःखविवर्जितः॥२॥वि
श्वरूपंयशश्चेतिनाम्नाविष्णूरमातथा। वायुश्चसंस्थितानित्यंसर्वेषांदक्षिणाक्षिगाः। पूर्णत्वाद्विश्वतोविष्णोरमा
यास्त्रीषुपूर्णतः। वायोर्जीवेषुपूर्णत्वाद्यशोज्ञानसुखात्मकाः। प्राणाश्चैतेप्रणेतृत्वाद्दषयोरुद्रपूर्वकाः॥३॥ गौतमो
नामरुद्रस्तुसर्वज्ञत्वात्प्रकीर्तितः। भरद्वाजस्तुपर्जन्योवाजमन्नंभरेद्यतः। वृष्ट्यैवविश्वामित्राख्यआदित्योयत्प्रका
शनात्। विश्वंविज्ञापयन्नित्यमग्निस्तुजमदग्निकः। जातंमितंचात्तियस्माद्वसिष्ठाख्यस्तुवासवः। वसतामुत्तमोय
स्मात्पृथ्वीकश्यपनामिका। मेघवृष्टंपिबेद्यत्कंशयानैवहिसासदा। द्यौरत्रिरितिसंप्रोक्तातत्स्थैर्हिहुतमद्यते।
श्रोत्रदिङ्नासिकाबाहुदक्षिणाक्षिषुसंस्थिताः। द्वितीयेनतुरूपेणदेवाएतेशिवादयः। एवमेषांतुनामानिवेत्ति
यःसर्वभुग्भवेत्। सरस्वत्यष्टमीचैववाचिसंस्थाविशेषतः। उपास्तेवायुमेवैकंसस्थूणंब्रह्मवेदिता। ब्रह्मनामास

दावायुरेनांवेत्तिविशेषतः। इतितांवेदयोविद्वान्सर्वात्तासभविष्यतीतिनारायणीये ॥ ४॥ शिशुब्राह्मणं ४।२
विशरणावसादनयुक्तंसत्।ततंसर्वज्ञंचसत्यं ॥१॥ प्रलयेपिभगवदंतरेवरताअक्षितास्थितेतिश्रीरंतरिक्षं।यएष
तपतीत्यादित्यस्थोहिरण्यगर्भउच्यते॥२॥ मंडलेपुरुषइतिभगवान्विष्णुः।एवमेवचक्षुर्दक्षिणेक्षन्पुरुषश्च॥५॥
तस्यैवामूर्तरसस्यभगवतोनेतिनेतीत्यादेशः।अतस्तस्मादमूर्तसारत्वादित्यर्थः। अथेत्यानंतर्यार्थे।इतिनेतिने
तिमूर्तामूर्तविलक्षणइत्यर्थः।उभयसादृश्यनिषेधार्थंद्विवारं।इतिनेतिनिषिध्यमानमप्येतस्मादन्यत्परंनास्ति।
एषएवपरः। मूर्तामूर्तत्वपरमेवैतदपेक्षया। मूर्तामूर्तमेवाध्यात्मंप्राणाइत्युच्यंते।ब्रह्मणोवायोश्चामूर्तत्वात्। मू
र्तामूर्तमिदंरूपंब्रह्मणःप्रतिमात्मकं। नैतत्स्वरूपमेतत्स्यात्तद्धिसर्वपरंसदा। श्रियोवायोर्विरिंचाच्चयेन्येमूर्ता
हितेस्मृताः। मूरंपापंहितेनास्मंमूर्तमित्यभिधीयते। विशीर्णंचावसन्नंचतदेवातःसदुच्यते। पराधीनगतित्वा
च्चस्थितमित्यभिधीयते। तस्यसारोविरिंचस्तुतद्विरुद्धस्वभावकः।मूर्ताद्विरुद्धरूपत्वाच्छ्रीर्वायुश्चाप्यमूर्तकौ।
सर्वज्ञौचततौचैवनियतौहरिणैवतौ। तयोःसारस्तुभगवान्हरिर्नारायणःपरः। आदित्यमंडलेचैवचक्षुष्वपिच
सुस्थितः। तत्रैवसंस्थितोब्रह्मामूर्तसारोपितस्यच। विष्णुरेवपरःसारस्तस्यरूपाण्यनेकधा। महारजनवासोव

त्पांड्वाविकवदेवच। विद्युत्पद्मेंद्रगोपादिवह्निवत्सुखभास्वरः। नैवासौमूर्तवद्विष्णुर्नचमूर्तरसोपमः। नचामूर्तो पमोदेवःसएवपरमःसदा। तस्यान्यदपरंसर्वंसत्यसत्यःसएकराट्। मूर्तामूर्तात्मकाःप्राणास्तेषांसत्यःसएवही तिनारायणश्रुतौ। प्रथमनिषेधेनैवमूर्तरससादृश्यमपिनिषिद्धं ॥ ६ ॥ मूर्तामूर्तब्राह्मणं ॥ ४ । ३ ॥

आत्मानारायणः। तस्यैवहिकामेनपत्यादिःप्रियोभवति। नहिपत्यादीनांजायादीनामहंप्रियःस्यामितिका मनामात्रेणप्रियत्वंभवति। भगवदिच्छयैवहितद्भवति। अन्यथाजायार्थेपत्यर्थेइत्येवस्यात्। प्राधान्याददिदं सर्वंविदितं। सर्वकारणत्वाच्चसर्वप्राधान्यंभगवतः। प्राधान्याप्राधान्ययोरपिसएवहिहेतुः। अन्यत्रात्मनोब्र ह्मवेद भगवदधीनत्वेननवेद। तदनाश्रितत्वेनस्थानांतरेचवेद। परादात्परतोलोकालोकस्यांधेतमसि। इदं ब्रह्मादिकं। यदयमात्मा यत्रायमात्मा। अन्यत्रपरिज्ञानेदोषोक्तेस्तत्रपरिज्ञानंह्युक्तंभवति। अन्यथाअन्यदा त्मनोब्रह्मवेदेतिस्यात्। यदित्यव्ययत्वाद्यत्रेत्यपिभवति। यथायस्मादित्यर्थे। सप्तसुप्रथमेतिसूत्रं। दुंदुभ्याघा तादिदृष्टांतोपितदधीनत्वंतत्कारणत्वंचज्ञापयति। नहिदुंदुभ्यादिरेवतच्छब्दः। नचतदुपादानं। स्थानांतरेत दुपलंभात्। नह्युपादानादुपादेयंस्थानांतरेभवति। शब्दोहिस्थानांतरंगत्वाप्रतिश्रुतित्वमुपैति। भगवदि

च्छायादृष्टांतोदुंदुभ्याघातादिः । नहिदुंदुभिंपश्यन्पुरुषोदुंदुभ्याघातेमुरजशब्दोयमितिगृह्णाति । एवंभगवं
तंजानन्नान्याधीनंजगदितिगृह्णाति । किंतुभगवदिच्छाधीनमित्येव । तदेवदर्शयति । सयथार्द्रैधाग्नेःसयथा
सर्वासामपामित्यादिना । नह्यग्निरेवधूमः । नचापएवसमुद्रः । नह्यपामापएवाश्रयः । किंतुवरुणोपांखातो
वा । सएवचसमुद्रइत्युच्यते । एवमेवसैंधवखिल्यस्यविलीनस्यसमस्तांभसश्चवरुणोपांखातोवासमुद्राख्यआ
श्रयः । वरुणवदपांखातवद्वानंतोपारोभगवान् । जीवएवविज्ञानघनाख्योभूतसंबंधाज्जातःसंस्तल्लयमनुभ
गवंतमाप्नोति।समुद्रेप्रास्तसैंधवखिल्यवत् । समुद्रजलस्थानीयामुक्ताःबहवएकस्वभावाः ।बहवोहिजलपरमा
णवः । सामुद्रंजलमेकाश्रयं । मुक्तानांसंज्ञाप्यन्यैर्नज्ञायतेशास्त्रंविना । संज्ञानास्तीत्युक्ताअलंवाअरेइदंविज्ञा
नायेत्युक्तेर्नविजानातीत्युक्तेप्रतिज्ञाविरोधः । नचसर्वाज्ञानंपुरुषार्थः । मग्नस्यहिपरेऽज्ञानेकिंनदुःखतरंभवे
दितिच । नानात्वेनाभिसंबद्धास्तदातत्कालभाविना । संयोगःप्रकृतेनैषांमुक्तानांतत्त्वदर्शनात् । प्रवर्तंति
पुनःसर्गेतेषांसानप्रवर्तते । आनंदेनविनाचैवभोगेनविषयेणच । सर्वेतेब्रह्मणस्तुल्याआधिपत्यंनचैवहीतिवा ॥४९८॥
युप्रोक्ते । इवशब्दस्त्वस्वातंत्र्यार्थे । नहितदधीनंपृथगित्येवोच्यते । तस्मादमुक्तैर्नज्ञायतइतिसंज्ञानास्तीत्यु

क्तं । पतिर्जायाप्रियोनैवस्वेच्छयातुभविष्यति । विष्णोरिच्छावशेनैवस्वयंचस्वप्रियोभवेत् । विष्णोरिच्छाव
शेनैवहंतिह्यात्मानमात्मना । स्वात्मानमप्रियंकृत्वानिरयेपातयत्यपि । प्राधान्येनहरेर्ज्ञानात्सर्वंविदितवद्भवे
त् । ब्रह्मजात्यात्मकंवेत्तिनैवविष्णुवशंहियः । ब्रह्माणंतंततोब्रह्मापातयेत्तमसिध्रुवं । एवंक्षत्रात्मकोवायुर्वित्तरू
पश्चवित्तपः । पंचभूतानिविश्वेचदेवालोकाभिमानिनः । सर्वाभिमानिनीदेवीमूलप्रकृतिरेवच।सर्वंविष्णौस्थि
तंविष्णोर्जातंविष्णोर्वशेसदा । शंखशब्दोयथाशंखदेवतावशगःस्थितः । तस्माद्वेदाःसमुत्पन्नाविद्याख्यामू
लिकाश्रुतिः । सर्वोपनिषदश्चैवपंचरात्राख्यसंहिताः । ब्रह्मसूत्राणिवेदानांव्याख्यास्तासांचविस्तरः । सर्वमे
तज्जगच्चैवनिःसृतंतुरगाननात् । वरुणस्यवशेयद्वदापएवंवशेहरेः । सर्वेबद्धाश्चमुक्ताश्चतारतम्यात्मनास्थि
ताः । यदिमुक्तस्यविज्ञानंगंधादिविषयेनचेत् । तथैवभगवद्रूपेस्वरूपेचपरस्परं । एवमज्ञानरूपांतांमुक्तिंकोना
मवांछति । तस्माद्विष्णोर्वशेसर्वेयथेष्टमुपभोगिनः । मुक्ताःसदातारतम्यात्तिष्ठंत्याब्रह्मणोखिलाइतिहयग्री
वसंहितायां । सर्गेसर्गेतुयोनैवशब्दतोप्यन्यथाभवेत् । श्रुत्याख्यःसतुविज्ञेयइतिहासादिरर्थतः । भगवद्

ष्टमेवान्यैर्ब्रह्माद्यैर्दृश्यतेयदि । ऋषिभेदस्तुतत्रस्याद्वेदोनाविष्णुनिर्गतः । वेदइत्येवविष्णूक्तस्तपसादृश्यतेप रैरितिच ॥ ॥ मैत्रेयीब्राह्मणं ॥ ४ ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥
भगवतोरूपंरूपंप्रतिजीवाख्यःप्रतिबिंबोबभूव । बभूवेतिसदेवसोम्येदमग्रआसीदितिवदनादित्वार्थे । सुख दासर्वभूतानांपृथ्वीमधुवदुच्यते । पृथिव्याश्चैवभूतानितथासर्वाश्चदेवताः । पृथिव्यादिषुदेवेषुशरीरादिषुच स्थितः । एकएवपरोविष्णुर्हयशीर्षस्वरूपधृत् । अनंततेजानित्यश्चसएवब्रह्मसर्वगं । तदेवगुणपूर्णत्वाद्ब्रह्मसर्व मनूनतः । आत्मनामापरोविष्णुःसर्वगोयःप्रकीर्तितः । सएवहयशीर्षाख्यस्त्वधिदैवादिषुस्थितः । अराणा माश्रयौयद्वद्धरिंतःप्रतिष्ठितौ । नाभिनेमीतथाविष्णुर्जीवानामाश्रयःस्थितः । सएवदशधाप्रोक्तोविष्णुर्मत्स्या दिरूपकः । शतंनारायणाद्यात्माविश्वाद्यात्मासहस्रकः । परादिरूपोबहुधासोनंतात्माऽजितादिकः । भूताख्या सर्वजीवानांविरिंचानांचसर्वशः । आत्मनाम्नांसएवैकोराजाधिपतिरेवच । स्वामित्वाद्राजशब्दोयमाधिक्या त्पालनात्तथा । अधिपश्चेतिसंप्रोक्तःपुरुषःपुरुषस्थितेः । पुराख्येष्वेवदेहेषुहृत्पुर्यपिवसत्यसौ । नानेनकिंचिद व्याप्तंनानेनाच्छादितंनच । नैवास्मात्पूर्वकंकिंचिन्नैवास्मादपरंतथा । सर्वस्माद्बाह्यतश्चासौसर्वस्मादंतरस्तथा ।

व्याप्तेरात्मेतिसंप्रोक्तोब्रह्मेतिगुणपूर्तितः। ससर्वस्यापरोक्षज्ञइतिवेदानुशासनं। विरिंचस्त्वात्मशब्दोक्तोमानुषं मनुरुच्यते। सत्यंचस्तनयित्नुश्चवायोरूपांतरेस्मृते। एतएवस्वरेसत्येजीवेचाध्यात्मसंस्थिताः। तेषांनियामकोविष्णुस्तत्रतत्रैवसंस्थितः। जीवेस्थितश्चात्मनामासौवरःस्वरगःस्मृतः। सत्यगःसत्यनामासौधर्मगोधर्म एवच। मनोःस्वायंभुवस्याख्यामानुषेत्येवदेहिषु। बहिश्चतद्गतोविष्णुर्मानुषेत्येवकथ्यते। प्रातिश्रुत्कइतिश्रोत्रेतैजसोविद्युतिस्थितः। इतिनानाविधैर्नामसमूहैर्विष्णुरिज्यते। दध्यङ्ङाथर्वणोश्विभ्यामेतांविद्यामदात्पुरा। हयग्रीवब्रह्मविद्येत्येषाब्रह्मादिभिर्धृतेति। प्रत्यैरयतंप्रतिसमधत्तं। ऋतायन्सत्यंकुर्वन्। कक्ष्यंनारायणकवचं। त्वाष्ट्रंत्वष्टुःपुत्रेणविश्वरूपेणेंद्रायोक्तं। सनयेलाभाय। दंसःकर्म। स्तनयित्नुर्वृष्टिमिव। तस्यांविद्यायांपरस्योक्तायांतवशिरश्छेत्स्यामीतींद्रेणदधीचंप्रत्युक्तेसोश्विभ्यामावांब्रवीहीत्युक्तइंद्रेणोक्तमाह। तदाश्विभ्यांपावइत्युक्तातच्छिरःछित्वान्यत्रनिधायअश्वशिरःसंधितंतेनविद्यायामुक्तायांतस्मिन्निंद्रेणच्छिन्नेपूर्वशिरःसंधितंपूर्वंजानन्नपींद्रःपश्चाद्विश्वरूपाच्छुश्रावेतिपुनर्नवत्वायेतिनविश्वरूपस्त्वाष्ट्रोश्विभ्यामित्यनेनविरोधः। मधुब्राह्मणं ॥ ४ । ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पाराशर्योजातूकर्ण्यःपराशरसुतावुभौ । विप्रायामेवभार्यायातृतीयःकृष्णएवचेतिब्रह्मांडे । परस्यब्रह्मणोविष्णोर्हयशीर्षादधीतवान् । ब्रह्मविद्यामिमांब्रह्माततःसनकएवचेतिगारुडे ॥ इतिवंशब्राह्मणं ॥ ४ । ६ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्येचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥

होतर्यग्नौवाचिचैवयोविष्णुंमुक्तिदंस्मरेत्।नित्यंसमुच्यते॥३॥ अध्वर्युसूर्यचक्षुष्षुयःस्मरेत्।अधिकःप्रकाशएवास्यमुक्तावन्येभ्यइष्यते । मुक्तेभ्योपि ॥४॥ तथोद्गातृवायुः प्राणेषुयःस्मरेत् । पूर्णचंद्रंसदापश्येदधिकाह्लादसंयुतः ॥ ५ ॥ मनोब्रह्मनिशेशेषुयोविष्णुंसर्वदास्मरेत् । अप्रयत्नेनलोकंसविष्णोर्यातिनसंशयः ॥ ६ ॥ होत्रस्यादीनिनामानिविष्णोःसर्वाणिमुख्यतः । तत्संबंधात्तदन्येषांसवैहोत्रादिकर्मकृत् । तस्माद्धोत्रग्निवागादेरैक्यंश्रुतिषुचोच्यते । होत्रादिष्वेवचतुर्षुवासुदेवादिरूपधृत् । व्यवस्थितोहितज्ज्ञानादचिरान्मुक्तिमेष्यति । मुक्तिनामासभगवान्मोक्षदत्वात्प्रकीर्तितः । मनुष्येभ्योधिकसुखंदेवेभ्योयत्प्रयच्छति । मुक्तावप्यतिमोक्षःसतेनदेवःप्रकीर्तितः । एताह्युपासनानित्यंनैवयोग्यानृणांश्रुताः । अतिमुक्तिप्रदायस्मादेवाद्यास्तासुयोगिनः ॥६॥ याज्याशस्यापुरोवाक्यासंस्थितंयोहरिंस्मरेत् । सर्वप्राणभृतामीशःसभवेन्नात्रसंशयः ॥ ७ ॥ उज्वलच्छब्दव

द्वाविष्वेकमेवहरिंस्मरेत्। सर्वलोकाधिपत्यंसलभतेपुरुषोत्तमात्॥ ८॥ मनसोदेवताब्रह्मासर्वदेवेषुसंस्थितः।
देवब्रह्ममनस्त्वेकंयोविष्णुंसर्वदास्मरेत्। अनंतनामकंतेनतल्लोकंनित्यमश्नुते। निश्चयेनविमोक्षत्वाद्विश्वेदे
वाअनंतकाः। अनंतनामकंविष्णुमुपास्यापिह्यनंतकाः॥ ९॥ पुरोवाक्यादिषुप्राणादिषूपासांकरोतियः।
एकमेवहरिंलोकव्याप्तमेवलभेदसौ। अत्रापिवासुदेवाद्याश्चत्वारोदेवताःस्मृताः॥ १०॥ देवानांपदहेतुत्वा
त्संपन्नाह्यउपासनाः। मुक्तौभोगविशेषस्यहेतुत्वाच्चप्रकीर्तिताः। एताश्चदेवतायोग्यानमनुष्येषुकुत्र
चित्। मनुष्याणांज्ञानमात्राद्गुणाधिक्यंभविष्यतीतिपरमश्रुतौ॥ ६॥ इत्याश्वलब्राह्मणं॥ ५। १॥
आकाशंपरमात्मानमेव॥१३॥ केचित्तुमानुषामुक्तिमनुक्रम्यैवदेहतः।देहपातेतुदेहस्यदोषान्भुक्त्वैवसर्वशः।
मरणोच्छूनतादींस्तुस्वकीयारब्धकर्मजान्। देहेक्षीणेतुगच्छंतिदृष्ट्वाविष्णुमनुज्ञया। पुनरत्रैवतिष्ठंतिनित्यानं
दैकभोगिनः। देहादुत्क्रम्यदेवास्तुयांतिविष्णुंसनातनं।देहादुत्क्रम्ययातानांदेवाभागतएवतु।स्वाधिदेवंव्रजंत्य
द्धाभागतोनुव्रजंतितान्। आकाशाख्यंस्वरूपंतुविष्णुस्तद्धृदिसंस्थितः।भागतोभागतश्चैताननुयातिजनार्द
नः। ज्ञानस्थितेनरूपेणदेवानांमुक्तिदोहरिः। पुण्यस्थितेनरूपेणस्वर्गंनिरयमन्यगः। रहस्यमेतद्देवानांविदुः

कर्मेतिमानुषाः।तस्मान्नैतज्जनेष्वेतद्विष्णोःकर्मप्रकाशयेदितिच।अतएवयाज्ञवल्क्योनजनेषूवाच। कर्मनामा तुभगवान्फलकर्तृत्वतोहरिः।पातनात्पापनामासौपुनातेःपुण्यनामवानितिभारते। इत्यार्तभागब्राह्मणं ५।२
पारीक्षिताःप्रद्युम्नाः। अश्वमेधयाजिनइंद्राः। प्रद्युम्नःकामनामासौपारीक्षितइतीरितः। सर्वेक्षणात्परोविष्णुः परीक्षिदितिकीर्तितः। तत्पुत्रत्वात्कामदेवःपारीक्षितइतिस्मृतः। शताश्वमेधयाजित्वादिंद्राएवाश्वमेधिनः। अतीतानागतानांचकामानांवज्रिणामपि। एकमेवहिमुक्तानांस्थानंवेदोदितंसदा। इंद्रनामातुगरुडःसाम र्थ्यादेवकथ्यते। तस्यरूपद्वयंनित्यंसौपर्णंपौरुषंतथा। तत्रपौरुषरूपीसन्भूत्वासौपर्णरूपवान्। कामदेवानु पादायमुक्तौवायोःप्रयच्छति। वायुस्तान्स्वशरीरस्थान्कृत्वेंद्रायत्रमुक्तिगाः। प्रद्युम्ननामकेविष्णावेवंवायुर्हि मोक्षदः। तस्मात्सर्वोत्तमोवायुर्विविधंतुयदष्टकं। देवानृषीन्पितॄन्यक्षान्गंधर्वान्मानुषोरगान्। असुरांश्चवशे नित्यंनयत्यमितपौरुषः। संपूर्णांश्चसुपर्णेशशेषेंद्रांस्तत्स्त्रियोपिच। अष्टौनयत्युन्नयतिवशीकृत्यस्वयंप्रभुः। अ तोव्यष्टिःसमष्टिश्चवायुरेवाभिधीयते। एवंव्यष्टिंसमष्टिंचयोवायुंवेदतत्त्वतः। तत्परंचहरिंनित्यंमुच्यतेसंसृतेःपु ॥५०१॥
मानितिपरमसंहितायां। चरकस्तीर्थसंचारीवित्तार्थीकरकःस्मृतइत्यभिधानं।अहर्मुहूर्तंविज्ञेयमहर्मासोपिभ

ण्यते। अहर्दिनंप्रकाशश्चक्वचिज्ज्ञानंबलंतथेतिच। मुहूर्तमष्टभागोनघटिकाद्वयमिष्यते। क्वचिद्विघटिकापि स्यात्क्वचित्स्यात्तावदुत्तरइतिकालनिर्णये। द्वात्रिंशत्तुमुहूर्तानांदिनमेकंविदुर्बुधाः। त्रिंशन्मुहूर्तमथवामुहूर्तो न्मानभेदतइतिच।सप्तकोटिंचलक्षाणांचतुर्दशचनित्यशः। अष्टाविंशत्सहस्रंचसप्तांशशतपंचकं। सौरोरथस्त्व होरात्रात्परियातिदिविस्थितः। तत्रिभागाधिकंचक्रंमानसोत्तरगंचरेत्। नृणांकार्तयुगानांतुयोजनामानतो भवेत्। यावत्सूर्यरथोयातिदिवारात्रेणपार्श्वयोः। सूर्यस्यतावदेवस्यात्प्रकाशःसर्वतस्तथा। तमोंधंद्विगुणंत स्मात्काठिण्यात्पृथ्विनामकं। ततोमंडोदकंचापिद्विगुणंपरिकीर्तितं।पंचाशत्कोटिविस्तारमेवमंडांतमुच्यते। ततस्त्वंडंचसौवर्णंतद्भिन्नंहरिणापुरा।सुषिरंसर्वतोदिक्षुक्षुरधारासमंततः। सुपर्णोवायवेतेनमुक्तान्कामान्प्रय च्छतीतितत्त्वसंहितायां॥ ॥ भुज्युब्राह्मणं॥ ५। ३॥ ॥ ॥

यत्साक्षादपरोक्षात्। साक्षादेवापरोक्षमत्ति अनुभवतिस्वरूपमन्यच्चसर्वंपश्यतीतिसाक्षादपरोक्षात्। आप रोक्ष्येणपश्यतामप्यन्येषांभगवत्प्रसादादेवदर्शनंभवति। नभगवतोन्यापेक्षयेतिसाक्षादितिविशेषणं। अ नन्यापेक्षस्याप्यपूर्णत्वंभवतीत्यतोब्रह्मेति। अन्येषांनियंतृत्वंचास्तीत्यतआत्मा। अन्यनियंतृत्वेप्यन्यापेक्षा

नास्तीत्यतःसर्वांतरः । सर्वसामर्थ्यंस्वांतरेवास्तीति । जीवेश्वराभेदनिवृत्त्यर्थंतआत्मेति । साक्षादपरोक्षत्वादिगुणैरेवभेदेसिद्धेपिपरमार्थतोपिजीवेश्वराभेदनिवृत्त्यर्थंतआत्मेति । तत्रप्रधानतात्पर्यज्ञापनार्थंपुनःपुनरभ्यासः । देवतांतरस्यापीदंलक्षणंसमानमितिपृच्छति । यथाविब्रूयादित्यादिना । चतुष्पात्त्वादिलक्षणंगोरश्वस्यापियथासममेवसाक्षादपरोक्षत्वादिलक्षणंतत्तद्देवतावादिभिस्तस्यास्तस्याअंगीक्रियतएव । अतोविशेषनामवक्ति । अतइति । अतोन्यद्विष्णोरन्यदार्तं । अइतिविष्णोर्हिनाम । नतेविष्णो परोमात्रयेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धंविष्णोर्लक्षणं । नदृष्टेर्द्रष्टारमित्यादिनावक्ति । विनैवान्यप्रसादेनपूर्णसर्वगुणात्मकं । पश्यन्ननुभवत्येवस्वरूपंकेशवःप्रभुः।पश्यत्यव्यवधानेनसर्वंचान्यज्जडाजडं । साक्षादेवापरोक्षात्सविष्णुरेवततःस्मृतः।साक्षाच्छब्दःस्वतंत्रत्वमपरोक्षस्त्वनावृतिं।अदनंभोगउद्दिष्टस्तस्माद्विष्णुस्तथास्मृतः ।ब्रह्मासौगुणपूर्णत्वादात्मासर्वनियंतृतः । अनियम्यत्वतोनित्यंसर्वैःसर्वांतरःस्मृतः । प्राणादिपंचरूपोयोवायुःसर्वनियामकः । नियंतापरमोविष्णुर्वायोस्तस्यापिसर्वदा । नदृश्यश्चक्षुषाचासौनमनोबुद्धिगोचरः । अनंतत्वान्महाविष्णुरवाच्योऽश्राव्यएवच । यद्यप्येतेगुणाःसर्वेविष्णोरेवनचान्यगाः । तथाप्येतैर्गुणैर्युक्तानज्ञाःप्राहुःशिवादिकान् ।

अनाम्नैवततोविष्णुमाहुर्वेदाअदोषतः । अदोषत्वाद्गुणोद्रेकादइत्युक्तोहरिःस्वयं।अगम्यत्वाच्चबुध्यादेरतोन्ये सर्वएवतु । ब्रह्मरुद्रादयोजीवादुःखिनस्तत्प्रसादतः । दुःखमुक्तानिजानंदंप्राप्नुयुर्नित्यमंजसा । मुक्तानामपि सर्वेषांविष्णुरेवनियामकः । पूर्णानंदस्यतस्यैवमुक्ताविप्रुट्सुखात्मकाः । तारतम्येनतिष्ठंतिब्रह्मातेष्वधिकःस दा।यथाचंद्रात्सदाभिन्नाःसर्वेतुहिनबिंदवः।एवंविष्णोःसदाभिन्नामुक्ताब्रह्मादिकागणाः । एवंनियंताभगवा न्पूर्णसर्वगुणार्णवः । एकएवपरोविष्णुरनियम्यःसदोदितइत्यादिबृहच्छ्रुतिः । आर्तिर्दुःखंसमुद्दिष्टमनार्तोवि ष्णुरुच्यतइतिच । अतोन्यदार्तमित्येतस्माच्चजीवानांभेदःप्रसिद्धः ।नहिजीवादन्यस्यार्तिर्युज्यते । अतोजी वेभ्योन्यश्चविष्णुरेव । तदन्येब्रह्मरुद्रादयःसर्वेजीवाएवेतिसिद्धं । प्रकृतिस्त्वतिसामीप्यादनार्तापिपृथङ्नतु । उच्यतेनस्त्रियोयद्वत्रयस्त्रिंशत्सुभेदिताइतिच ॥ ॥ इत्युषस्तब्राह्मणं ॥ ५ । ४ ॥ ॥

यदेवसाक्षादितिपुनःप्रश्नोमुक्तानामपिभगवतोभेदोस्तीतिज्ञापयितुं । यदेवब्रह्मतदन्येब्रह्मादयोमुक्ताअपिय न्नैवभवंतिकदाचन।तमेवमेव्याचक्ष्वमुक्तजीववैलक्षण्येनसहेतिद्वितीयएवशब्दार्थः । सतुभगवान्स्वतएवाती ताशनायादिरतीतानागतवर्तमानकालेषु ब्रह्मादयस्तुतंविदित्वातत्प्रसादादेवपश्चादत्येष्यंति एतंवैतमित्ये

तादृशैर्गुणैः साक्षादपरोक्षत्वजीवभेदादिभिर्युक्तमित्यर्थः भिक्षाचर्यंचरंतिमुक्ताअपिब्रह्मादयस्तस्मादेवपरमे
श्वराद्विष्णुडानंदमेवभिक्षंतोवर्तंते।ब्रह्माणनान्मुक्ताएवब्राह्मणशब्देनोच्यंते। नहिज्ञानादनंतरंसंन्यासस्यकर्त
व्यता।एषांतद्योग्यतातेषामपिज्ञानार्थत्वेनैवसंन्यासः। मुक्ताअपियंभिक्षंतेसोतिपूर्णमहानंदोभगवान्स्वतए
व।तदन्येब्रह्मादयोमुक्ताअपिततएवविष्णुडानंदभिक्षुकाइतिविशेषः। तथापितेषामेषणातीतत्वान्नदुःखं।पुत्र
स्यवित्तस्यचलोकार्थत्वाल्लोकैषणायामंतर्भावः। वित्तस्यापिप्रायःपुत्रार्थत्वात्पुत्रैषणायांलोकैषणायाअपिदुः
खस्वरूपत्वात्सापितेषांनास्त्येवेतिदर्शयितुमुभेह्येतेएषणेएवभवतइत्याह।उभेअपिदृष्टादृष्टविषयेएषणात्वाद्दुः
खरूपेएवेत्यर्थः।पुत्रवित्तैषणेउभेअपिदृष्टविषयत्वादेकैवेत्युभेएवेत्युक्तं। द्वितीयोब्राह्मणोब्रह्माणितुंयोग्यः। पां
डित्यमागमजज्ञानं। बाल्यंयुक्तिसहितं। बलयुक्तत्वात्। मौनमुपासनाजं। अमौनमपरोक्षज्ञानं। निर्विद्यनि
तरांप्राप्यलब्ध्वा। विद्लृलाभइतिधातोः। अथब्राह्मणोमुक्तोभवतीत्यर्थः। समुक्तोयेनकेनापिवर्तयन्नीदृशए
वभिक्षुकएव। नकदाचित्स्वतंत्रोभवति। एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिचवक्ष्यति। मु ॥५०३॥
क्तविषयंचैतत्। अत्रपिताऽपिताभवतीत्यादितत्प्रस्तावेस्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतंहीतिभगवद्

त्रनं। तत्रैवमुक्तानामानंदतारतम्यंचोक्तं। सयोमनुष्याणांराद्धःसमृद्धोभवतीत्यादिना। श्रोत्रियत्वावृजिन त्वाकामहतत्वानांमुक्तेष्वेवमुख्यत्वात्। यश्चश्रोत्रियइतिह्यभ्यासः। नह्यमुक्ताअवृजिनाअकामहतावा। न चश्रुतिफलंसम्यक्प्राप्ताः। श्रुतिफलप्राप्तिर्हिश्रोत्रियत्वं। सर्वेविमोहितधियस्तवमाययेमेब्रह्मादयस्तनुभृतोब हिरर्थभावाइतिभागवते। शरीरसंबंधिनांमोहादियुतत्वं। मोहादियुतानांनश्रोत्रियत्वमदुःखत्वमकामहतत्वं वा। वृजिनंव्रजनंदुःखंक्लेशोबाधेतिचोच्यतइत्यभिधानं। नचदेवादिपदाकामानामिंद्रादिपदाकामानांचक श्चिद्विशेषोदृश्यते। अतोमुक्तविषयमेवैतत्। परोमात्रयातन्वावृधानननतेमहित्वमन्वश्नुवंति। ब्रह्मेशानादिभि र्देवैर्यत्प्राप्तुंनैवशक्यते। तद्यत्स्वभावःकैवल्यंसभवान्केवलोहरे। मुक्तानांपरमागतिः। कृष्णोमुक्तैरिज्यते वीतमोहैरित्यादिवचनैश्चभगवदनुग्राह्यत्वंतदानंदानवाप्तिश्चमुक्तानांदृश्यते। बह्वभ्यासात्तआत्मेतिमुक्तौजी वेशयोर्भिदा। प्रधानतत्परत्वेनदृश्यतेत्यादरात्सदा। महातात्पर्ययोगाच्चसएवार्थोवगम्यते। तात्पर्यंपरमं विष्णोरत्युद्रेकेविशेषतः। सर्वश्रुतिस्मृतीनांचदृश्यतेन्यत्तदर्थतः। सचजीवेशयोर्भेदेसर्वोद्रेकोहियुज्यते। बह्वभ्यासस्तआत्मेतिश्रुतावादरतस्ततः। ममात्मेतिवचोयत्रविष्णोरपिचदृश्यते। देहस्यापिस्वरूपत्वज्ञापनं

तत्प्रयोजनं । नह्यप्रयोजकंवेदपदंवर्णोथवास्वरः । देहस्वरूपताविष्णोर्नममेतिपदंविना । सम्यक्ज्ञापयितुंश क्याततस्तत्पदमिष्यते । ततस्तआत्मेतिवचोभेदाभावेनयुज्यते । भिक्षयाभक्षणंतस्मादानंदस्यततोवदत् । मुक्तानामेकदेशत्वंब्रह्मानंदव्यपेक्षया । विप्रुट्त्वंप्रतिबिंबत्वंश्रुतिषूक्तंहिसर्वशः । तथापिपूर्णानंदत्वममुक्ता नांव्यपेक्षया । ब्रह्मादेस्तारतम्यंचमुक्तावेवसदातनं । दृष्टादृष्टेषणानाशान्निर्दुःखत्वंचसर्वदा । परब्रह्मत्ववचनं मुक्तानांयत्रदृश्यते । जीवेषुब्रह्मशब्दोक्तेःपरत्वंतुविमुक्तितः । तत्परब्रह्मतातेषांबद्धजीवोच्चतामता । ततो ब्रह्माणनेयोग्यःपांडित्यंप्राप्नुयात्परं । पांडित्यमागमज्ञत्वंबाल्यंयुक्तिसहायता । मौनंतूपासनासिद्धिरमौनं भगवद्दृशिः । एतान्याप्यभवेन्मुक्तिर्मुक्तोवैभिक्षुकोभवेत् । नह्यन्यभिक्षितंविष्णुर्दद्यान्नियमतःक्वचित् । मुक्त स्यभिक्षितंसर्वंदद्यान्नियमतोहरिः । अयोग्यभिक्षणंतेषांनकदाचित्तुयुज्यते । येनकेनापिनैतेषांभिक्षावृत्तिर्वि नश्यति । प्रथमोब्राह्मणोमुक्तोद्वितीयोयोग्यउच्यते । अपरोक्षविन्मुक्तयोस्तुतार्तीयेनोभयोर्ग्रहः ।अतोमुक्ता अमुक्ताश्चनस्वतंत्राःकदाचन । स्वतंत्रस्तुसएवैकोभगवान्पुरुषोत्तमइत्यादिब्रह्मतर्के । द्वाविमौपुरुषौलोकेक्ष रश्चाक्षरएवच । क्षरःसर्वाणिभूतानिकूटस्थोक्षरउच्यते । उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः। इत्यादिनाच ॥५०४॥

भेदेनमहोत्कर्षेपरमतात्पर्यंसर्वशास्त्राणामाह ॥ ॥ इतिकहोळब्राह्मणं ॥ ५ । ५ ॥ ॥
मुक्तानांतारतम्यंहिगार्गिब्राह्मणेनोच्यते । लोकाइतिमुक्तानामानंदानुभवाःस्वरूपभूताः । अप्सुवायाविति स्वरूपस्यैवप्रस्तुतत्वात् । अनतिप्रश्न्यांवैदेवतामतिपृच्छसीतिदेवतास्वरूपप्रश्नस्यैवावगम्यमानत्वाच्च । नचोप रितनलोकेष्वधस्तनलोकाआश्रिताः । नचवायुर्गंधर्वलोकाश्रितः । वाय्वाश्रयत्वश्रुतेःसर्वलोकानां । वायु नाहिसर्वेलोकानेनीयंतइत्यादिना । सप्तस्कंधगतोलोकान्योबिभर्तिमहाबलइतिहरिवंशेषु । नचानतिप्रश्नत्वं लोकमात्रस्यास्ति । अधस्तनेषुचोपरितनालोकास्तिष्ठंति । नचमरुतामेकोपिगंधर्वलोकादवरोविद्यते । उक्तं च । आपिबंत्यखिलान्भोगानित्यापश्चक्रवर्तिनः । मुक्तास्तेषांवायुसुतश्चक्रोनामव्यपाश्रयः । मुक्तस्तस्यच मुक्तस्तुमरुद्गंधर्वनामवान् । सुतोवायोस्तत्सुखानांमौक्तानामंतरिक्षगः । मरुतामेकएवासावंतरिक्षस्तुवायु जः । तत्सुखानांतुमौक्तानामानंदाःसूर्यरूपकाः । सौराणांचापिमौक्तानामानंदाश्चंद्ररूपकाः । आह्लादनाच्चंद्र नामादेवोसावनिरुद्धकः । सएवचंद्रमाविश्यस्थितस्तन्नामकोपिसः । अनिरुद्धसुखानांचमौक्तानामिंद्रआ श्रयः । नक्षत्रनामवानिंद्रोनैवान्यःक्षत्रियोस्यहि । विद्यतेत्रिषुलोकेषुब्रह्माद्यास्तूर्ध्वलोकगाः । आनंदानांत

थेंद्राणांमौक्तानांदेवआश्रयः। देवेतिलिंगनामस्याल्लिंगात्मारुद्रउच्यते। इंद्राश्रयःशिवस्यापिसुखानांमुक्ति
गामिनां। शिवोहीश्वरनामास्यात्तत्पारम्यात्सरस्वती। इंद्रेत्युक्तातत्सुखानांब्रह्माऽधिर्मुक्तिगामिनां। तत्सु
खानांपरंब्रह्ममुक्तिगानांपराश्रयः। एवमेवचसंसारेबिंबत्वादुत्तरोत्तरं। नपरब्रह्मणःकश्चिदाश्रयःस्वाश्रयंय
तः। तस्याश्रयोस्तिवेत्येवंपृच्छतोपिशिरःसदा। भिद्यतेपर्वतैरंधेतमसिस्थस्यदैवतैः।तस्माद्ब्रह्मपरंनित्यंज्ञेयं
पूर्णमनाश्रयमितिब्रह्मांडे। रुद्रंसमाश्रितादेवारुद्रोब्रह्माणमाश्रितः।ब्रह्मामामाश्रितोनित्यंनाहंकंचिदुपाश्रि
तइतिभारते।अथातआनंदस्यमीमांसाभवतीत्यादेश्च। संसाराल्लुप्तानांमुक्तानांकानिसुखानिलोकाःरोचमा
नानिकानिलोकाः। लीनंसुखंकइत्युक्तंकंनामक्षीयतेत्रयत्॥ ॥ इतिगार्गिब्राह्मणं॥ ५। ६ ॥
पुनस्तस्यैवसर्वनियंतृत्वमुच्यते। योंतरोयमयतीतिद्वितीयोयशब्दोविष्णुशब्दपर्यायः। अकयप्रविसंभूमस
खहाविष्णुवाचकाः। एकाक्षराअइत्येषनिर्दोषत्वाज्जनार्दनः।आनंदत्वात्कइत्युक्तःपूर्णत्वाद्यइतीर्यतइत्यादि
शब्दनिर्णये। इतिस्वप्रतिज्ञातप्रकारेण। ब्रह्मवित्पूर्णविज्ञानाल्लोकानांकर्तृवेदनात्। लोकविद्देवविच्चासौदेवा
नांदेववेदनात्। वेदार्थवेदनाच्चैववेदविद्भूतवित्तथा। तन्नियंतृपरिज्ञानादात्मविच्चात्मवेदनात्। सर्ववित्सर्वसा

रज्ञोयोवेदपुरुषोत्तमं। देशाधिष्ठातृविज्ञानाद्देशज्ञइतिचोच्यते । यथातद्बद्धरेर्ज्ञानात्सर्वज्ञइतिवैदिकमितिब्रह्म
तर्के। स्यूतंजगदिदंयस्मिन्सूत्रंवायुरसौस्मृतः। तंचापियमयेद्यस्मादंतर्यामीहरिःस्मृतः। पृथिव्याद्यादेवता
स्तुदेहवद्यद्वशत्वतः। शरीरमितिचोच्यंतेयस्यविष्णोर्महात्मनः । अंतस्थोदेवतानांचनविदुर्यंचदेवताः । प्र
विष्टत्वाद्देवतास्थःसोंतरःस्ववशत्वतः।बाह्यापेक्षांविनायस्तुरमतेसोंतरःस्मृतः। अतिप्रियत्वाच्चहरेरंतरत्वमु
दाहृतं। जीवानांस्वप्रियत्वंचविष्णुनानियतंयतः। तस्यप्रियत्वंनान्येनदेवस्यनियतंक्वचित्। स्वतंत्रःसन्नियं
तासावंतर्यामीततःस्मृतः। देवतानांस्वभावोपिस्वरूपमपिसर्वदा। तदधीनंयतोयामीवासुदेवःप्रकीर्तितः।
स्वभावसत्तादातृत्वंयंतृत्वमितिकथ्यतइतिब्रह्मतर्के। अधिभूतंसर्वजीवाअध्यात्मंतच्छरीरगाः । देवतास्ताः
स्वलोकस्थाअधिदैवाभिधामताः।लोकाभिमानिन्यस्ताएवाधिलोकाइतीरिताः।यज्ञाभिमानिनोदेवाअधिय
ज्ञाइतिस्मृताइतिच।भवनाधिकारेस्थितत्वादधिभूतं। पृथुंनारायणंवातिसमादायैवपक्षिराट् । अतःसपृथि
वीत्युक्तस्त्वंतरिक्षंहरःस्मृतः।स्वांतर्गतंयतःसर्वमिच्छयाक्षपयेदसौ।द्यौर्नामदेवीविद्युत्स्यात्साक्षादेवसरस्वती।
द्योतनात्सर्ववस्तूनांतमोदुर्गाप्रकीर्तिता। यतःसंग्लपयेत्सर्वांस्तेजश्रीःपरिकीर्तिता।आकाशोविघ्नउद्दिष्टःका

शतेहिपृथूदरः। आपोवरुणउद्दिष्टोयदेतत्पालयत्यसौ। आत्माविज्ञानमितितुसर्वजीवाभिमानवान्। ब्रह्मैवो क्तस्त्विमेसर्वेप्यनुक्तायाश्चदेवताः। येचजीवाःपरेसर्वेनियताविष्णुनैवहि। जीवानांनियमेऽजीवंकिमुवाच्य मितिश्रुतिः। पृथक्तन्नियमंनैषावक्तिसिद्धत्वतःस्वतः। सएवसर्ववेत्ताहिपरमात्परमोहरिः। नान्योवेत्तास्व तंत्रोस्तिजीवाःसर्वेहिदुःखिनः। यदिस्वतंत्रानैवैतेदुःखिनःस्युःकदाचन। अतआर्तिमतामार्तिदातामुक्तिप्र दश्चसः। भगवान्परमोविष्णुःस्वतंत्रःसर्वदैकराडित्यादिमहामीमांसायां॥ इत्यंतर्यामिब्राह्मणं ॥ ५। ७॥

पूर्वंगार्ग्याजीवानामुत्तरोत्तराश्रयत्वंसर्वेषांभगवदाश्रयत्वंचश्रुतं। नतुमूलप्रकृतेराधारत्वमाधेयत्वंवा।अतः पुनःपृच्छति। विजिगीषुकथात्वाद्ब्राह्मणानुज्ञया। स्वभर्तुर्विद्याबलंजानंत्यपियुष्माकमयंजेतुंनशक्यइतिज्ञा पयित्वातेषामुपकारार्थंचपप्रच्छ। नचयुक्त्यापूर्वमुपरता।भार्यात्वाद्भगवतोन्याधारत्वंनाशंक्यमित्युक्तेभीत्यै वोपरता। भगवतोन्याधारत्वंचसर्वाधारमूलप्रकृतेरपिभगवानेवाधारइत्युक्तयुक्तितएवनिवारितंभवति।ना न्यदतोस्तिद्रष्ट्रित्यादियुक्तिभिश्च। अस्थूलत्वादियुक्तिभिश्च। वादोजल्पोवितंडेतित्रिविधाविदुषांकथा।केव लंतत्त्वविज्ञानमुद्दिश्यगुरुशिष्ययोः। अन्ययोर्वाबहूनांवानिर्दुष्टमनसांकथा।वादइत्युच्यतेसद्भिर्जयस्तत्रार्थि

कोभवेत्। विजयेशिष्यतान्येषांपूजाचजयिनःसदा । पुनश्चसंशयोयत्स्यात्तेषांतस्यापिवारणं। कर्तव्यंजयिनानित्यमशक्तस्यस्वतोधिकात्। अन्योन्यनिर्णयश्चेत्स्यात्तदासब्रह्मचारिणः। पृष्टेनप्रथमंमानंवक्तव्यंवादिनाशुभं। वेदाःसर्वेशुभंमानंसेतिहासपुराणकाः।सपंचरात्रमीमांसाःस्मृतयश्चाप्यनंतरं । तदन्यदशुभंप्रोक्तंनप्रयोज्यंकथासुच। मिश्रमक्षानुमानेतुग्राह्येशब्दार्थनिर्णये। अदुष्टमिंद्रियंत्वक्षमुपपत्तिस्तथानुमा। अनुमैवत्वभावाख्योह्यर्थापत्त्युपमेतथा। उपपत्तिभेदायत्तेपिवाक्यमेवागमःशुभं। तत्त्वनिर्णयवैलोम्यंसंवादोवाविरोधिते। पराजयइतिप्रोक्तःसमःसर्वकथासुच । तत्त्वनिर्णयवैलोम्येदंड्योवादकथास्वपि । गुरुणैवत्ववश्यानांराजादंडंप्रयोजयेत्। गुरुदंडस्तुवाचास्याद्राजदंडोर्थदेहतः। गुरुदंडोप्यर्थतःस्यात्संवादेव्रततोपिच।राजदंडोबलात्त्वस्याद्दोषस्यगुरुलाघवात्। संवादेदंड्यतानास्तिजल्पादौचकथंचन। तत्त्वविप्लवकर्तारंसंसत्सुचपराजितं। छित्त्वाजिह्वांचकाकांकंराजाराज्याद्विवासयेत्।अन्यसाम्यमभेदोवानीचतावाकुतश्चन। विष्णोःश्रीपूर्वकाणांचव्यत्यासोगुणदोषतः। तद्भक्तेरन्यधर्मत्वंपंचैतेतत्त्वविप्लवाः। तत्त्वविप्लावकंशूद्रंवैश्यंक्षत्रियमेववा । हन्यादेवाविचारेणविप्रजिह्वांतथोद्धरेत्। स्वसिद्धांतेप्रमाणंचपरसिद्धांतदूषणं । वक्तव्यमुभयंवादेजल्पेचेतिस

तांमतं । अवाक्यदूषणंतर्कादागमादेवसाधनं । वाक्यतात्पर्यविज्ञस्यैमानमन्यन्नचान्यथा । सतोरेवयदास्पर्धागुणतोर्थार्थमेववा । तदाजल्पःसमुद्दिष्टस्तत्रविद्यांपरीक्षयेत् । विद्यापरीक्षापूर्वाहिसत्कथाजल्पउच्यते । सर्वज्ञावैष्णवाःपंचसप्तवोभयसंमताः । अधिकावायथालब्धाःप्राश्निकास्तुपरीक्षकाः । उभयोःप्रश्नकर्तृत्वात्प्राश्निकाइतिकीर्तिताः । तदभावेगुणोद्रेकंदर्शयेतांपृथग्जने ।विद्यासाम्येकथाकार्याह्यन्यथैकपराजयः।विद्योनोदंच्यएवस्याद्यदिनोचस्यशिष्यतां । व्रजेत्पश्चाद्यथावादएवंजल्पःप्रकीर्तितः । अर्थनिर्णयहेतुत्वाद्वादेप्रश्नोजयेपितु । नजल्पेतुपुनःप्रश्नःसभ्यानुज्ञांविनाभवेत् । स्पर्धासतांवितंडास्यात्तत्त्वविप्लावकैर्यदा । मूलपक्षग्रहापेतावितंडाकविभिर्मता । सतामेववितंडास्यादसतांजल्पएवतु । एवंजल्पोवितंडेतिह्युभयोःसहिताकथा।अप्रकाश्यःस्वपक्षोहिपाषंडानांयतस्ततः । अग्रहेणैवपक्षस्यतर्कागमबलेनतु । दूषयेदेवपाषंडांस्तत्त्वविप्लावकान्सदा । तत्पक्षाणांनिषेध्यत्वात्तेषांपक्षग्रहोभवेत् । विष्णुभक्त्यन्यधर्माख्यस्तत्त्वविप्लवएवतु । बौद्धादीनांयतःसर्वेतत्त्वविप्लावकास्तथा । सर्वनास्तिकवादीवास्वमनीषामतोपिवा । तस्यापिपक्षंसंश्रित्यदूषयेद्वाक्ययुक्तितः। यस्यनैवागमोमानंतंब्रूयादागमाश्रयः।धर्मार्थोथवृथैवायंतवपक्षस्यसंग्रहः।धर्मार्थश्चेन्नधर्मोहिशक्योद्रष्टुंविना

गमात्। यथानुमीयतेहिंसापापहेतुस्तथैवहि । धर्महेतुत्वमप्यस्याअनुमातुंसुशक्यते।वृथापक्षंवृथाहन्याद्यदि कश्चित्किमुत्तरं। इत्यशक्तौसतांसर्वेसंभूयापिनिवारणं। कुर्युरेवासतांसंतस्तत्त्वविप्लाविनांजये । येषांविष्णोः समंकिंचिदधिकंवानतुक्कचित्। क्षराक्षराभ्यांभिन्नंचविष्णुंपश्यंतियेसदा। तारतम्यविदःसर्वजीवानांप्रकृतेर पि। भगवद्धर्मिणोनित्यंतेसंतःपरिकीर्तिताः। पराजितेष्वसत्सूक्तंराजादंडंप्रपातयेत्। जितेषुसत्स्वसद्भिस्तु राजोदासीनतांव्रजेत्। यावदेषांविजेतास्यादथदंडंनिपातयेदित्यादिब्रह्मतर्के ॥५॥ बाणस्त्वयोमयःप्रोक्तः शरोनालीस्यकीर्तितइत्यभिधानं। कर्मारस्तुतदाबाणंतीक्ष्णमंजलिकाभिधं। संदधानःशरेयांतंराजानंनद ददर्शहेतिपाद्मे ॥२॥ दीप्तेराकाशशब्दोक्ताश्रीर्हिसर्वाश्रयामता। तदाश्रयःपरोविष्णुःसोस्थूलादिगुणोम तइतिस्कांदे। पुनःप्रश्नःसर्वाधाराप्रकृतिरित्यनुपचरितत्वेनावधारणार्थं। आकाशएवेत्यवधारणात्। पुनरु क्तिःशब्ददोषोन्यूनाधिक्यादिकंतथा। नजिगीषुकथायांचकारणंस्यात्पराजये। क्वचिद्विद्याधिकस्यापिस्ख लनंसंभवेद्यतः। तत्त्वनिर्णयवैलोम्यंविलंबोवामुहूर्ततः। विद्यादौर्बल्यहेतुःस्यादतस्तस्मिन्पराजयइतिब्रह्मां डे। अतस्तत्त्वनिर्णयविरोधिपुनरुक्त्यादीनिनिग्रहः ॥७॥ प्रसिद्धस्थूलसूक्ष्मादिवैलक्षण्याज्जनार्दनः। अ

स्थूलादिरितिप्रोक्तोनैवस्थौल्याद्यभावतः । अनावृतेस्तमोनास्यस्वातंत्र्यान्नाद्यतेकचित् ॥८॥ द्यावापृथिव्यौ श्रीभूमीकेशौसूर्यविधूमतौ । दीप्तेःपृथुत्वाज्ज्ञानाच्चतथाह्लादविधेरपि । तदाधारोहरिर्नित्यंस्वातंत्र्येणप्रशासकः । आधारत्वंश्रियोयच्चतच्चविष्णोःप्रशासनात् । तद्वशान्नस्वतंत्रत्वंसस्वतंत्रोहरिःसदेतिमहामीमांसायां ॥ ९–११ ॥ नतस्यप्राकृतामूर्तिर्मांसमेदोस्थिसंभवा । नयोगित्वादीश्वरत्वात्सत्यरूपाच्युतोविभुरिति वाराहे । आदित्यवर्णंतमसस्तुपारइत्यादेश्च । नसत्तन्नासदुच्यते । अदुःखमसुखंसमं । नप्रज्ञंनाप्रज्ञमित्यादि च ॥ ८ ॥ इत्यक्षरब्राह्मणं ॥ ५ । ८ ॥ ॥ ॥

येयेऽवराःसुरास्तेतुपरेषांमहिमात्मकाः । महीत्युक्तंहिमाहात्म्यंमहिमानोहितन्मिताः । एवंहिमहिमाशब्दस्तद्वशत्वंवदत्ययं । यत्रमाहात्म्यवाचीस्यान्महत्त्वंमहिमातदा । त्रयस्त्रिंशत्सुराणांहिपरिवारास्ततःपरे । षण्णामेतेत्रयाणांतेतेद्वयोःसाधिकस्यतौ । एकस्यसोपिक्रमतःपराधीनस्वरूपिणः । पराधीनबलाश्चैवपराधीनप्रवृत्तयः । एकएवस्वतंत्रोसौभगवान्पुरुषोत्तमः ॥२॥ अग्रंविष्णुंनयेद्यस्मात्सुपर्णोग्निरुदाहृतः । प्रथितंहरिमादायवातीतिप्रथिवःस्मृतः । तद्भार्यापृथिवीनामयत्तदिच्छानुसारिणी । सर्वज्ञत्वात्तथायुष्ट्वात्सूत्रात्मावायुरुच्यते । श्रद्धानामै

वतपत्नीसर्वस्यांतर्निरीक्षणात्। अंतरिक्षमितिप्रोक्तादेवेभ्योधिकवीक्षणात्। आदिकालस्थितोयस्मादादि
त्यस्तुसदाशिवः । द्यौरुमाचसमुद्दिष्टावाग्रूपाद्योतिकायतः । तएतेसर्वदेवेभ्योविशिष्टास्तद्दशाःपरे । नक्षत्र
मिंद्रउद्दिष्टश्चंद्रःकामउदाहृतः । अत्राणात्सूर्यचंद्राद्यैराह्लादाच्चैवहेतुतः । वासयंतिजगद्यस्मादेतेष्टौवसवःस्मृ
ताः । ज्ञानादिषड्गुणाःषट्सुतदन्येभ्योधिकायतः । वसुष्वपितएवोच्चावींद्राद्याःपूर्वकीर्तिताः ॥३॥ प्राणा
द्यावायुपुत्रास्तुदशबुद्ध्यभिमानवान् । बृहस्पतिरितिह्येतेरुद्राइत्येवकीर्तिताः ॥४॥ मासाभिमानिनोयेतु
यमचंद्रयुताद्विषट् । धात्रर्यमाद्याआदित्याइंद्राविष्णूविनैवतु ॥५॥ स्तनयित्नोरभीमानीवायुजस्त्विंद्रउच्य
ते । सएववज्रइंद्रस्यसोशनिश्चाशनादरः । यज्ञोनामेंद्रपुत्रोयोजयंतइतिचोच्यते । सएवपशुमानित्वात्पश
वश्चेतिकथ्यते ॥६॥ एवंप्राधान्यतोदेवास्त्रयस्त्रिंशत्प्रकीर्तिताः । दक्षाग्निप्रमुखाःसर्वेप्राणाएवहिवायुजाः ।
रुद्राअपितदावेशात्पृथङ्नोदीरिताइह । कामएवानुविष्टत्वादनिरुद्धश्चनोदितः । मन्वावेशादिंद्रजस्तुसंख्या
यामनुवेशितः । अश्विनौनिर्ऋतिश्चैवकुबेरश्चविनायकः । अर्यम्णंशादिचतूषुविशेषावेशसंयुताः । अत्रो
क्ताअपिपृथिव्याद्याअंतर्यामिब्राह्मणेभवंति ॥७॥ षट्सुप्रधानास्तिस्रोहिवायुर्वींद्रमहेश्वराः । स्वभार्याणां

स्वाश्रयत्वात्तेलोकाज्ञानरूपतः । पदैक्याद्ब्रह्मवाय्वोस्तुपदसाम्याच्छिवस्यच । शेषस्यापितुनैवोक्तिःपृथक्
॥७॥ श्रद्धाचमारुतः । द्यौदेवाविहसंप्रोक्तावन्नंश्रद्धाप्रकीर्तिता । अतीतत्वाद्देवताभ्योनेतृत्वाच्चान्नमुच्यते ।
श्रद्धेतिवायोःपत्नीसा ॥ ८ ॥ प्राणोवैविष्णुरुत्तमः । णेत्येवानंदउद्दिष्टआसमंतात्प्रकृष्टतः । प्राणोहिभगवा
न्विष्णुरध्यर्धोवायुरुच्यते । अध्यर्धाहिगुणानित्यंवायोरध्यर्धएवतत् । नचैकत्वंभवेद्वायोस्तद्विशिष्टोयतोह
रिः । नचद्वितीयतातस्मिन्प्रीतिरभ्यधिकाहरेः । तेनाध्यर्धगुणोयस्मात्सर्वस्माद्देवतागणात् । नचाशक्यंन
चाप्राप्यमतोध्यर्धइतीरितः । अत्यंतरंगंयत्तस्मान्नहरेःपृथगीरिता । श्रीःस्वरूपविभेदेपिसर्वोत्कृष्टापिनित्य
शः । तस्याअपिपरोविष्णुर्गुणैःसर्वैरदोषवान् । एकइत्युच्यतेनित्यंयस्मान्नान्यस्तथाविधः । तत्परोवागुणो
द्रेकेब्रह्मासौगुणपूर्तितः । तथात्वेनयतोनित्यमविकारेणयातिहि । त्यदित्युक्तस्ततोविष्णुःसर्वदेवेश्वरेश्वरइ
तिमहामीमांसायां ॥ ९ ॥ शारीरोमनुरुद्दिष्टःकामःप्रद्युम्नउच्यते । आदित्यस्थस्तथारुद्रःश्रोत्रश्चंद्रउदाहृतः ।
छायामयस्तुनिर्ऋतिरादर्शेसूर्यएवच । पर्जन्यस्त्वप्सुपुरुषःशक्रःपुत्राभिमानवान् । अमृतंवायुरुद्दिष्टःस्त्रियः
श्रीर्गौरुमातथा । सत्यंब्रह्मासमुद्दिष्टोगरुत्मच्छेषकादिशः । आदेशनाद्दिशःप्रोक्तामृत्युर्यमउदाहृतः । अंत

र्गतेनरूपेणवायुरेवत्वसुःस्मृतः । पालकेनस्वरूपेणब्रह्मैवात्रप्रजापतिः । प्रकाशस्त्वांतरोज्योतिर्लोकोबाह्य इतीर्यते । मनःस्थितामनोनाम्नीबोधरूपत्वतोरमा । सैवाग्निस्थाऽदनान्नित्यमग्निरित्येवगीयते । हृदयंबुद्धि संस्थासात्वयनंहृदियत्ततः । चक्षुःसादृष्टिहेतुत्वादष्टानांलोकएवसेतिच । बुद्धिवृत्त्यपेक्षयाबहिःप्रकाशहेतुत्व मपिदेव्यानविरुध्यते । इमएवत्रयोलोकाइतिपूर्वोक्तानांदेवानामनुक्तौकथंलोकमात्रेसर्वदेवानामंतर्भावः । उक्तांगीकारेऽनंतर्भावःकथं । कथंचाम्न्यादिषु । नचावासमात्रमत्रविवक्षितं । प्रतिशरीरमपिसर्वदेवानामा वासान्नलोकादीनांविशेषः । सामर्थ्याधिक्यंचात्रविवक्षितं । एतेषुहीदंसर्वंषडिति । यदस्मिन्निदंसर्वमध्याप्नो त्सत्रह्मत्यदित्याचक्षते । महिमानएवैषामित्यादिषुषड्गुणोद्रेकादीनामुक्तेः । अंतर्भावस्यचमहिमकारणक त्वोक्तेः । इदंसर्वंगुणषट्कंपूर्णंगुणषट्कमित्यर्थः । इदंशब्दोविवक्षितत्वादयंभगवानितिवत् । एवमेवेदंसर्वम मध्याप्नोदितिच । गुणाधिक्येनतदधीनत्वेविवक्षितेनिवासत्वादिकमंतर्भवति । उत्तमानामधिकव्याप्त्यादेः । नतुनिवासत्वादौगुणाधिक्यादिकं । कथंचतन्महिमत्वेनांतर्भावमुक्त्वानिवासत्वमात्रेणांतर्भावउच्यते । कथंचान्यथाकामादीनांप्रसिद्धमहिमानांस्त्रीमात्रादिकंदेवतोच्यते । प्रसिद्धंचैतत् । आत्मादेवानांभुवनस्य

गर्भः । आत्मातेवातः । इंद्रोवैदेवानामोजिष्ठः । ब्रह्मादेवानांप्रथमःसंबभूव । अयंवावशिशुर्योयंमध्यमःप्राणः । तमेतासप्ताक्षितयउपतिष्ठंते । तद्याइमाअक्षँल्लोहिन्योराजयस्ताभिरेनंरुद्रोन्वायत्तोयच्छुक्लंतेनेंद्रः । अश्वमेधःक्रतुश्रेष्ठोज्योतिःश्रेष्ठोदिवाकरः । ब्राह्मणोद्विपदांश्रेष्ठोदेवश्रेष्ठश्चमारुतः । वायुर्भीमोभीमनादोमहौजास्सर्वेषांचप्राणिनांप्राणभूतः । अनावृत्तिर्देहिनांदेहपातेतस्माद्वायुर्देवदेवोविशिष्टः । क्रतुंसचंतमारुतस्यवेधसः । वायोरात्मानंकवयोनिचिक्युः । आत्मतएषप्राणोजायते । योवायौतिष्ठन् । देवानांदेवतावायुर्वायोर्देवोजनार्दनः । सप्राणमसृजत । प्राणाच्छ्रद्धां । एतस्माज्जायतेप्राणः । रुद्रंसमाश्रितादेवारुद्रोब्रह्माणमाश्रितः । ब्रह्मामामाश्रितोनित्यंनाहंकंचिदुपाश्रितइत्यादिषुसर्वत्र । श्रियःप्रसादंसकुशेशयेशयःश्रितःसचिंत्यःप्रशशंसशौरिमित्यादिच ॥ १०–१७ ॥ दिशोवेदसदेवाःसप्रतिष्ठाइतियाज्ञवल्क्यवचनं । सर्वप्रतिष्ठात्वेनब्रह्मणोपिज्ञानंभवतीतिकिंब्रह्मविद्वानित्यस्यचोत्तरं ॥१९॥ यदिदिशोवेत्थतर्हिकिंदेवतोस्यां । आदित्यस्याश्रयश्चक्षुर्नामास्वायंभुवोमनुः । चक्षुस्थोदृष्टिशक्तीशोरूपात्मेंद्रस्तदाश्रयः । बुद्धितत्त्वात्मिकोमाचशक्रस्यापिसमाश्रयः ॥ २० ॥ एवंयमस्याश्रयश्चयज्ञमान्यनिरुद्धकः । दक्षिणामानिनीदेवीरतिरेवतदाश्रयः । ॥५१०॥

श्रद्धारूपःसदाकामस्तस्याअपिसमाश्रयः । हृदयात्मिक्युमातस्यकामस्यापिसमाश्रयः ॥ २१ ॥ अब्देवतास
दाचंद्रोवरुणस्यसमाश्रयः । रेतआत्मासुरगुरुःसोमस्यापिसमाश्रयः । तस्याप्युमैवाश्रयःस्यात्तस्यैवतुदिगी
शितुः ॥२२॥ सोमस्यदीक्षारूपातुशतरूपासमाश्रयः । तस्याःसत्यात्मकोदेवोमनुरेवसमाश्रयः । तस्याप्युमै
वाश्रयःस्यात्त्वष्टृरूपस्यनित्यदा ॥२३॥ मध्यदिक्स्वामिनोग्नेश्चस्वाधारोवाग्बृहस्पतिः । तस्याप्युमैवहृदयरू
पानित्यंसमाश्रयः ॥२४॥ तस्याःसमाश्रयोरुद्रस्त्वमहंचेतिरूपवान् । अहंकारात्मकोनित्यमात्मोमापरिकीर्ति
ता । बुद्ध्यात्मनैवाततत्वाद्यद्यस्यानाश्रयोहरः । तदाबोधात्मिकाशक्तिर्नास्यादेहाभिरक्षणे । अरक्षितान्मा
नुषादीन्श्वानोवाऽद्युर्वयांसिवा ॥२५॥ शिवस्यचतथोमायाःप्राणात्माशेषआश्रयः । शेषस्यापानरूपासाभा
रत्येवव्यपाश्रयः । तस्याव्यानाभिधोवायुर्विशिष्टानोयतोहिसः । उन्नेतृत्वादुदानाख्यातस्यश्रीराश्रयःसदा ।
समानाख्योहरिस्तस्याःसहैवह्यानयत्यसौ । स्वावरस्यानकास्त्वन्येसर्वेषांचेष्टकोहिसः । सएषभगवान्नैवंश्रीव
दन्याश्रयोहरिः । नचब्रह्मादिवद्विष्णुर्नैवासौबद्धवत्क्वचित् । नचमुक्तवदीशेशःकुतएवजडोपमः । अग्राह्यो
शीर्यसंगोसावसितश्चनरिष्यति । नहिसर्वात्मनाक्वापिकेनचिज्ज्ञायतेक्वचित् । स्वल्पोपिशीर्यतेनैवकारणा

त्कार्यतोपिवा। नलिप्यतेजगन्नाथःक्वचिद्दोषेणकेनचित् । भूतपूर्वोभविष्योवाबंधोनास्यकुतश्चन । नचना
शोभवेत्कापिननशिष्यतिचक्वचित्। अन्यत्सर्वंगृहीतंहितेनज्ञानादिनासदा । अशीर्यत्वादयोन्येषांसर्वेषांत
त्प्रसादतः। अतस्तस्यातिवैषम्यान्नेतिनेत्याहतंश्रुतिरित्यादिच । तद्गुणानांसुपूर्णानांविप्रुडंकप्रतिबिंबितं। श्री
र्भुंक्तेतद्गुणान्ब्रह्मातस्यरुद्रादयोपिचेत्यादिच। अहर्ज्ञानमस्यलीनमित्यहलींकएवाहलिकः। अज्ञेत्याक्षिपति ।
नहिगृह्यतइत्यादिनाग्रहणशीरणादिषुसर्वप्रमाणाभावंदर्शयति। नेतिनेत्यादिरूपेणविज्ञापितगुणोपितु। वि
शेषापेक्षयापृष्टोनशाकल्योविवेदतमितिब्रह्मांडे । तदपेक्षांविनैवासौनिर्गत्यपुरुषोत्तमः । वहत्येवानिशंसर्वं
निरूढंतेनतज्जगत्। प्रतिप्रतिस्थितोरूपैर्यस्माद्धत्तेहरिःसदा । अतःप्रत्यूह्यतेतेनव्यक्ताव्यक्तमिदंजगदितिब्र
ह्मतर्के। नविनोपनिषद्भिःसज्ञेयःकेनापिकस्यचित्। अतऔपनिषत्कंतंप्राहुर्विष्णुंसनातनमितिच ॥ २६ ॥
प्रश्नोवादेचजल्पादौकर्तव्यःप्रतिवादिना । तदुक्तिमात्रेप्रामाण्यंयदिनास्यागमांतरं। अपेक्षितंयदाशंकादर्श
नीयस्तदागमः। निःशंकत्वेनयोवक्ताप्रश्नानामुत्तरंसदा। आनुकूल्येनागमानांनाशंक्यंतद्वचःक्वचित्। दश ॥५११॥
तालोदशमुखोललाटत्रिंशकस्तथा । सार्धोन्नतश्चैवपुनःपर्यग्दशशिरास्तथा। पंचोराःसप्तपादोयोनाशंक्यंत

द्वचःक्कचित्। नवांगुलमुखोयस्तुगलेचचतुरंगुलः।चतुर्विंशांगुलतनुस्तद्वाक्यंदेवपूजितं । प्राधान्याल्लक्षणोपे
तोदुर्लक्षणयुतोपिसन्। तस्यापिवाक्यंमानंस्यात्किमुसर्वयुतस्यतु।प्रायोदेवाश्चऋषयोनसर्वशुभलक्षणाः। ऋ
तेविष्णुंसुरश्रेष्ठंब्रह्माणंवाप्यनंतरं। यस्मान्नविदुषांवाक्यमाशंक्यंकेनचित्क्कचित्। तस्माद्वेदेषुसर्वेषुकथाःप्रश्नो
त्तरात्मिकाः। नप्रमाणांतरंतत्रपृच्छंतिघटनांविना । एतस्मादाश्वलाद्याश्चपप्रच्छुर्नैवकुत्रचित्। आगमंयाज्ञ
वल्क्योक्तेरन्यंतंमिथिलोपिचेतिब्रह्मतर्के । यश्छिन्नविचिकित्सस्तुच्छिनत्त्यपिचसंशयान्। तस्यपर्येषणंकु
र्यात्प्रतीच्छन्नोतदक्षिणामितिचभारते। षण्णवत्यंगुलोयस्तुन्यग्रोधपरिमंडलः। दशतालश्चतुर्हस्तःसदेवैरपि
पूज्यतइतिवायुप्रोक्ते। अतएवचसर्वागमेषुप्रतिसंहितमाचार्यलक्षणमुच्यते॥ध॥यथावनस्पतौवृक्षइत्ययंश
ब्दोऽमृषातथैवपुरुषेपुरुषशब्दोविद्यमानएव। सचनित्यत्वेसंभवति । पुरुकालेपिसन्पुरुषइति। स्त्रावमध्येय
त्स्थिरंविद्यतेस्थिसल्लीनंतद्दारुसंश्लिष्टपाशवत्। वृक्षोमूलाद्रोहतीत्यंगीकारमात्रं । यत्समूलमावृहेयुरितित
स्यापिदूषणात्। अन्यस्यरेतसोजननमपिजीवतःपुरुषांतरस्याभावे। प्रलयेतुसर्वप्रलयात्कस्मादुत्पत्तिः। तत्पृ
ष्टंसर्वंवक्तुमशक्तत्वात्पुरुषस्यपुनरुत्पत्तौकारणंभगवंतंजानंतोपितूष्णीमृषयोबभूवुः। पुरुषनामकत्वान्नित्य

स्यजीवस्ययावन्मुक्तिपुनरुत्पत्त्याभवितव्यंनशरीरेणसहनाशः । तस्यचस्वोत्पत्तावस्वातंत्र्यादन्येनोत्पादके नभाव्यं । कोसाविति प्रश्नाशयः । तेषुतूष्णींभूतेषुस्वयमेवपरिहरतिविज्ञानमानंदंब्रह्मेति । तस्याप्यन्यउत्पादकइत्याशंकामाभूदितिजातएवनजायतइत्याह । पुरुषांतरापेक्षयापुनःशब्दोनतुक्रियाभ्यासापेक्षया । एकएवहरिर्बंधुःपुनरन्योनविद्यतइतिवत् । रातिरिष्टः । तिष्ठमानस्यतद्विदःपरायणं । विजित्यसर्वान्पप्रच्छ याज्ञवल्क्यःपुनर्मुनीन् । यथावनस्पतौवृक्षशब्दएवंयथार्थतः । पुरुषेपिहितच्छब्दोनित्यत्वादेवयुज्यते । तस्मान्नास्यशरीरेणनाशस्तस्मात्पुनर्जनिः । आमुक्तेर्भवितानित्यंकुतस्तदितिचोच्यतां । रेतसोजननंयावत्प्रलयस्तावदेवहि । निर्मूलस्यचवृक्षस्यप्रलयेपुरुषस्यच । पुनरुत्पादकोयस्तंवदंतुममकृत्स्नशः । धानाजात इवायंहिदृश्यतेविदुषांतरुः । अस्वातंत्र्यात्तुविदुषांनैवतत्कारणंभवेत् । अंजसाप्रेत्यसंभूतिकारणंतद्वदंतुनः । प्रेत्यसंभूतिकर्ताहिस्वतंत्रोघटतेयतः । इतिपृष्टास्तुमुनयोनवक्तुंशेकुरंजसा । तद्वेत्तारोपितत्प्रश्ननिर्मूलनबलोज्झिताः । अधार्ष्ट्यात्तत्प्रभावेनधर्षितानाशकन्यदा । स्वयमेवतदोवाचयाज्ञवल्क्योमहामुनिः । पूर्णानंदो हरिर्नान्यःकारणंसृज्यसर्जने । नैवास्यजनकःकश्चिन्नित्यजातोह्यसौहरिः । सप्रियःसर्वदातॄणांज्ञानिनांपरम

॥५१२॥

प्रियः । येतुतद्भाविता नित्यंतेषामेषपरायणमितिनारायणीये ॥२८॥ इतिशाकल्यब्राह्मणं ॥ ५ । ९ ॥
इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्येपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥
अणुर्भगवांस्तद्विषयान्निर्णयान्वक्तुंवा॥१॥प्रतिष्ठाप्रतिमाप्रोक्ताप्रतिरूपेणसंस्थितेः।प्रतिमाधिकसादृश्यान्मु
ख्याविष्णोःसदारमा । दीप्तत्वादासमंतात्साचाकाशइतिगीयते। प्रत्येकंविष्णुरूपाणामन्यदायतनंपृथगित्य
ध्यात्मे।प्रतिमानमवस्थानंरहस्यंनामसार्थकं।चतुष्टयंयदाज्ञातंसम्यग्विद्याफलंतदेतिच।काप्रज्ञतावागेवेत्यादे
र्धर्मधर्म्यभेदः।अमिताक्षरंपंचरात्रंविद्येत्याहुर्मनीषिणः।मिताक्षरंश्लोकवाच्यमुभयंवेदईर्यतइतिब्रह्मांडे। सूत्रं
तुब्रह्मसूत्राख्यंमहामीमांसिकातथा।तथासांकर्षणंसूत्रंब्रह्मतर्कादयस्तथा ।प्रकाशिकानिर्णयश्चतत्त्वनिर्णयए
वच। व्याख्येतिकथिताःसर्वाःस्वयंभगवताकृताः। बृहत्तर्कादयःसर्वाअनुव्याख्याःप्रकीर्तिताइतिप्रतिसंख्या
ने। वाग्विष्णुर्वाचकत्वेनप्राणःप्रणयनात्स्वयं । मनोमंतृत्वतोनित्यंसचक्षुःसर्वदर्शनात् । श्रोत्रंश्रवणशक्ति
त्वाद्धृदयंहृद्गतोयतइतिप्रत्याहारे । अन्नंप्राणंचक्षुःश्रोत्रंमनोवाचमितीत्यादिच । वागादिषुस्थितंविष्णुंयउ
पास्तेसदैवतु । वागादिनाम्नानैनंसप्रजहातिकदाचनेतिसत्तत्त्वे । अतआयतनमेववागिंद्रियादि । परमंब्र

ह्येतिवचनान्नवागिंद्रियादिमात्रमुपास्यं । प्रतिमाद्यंहरित्वेनपृथिव्याद्यमथापिवा । इंद्रियप्राणजीवाद्यमथ वायउपासते । मिथ्योपास्तिमतांतेषांनिष्कृतिर्नकदाचन । अतिदुःखेपतंत्यद्धातमस्यंधेपतंगवदित्युपास नानिर्णये । सर्वेंद्रियेषुयाविष्णोरुपासायुगपत्सदा । देवानामेवयोग्यासातयादेवत्वमाप्नुयुः । सर्वदेवपदेयो ग्याःसायुज्यंस्वोत्तमेष्वथ । संप्राप्यब्रह्मणासार्धंप्राप्नुयुःपुरुषोत्तमं । दुहंतिसर्वभोगांश्चतेभ्योन्येमुक्तिगानराः । स्वोत्तमेभ्यश्चदेवेभ्यस्तेमुक्ताहरयेसदेतिच।प्रविश्यदेहंयोभोगःस्वरूपव्यतिरेकतः । सायुज्यमितितंप्राहुःसंयु क्तत्वाद्विशेषतइतिच । इंद्रियेषुस्थितंविष्णुमुपासीतक्रमेणतु।सदादेवपदायोग्यःसमानुषसुरोभवेत्। मानुषा देवलोकस्थास्तेप्रोक्तामानुषाःसुराः । मानुषादेवसायुज्यंयांत्युपासनयानयेतिच। ऋषभान्गजमिश्रांस्तुक्षत्रि योगुरुदक्षिणां । विप्रोदद्याद्वृषानेववैश्योगाःप्रतिविद्यकमितिचमानसंहितायां । अन्ययाविद्ययामुक्तिःसुरा णामन्ययानृणां । तत्रापियोग्यताभेदात्प्रतिभेदाअवांतराः।ययायस्यविमुक्तिःस्यात्तद्दातामुख्यतोगुरुः।एक देशेगुरुत्वंस्यादन्यविद्याप्रदस्यत्वितिच॥२॥ प्राणसंस्थस्यवैविष्णोःसंप्रीत्यैभोजनंभवेत्।तदिच्छयैवचौर्यादि कुर्युरज्ञाअपिध्रुवं।तथापितंनजानीयुःप्राणात्मानंजनार्दनमितिप्रवृत्ते ॥३॥ यच्चक्षुषिस्थितंरूपंविष्णोश्चक्षुस्त ॥५१३॥

दुच्यते।शब्दादेरप्यापरोक्ष्येतद्धेतुर्विश्वनामकं।तद्गतस्यततोविष्णोःकंठस्थानागमोयदा।तदास्वप्नोभवेज्जाग्र
द्दर्शनंनैवजायते।चक्षुर्निमीलनंचस्यात्सर्वेंद्रियगुणैःसह।चक्षुरात्मा ततोविष्णुःसत्वमित्यभिधीयतइतिच।४।
सर्वव्यापीतुभगवाननंतइतिकीर्तितः।दिङ्नामासतुविज्ञेयोदिक्षुस्थोनित्यदेशनादितिच ॥५॥ मनस्थितस्य
यद्विष्णोःसंबंधादेवकामतः। जातःसुतःसुखेहेतुःपरानंदोहरिःकिम्वितिब्रह्मतर्के ॥६॥ सदाप्रतिष्ठितानिभवं
तिविशेषतोपिप्रतिष्ठितानिसुप्तौ।हृदयेसर्वशोव्यापीप्रादेशःपुरुषोत्तमः। जीवानांस्थानमुद्दिष्टःसर्वदैवसनात
नः।हृत्कर्णिकामूलगतःसोंगुष्ठाग्रप्रमाणकः।मूलेशइतिनामास्मिन्सर्वेजीवाःप्रतिष्ठिताः।अंगुष्ठमात्रेपुरुषेकर्णि
काग्रस्थितेहरौ। प्रविशंतिसुषुप्तौतुप्रबुध्यंतेततस्तथा। सोयंत्रिरूपोभगवान्हृदयाख्यःप्रकीर्तितइतिच।स्थान
मायतनंप्रोक्तंप्रतिष्ठाधारकःपुमानितिच ॥ ७ ॥ इतिषडाचार्यब्राह्मणं ॥ ६ । १ ॥ ॥
स्वयोग्यंज्ञानंश्रोतुंसिंहासनादवरुह्योपसदनंकृत्वोवाच।यत्स्वात्मनाप्राप्यंमुक्तौतदुपास्यैवमुक्तिर्भवतीत्यतः
प्राप्यंपृच्छति। वृंदैःप्राप्यतमत्वात्तुवृंदारकइतिस्मृतइतिचपाद्मे ॥१॥ राज्ञांहृदयसंस्थोयइंद्रोनामजनार्दनः।
सइंद्रेचयमेचैवसंप्राप्योमुक्तराजभिः। तस्मात्तेषामुपास्यःसविराण्णामातदाश्रया। श्रीः ॥२॥ तयोःस्तुतिरे

षाहिप्राणेनक्रियतेसदा । कर्णौपिधाययाज्ञेयासर्ववेदात्मिकाहिसा । काशनात्सर्वजीवानामाकाशइतिसास्तु
तिः । जाग्रतांसर्वजीवानांसविष्णुर्दक्षिणाक्षिगः ॥ ३ ॥ तस्यपूर्वदिशींद्राग्नीसभार्यौसंप्रतिष्ठितौ । यमरा
क्षसौदक्षिणस्यांवरुणोवायुरेवच । पश्चिमस्यामुत्तरस्यांसोमेशानौप्रतिष्ठितौ । ब्रह्माप्रधानवायुश्चतथोर्ध्वायां
दिशिस्थितौ । अधरायांशेषकामौसभार्याःसर्वएवच । एकैकस्यांहिचत्वारोनेतृत्वात्प्राणनामकाः । इंद्रिया
भिमतेश्चैवप्राणाइत्येवशब्दिताः । त्वत्प्रसादाद्यदभयमस्माकंप्राप्तंतदेवतवतृप्तयेस्तुनान्यद्वयंप्रत्युपकर्तुंशक्नु
मइत्यर्थः । सभगवान्स्वकृतेनतुष्येदितिवत् । इंधोदीप्तः । जीवभोगस्यभोक्तेशोजीवस्तद्भोगभुङ्नतु । विवि
क्तभुगिवातोसौभगवान्पुरुषोत्तमइतिपाद्मे ॥ ४ ॥ इतिकूर्चब्राह्मणं ॥ ६ ॥ २ ॥ ॥
याज्ञवल्क्योवरंदत्वाराज्ञासंवादकामुकः । वैदेहनगरंप्रायात्संतोयच्छास्त्रलोलुपाइतिस्कांदे । तथापिसम्राडेव
पूर्वंपप्रच्छ ॥ १ ॥ आत्माभगवानेवास्यज्योतिः । भावेऽभावेपिसूर्यादेर्जीवानांविष्णुरेवहि । ज्योतिस्तथाप्यभा
वेतुतज्ज्ञेयंहिविशेषतः । अस्वातंत्र्यात्तुजीवस्यद्योतयन्बुद्धिमस्यसः । प्रवर्तयतिसर्वेशस्तमस्यपिजनार्दनइ ॥५१४॥
तिच ॥ ६ ॥ स्वातंत्र्याद्ध्यायतीवासौध्याययञ्जीवमंजसा । गृह्णातीवग्राहयन्सजीवंसर्वेश्वरेश्वरः । सदाविज्ञानपू

र्णोसौसमानोसौसदासमः। अविकारात्समानःसञ्जीवमादायसंचरेत्। उभौलोकौस्वापकत्वाद्भूत्वासौस्वप्न नामकः। इमंलोकंजाग्रदाख्यंमृत्युरूपात्मकंसदा। बहुपापैकहेतुत्वात्तारयेस्वप्नमानयन्। इमंलोकंचभूराख्यं तारयित्वांतरिक्षगं। जीवंकुर्यान्मृतौविष्णुर्भूलोकःक्षिप्रमृत्युमान्। बहवोमृत्यवश्चात्रमृत्योरूपाण्यतस्त्वयं। पापहेतुत्वतश्चायंभूलोकोमृत्युरूपकः। जाग्रच्चपृथिवीचैवद्यौःसुषुप्तिस्तथैवच। स्वप्नश्चैवांतरिक्षंचज्ञेयाअन्यो न्यनामकाः। तद्व्यभिप्रायिकायस्मादुभौलोकावितिश्रुतिः॥७॥ सवाअयंजायमानइतिचद्याश्रयाश्रुतिः। यस्यज्योतिरयंविष्णुःसपरामृश्यतेतथा। यदातुभगवानुक्तस्तदास्वातंत्र्यतोविभुः। म्रियमाणोजायमानइ त्युक्तस्तन्नियामकः। फलदानायपापानांग्रहस्संसर्गउच्यते। मोक्षदानेफलादानाद्विजहातीतिचोच्यते।जीवो पिमुक्तिकालेतुहातापापस्यकथ्यते। स्वर्गःसुषुप्तिरित्याख्यामुक्तेरपियतःसमा। परलोकेयतोमुख्योमुक्ति रेवनचापरः। अतोह्युसुप्तिमोक्षाणामभिप्रायादिदंवचः। सुप्तिरित्यादिकंस्वेतिविष्णोराख्यासुखत्वतः। पुन रागमनंनाममुक्तानामपिविद्यते। प्रलयेतुप्रविश्यैनंभगवंतंजनार्दनं। स्थित्वाज्ञानाविलोपेननिर्गच्छंतिपुन स्ततः। नचज्ञानसुखादीनांतेषांसृष्टौलयेपिवा। विशेषःकश्चिदंतश्चबहिश्चैवरमंतिते। स्वापयत्येनमितिस

स्वपितीत्युच्यतेहरिः। आनंदपापलोकादेर्दर्शनंस्वप्नसुप्तयोः। अपिविष्णोःसदैवास्तिनजीवस्यकथंचन। अत्रायंभगवान्विष्णुर्जीवस्यस्वयमेवतु। ज्योतिर्विशेषतोभूयान्नैवान्यज्ज्योतिरत्रयत्। नहिजीवःस्वयंद्रष्टुंसुप्तःशक्नोतिहिध्रुवं। अतःसनैवजीवोयंसर्वंपश्यतिसूक्ष्मदृक् ॥८।९॥ स्वप्नेंतरिक्षेस्वर्गेवानरथाद्याःपुरास्थिताः। तदैवतत्कर्मयोग्यान्निर्मिमीतेहरिःस्वयमित्यादिमहामीमांसायां। जीवपक्षेप्रसिद्धत्वात्कतमआत्मेतिप्रश्नोनयुक्तः। नचजीवःसमानःसन्नुभौलोकौसंचरति। सुखदुःखविशेषवत्त्वात्। नचसुखादेर्मिथ्यात्वेकिंचिन्मानं। याथातथ्यतोर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यःसमाभ्यः। असत्यमप्रतिष्ठंतेजगदाहुरनीश्वरं। वैधर्म्याच्चनस्वप्नादिवदित्यादिभगवद्वचनविरुद्धत्वाच्च। नचैतन्नासीदस्तिभविष्यतीत्यनुभवः कदाचिद्भविष्यतीत्यत्रकिंचिन्मानं। किंचित्कालंस्थिरत्वमात्रस्यशून्यवादिनामपिसिद्धत्वाद्वैधर्म्याच्चनस्वप्नादिवदित्यादिवचनंव्यर्थंस्यात्। अतोनकदाचिदस्यनासीदस्तिभविष्यतीत्यनुभवोभविष्यतीत्यभिप्रायेणैवतद्वचनं। नचतथानुभवेशून्यस्यानिर्वचनीयस्यचकश्चिद्विशेषः। नचशून्यवादिनांतद्वादिनांचकश्चिद्विशेषोमोक्षे। नचनित्यज्ञानस्वरूपमस्तीतिवचनेनकश्चिद्विशेषः। ज्ञेयाभावेज्ञानस्याप्यभावात्। नहिज्ञेयरहितंज्ञानंनामास्तीत्यत्रकिं

चिन्मानं।नचस्वविषयंतदितितेषांपक्षः । तदाकर्तृकर्मविरोधआपततीतिहितेषांवचनं । नचजानातीत्यादि कर्तृत्वंज्ञानस्यतैरंगीक्रियते । निर्विशेषत्वांगीकारात् । अतःशून्यवादिनएवतेपि।स्वप्नोभूत्वास्वापकोभूत्वा। नहिजीवोपिस्वप्नएवभवति । स्वापंनयतीतिस्वप्नइतिचव्युत्पत्तिः ॥ ७ ॥ जायमानोम्रियमाणःस्वपितीत्या दितुक्त्वाविवाहंतुकुरुप्रवीराः । तदेतन्मेविजानीहियथाहंमंदधीर्हरे । सुखंबुध्येयदुर्बोधंयेषांभवदनुग्रहा त् । जज्ञेबहुज्ञंपरमाभ्युदारं । द्रष्टुश्चक्षुषोनास्तिजिह्वेत्यादिवदंतर्णीतणिच्त्वेनभवति । स्वातंत्र्यस्नेहयोरंत र्णिजितिहिसूत्रं । कथमन्यथास्वयंनिहत्यस्वयंनिर्मायस्त्रंवंत्यःसृजते । सहिकर्तास्वप्नेनशारीरमभिप्रहत्यासु प्तःसुप्तानभिचाकशीतीत्यादियुज्यते । उक्तार्थेचस्वप्नेनशारीरमित्यादिजीवेश्वरभेदमंत्राउक्ताःप्रमाणत्वेन । ईश्वरोजीवस्यभयानिपश्यन्जक्षदिवहसदिव।प्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तःप्राज्ञेनात्मनान्वारूढइत्यादिषुचाभ्या सेनसर्वत्रभेदएवनिर्दिश्यते । सुषुप्त्युत्क्रांत्योर्भेदेनेतिचनिर्णयात्मकंभगवद्वचनं । नचावस्थाभेदेनजीवभेदो व्यावहारिकोप्यस्तीत्यत्रकिंचिन्मानं । नहिजाग्रत्स्वप्नस्थश्चद्वावित्यज्ञप्रयोगोपिकश्चिदस्तिलौकिकः । नचभ्र मस्तादृशः । तस्माद्भगवानेवात्रोच्यतेसर्वकर्तृत्वेन।वेशांतावेश्यागृहाः । सुषुप्तिमोक्षोभयविवक्षयैवतद्वचनम

पिभगवताप्युक्तंस्वाप्ययसंपत्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतंहीति। उभयापेक्षमित्युक्तेमोक्षस्थसुप्तिरितिमंदस्याशं
कास्यादतोमोक्षेसुप्तिरेवनास्तीतिज्ञापयितुमन्यतरापेक्षमित्युक्तंनत्वन्यतरएवार्थइति।ज्ञानेविकल्पायोगात्।
अतोवस्थाश्चलोकाश्चसर्वेविवक्षिताः। सर्वावतःआसमंतात्सर्ववतःसर्वज्ञानान्युपादाय। बाह्यप्रकाशोभेत्यु
क्तोज्योतिरांतरउच्यते। सुखंस्वरूपभूतंयदानंदइतिकथ्यते। मुन्नामविषयोत्थंयत्प्रकृष्टविषयात्प्रमुदितिच।
शुक्रंजीवमादाय। शोकेनरत्यायुक्तत्वाच्छुक्रोजीवउदाहृतइतिच। रत्यानंदौपूर्णनित्यौहितौतेनहिरण्मयः।
स्वर्णवर्णतयावापिवासुदेवोहिरण्मयः। प्रधानहंसरूपत्वादेकहंसइतीरितइतिच। अंशेनजीवमादायक्वचि
दीशोबहिर्नयेत्। स्वप्नेषुफल्गुनंयद्वत्कृष्णःकैलासमानयत्। वासनारूपकान्प्रायस्त्वंतरेवप्रदर्शयेत् ॥८–११॥
अतोबहिःकुलायादित्यपिवाङ्नविरुध्यतइतिच।उच्चावचेषुरूपेषुप्रविशन्पुरुषोत्तमः। बहुरूपत्वमायातिस्वप्ने
सजगतःप्रभुरितिच।मोदरूपत्वतोविष्णोस्त्रीभिर्मोदोविडंबनं ॥१२॥१३॥ जीवस्यमृतिकालेचस्वप्नकालेचके
शवः।एवंविधानिकर्माणिकुर्वाणोपिनदृश्यते।तथाजागरितेसुप्तौमुक्तेरेवतुदृश्यते। तथापिनायतेभ्यस्तंज्ञानी ॥५१६॥
ब्रूयाज्जनार्दनं। यस्यगोचरतांविष्णुःकदाचिन्नप्रपद्यते। तस्यायतस्यपापस्यभेषजंनहिविद्यते। सुप्तिकालेप्य

यंविष्णुःसदाजागरितात्मकः । यानिजागरितेपश्येत्तानिसुप्तेपिपश्यति । नित्यज्ञानस्वरूपत्वाद्भगवान्पुरुषो
त्तमः । नित्यानन्यप्रकाशत्वेप्यन्यज्योतिर्यदाभवेत् । तदास्यात्संशयोऽज्ञानमित्यत्रेतिविशेषणमितिच । जीव
स्यापिस्वप्नावस्थायांजागरितत्वेऽस्येतिविशेषणंव्यर्थं । पूर्वोक्तमपिमोक्षायैवभवति । अतऊर्ध्वंविशिष्टमोक्षा
यब्रूहि । स्वयोग्यभगवद्दृष्टेःसर्वैर्मुक्तिरवाप्यते । पुनर्ज्ञानांतराधिक्यात्सुखाधिक्यंविमोक्षगमितिब्रह्मतर्के ।
स्वप्नसुषुप्त्युभयाभिप्रायेणतानिसुप्तइत्युक्तं । तत्रसुषुप्तिमात्राभिप्रायेणसवाएषएतस्मिन्संप्रसादइत्याह । य
त्रोभयविवक्षास्यात्परामर्शस्तदोभयोः । एकस्यापिभवेन्नैकविवक्षायांक्वचिद्द्वयोरितिशब्दनिर्णये ॥१४॥ स्वप्ना
ख्यांतस्थानंस्वप्नांतं । अंतःस्थानंस्थलंवासःप्रदेशइतिचोच्यतइतिच । स्वप्नांतंचबुद्धांतंचेत्यत्रापिस्वप्नांतश
ब्दःस्वप्नसुषुप्त्युभयाभिप्रायेण । शुभाशुभंतुदृष्ट्वैवस्वप्नेजागरितेपिच । असंस्पृष्टःसदादुःखैश्चरतीशःपुनःपुनः ।
स्वप्नसुप्त्यात्मकंकूलमेकंबुद्धात्मकंपरं । महामत्स्यइवासंगीचरत्येकोजनार्दनः ॥ १५–१८ ॥ यंविष्णुंश्येनव
च्छ्रांतोजीवोजागरितेभ्रमन् । स्वप्नेचसुप्तावभ्येतिसंश्रांतःसद्गृहंयथा । स्वित्यानंदःपरोविष्णुस्तमाप्तःसुप्तउच्य
ते । संप्राप्यतमयंजीवःकामयेन्नैवकिंचन । नचस्वप्नसमभ्रांतिज्ञानंयातिकदाचन । सुषुप्तौचकिमुज्ञानान्मु

क्तौप्राप्तोजनार्दनं ॥१९॥ निहितोभगवान्यत्रहितानाड्यःप्रकीर्तिताः । नानावर्णोहरिस्तासुनानारूपीव्यव
स्थितः । तासांमध्येसुषुम्नाचतत्रसुप्तिंव्रजत्ययं । ताएवकंठदेशस्थाजीवस्तत्रव्यवस्थितः । स्वप्नान्पश्यतिजाग्र
द्वद्वयंचप्रतिपद्यते । अइत्यादिश्यतेविष्णुरविद्यातन्निरीक्षणं । तेनस्वप्नानयंपश्येज्जीवोजागरितंतथेतिमहा
मीमांसायां । जिनंतीवताडयंतीव । विच्छाययतिभयेनविच्छायंकरोति । अहमेवेदंसर्वोस्मिस्वयोग्यतापेक्ष
यापूर्णोस्मि । विषयभोगानन्वितस्वरूपानंदेनेत्येवशब्दः । इदमितिपूर्णत्वविशेषणं । अजानतामहिमानंत
वेदमितिवत्स्वपूर्णतामापरोक्ष्येणानुभूयेदंपूर्णोस्मीतिमन्यते । क्वचित्तद्भावशेषःस्यात्क्रियाशेषःक्वचिद्भवेत् ।
क्वचित्पदार्थशेषःस्यादिदमादिस्त्रिधास्मृतइतिशब्दनिर्णये । नहिराजादेवोवासर्वंजगद्भवति । राज्ञोभोगापे
क्षयापूर्तिर्भवतीतिदेवदृष्टांतः । प्रत्यक्षदर्शनार्थंराजदृष्टांतः । स्वयोग्यपूर्तेःस्वातंत्र्याद्राज्ञोदेवगणस्यच । सर्व
भावस्तथामोक्षेनतुसर्वस्वरूपइतिब्रह्मतर्के ॥२०॥ छंदसामप्यवाच्यत्वादतिच्छंदाहरिस्मृतः । तेनाश्लिष्टोह्य
यंजीवःसुप्तोमुक्तोथवाभवेत् । विष्णोरूपंहियन्नित्यमभयंपापवर्जितं । आप्तकामंचपूर्णत्वादात्मकामंसुखत्व ॥५१७॥
तः । शोकंविनासुरमणाच्छोकांतरमितीरितं ॥२१॥ तेनाश्लिष्टःस्वपुत्राणांदायादानांनवैपिता । तेषांदुःखा

द्दुःखित्वान्नमातालोकमान्यपि। अलोकमानान्नोलोकोदेवोपिस्वाधिकारतः। वर्षणादेर्व्युत्थितत्वान्नदेवो वेदमान्यपि। अवेदमानान्नोवेदःपापीपापफलाप्ययात्। अपापःश्रमणश्चापियतिधर्मोत्समुत्थितेः। अयति स्तापसश्चैवमनिष्टंपुण्यमप्यमुं। नान्वेत्येवंविधोमुक्तोविष्णोःसंप्राप्तिमात्रतः। यत्तन्नविष्णुःपश्येतपश्यन्वैतन्न पश्यति। नित्यज्ञानस्वरूपत्वात्तत्समंनान्यदिष्यतइतिच। यत्किंचिद्वस्तुभगवतानदृष्टंतन्नास्त्येव। विद्यमानं सर्वंपश्यत्येव। नहिद्वितीयोद्रष्टायोविभक्तत्वेनजगत्पश्यति। तद्विरोधेनपश्यत्यभ्रांतः। तद्दृष्टादन्यद्वा। ना न्योतोस्तिद्रष्टेत्यादिश्रुतेः। यत्तद्दृष्टंभगवतातदेवास्तिनचापरं।नह्यन्योविद्यतेद्रष्टायःपश्येत्तददर्शितं। ब्रह्मादि रपियोद्रष्टापश्येत्तस्यप्रसादतः। तददृष्टंकुतःपश्येदतःकोवाविरोधतइतिच। यदवतारादिकंद्वैतत्वेननपश्य तिनतुतत्ततोद्वितीयं। नित्यज्ञानत्वाद्भ्रमाभावात्। यद्विभक्तत्वेनविष्णुःपश्यतितत्ततोन्यदस्तिचेतिच। य स्माद्विष्णुर्विश्वंविभक्तत्वेनैवपश्यतितस्मात्तदन्यदस्त्येवेति। नचजगदभावोत्रोच्यते। अन्यद्विभक्तमितिवि शेषणवैयर्थ्यात्। नचभ्रांतिकल्पितंजगदित्यत्रकिंचिन्मानं। असत्यमप्रतिष्ठंतेजगदाहुरनीश्वरमित्यादिनिं दनाच्च॥ २३–३०॥ दृष्टृंतरनिषेधेनतस्यैवसर्वद्रष्टृत्वमेवचयत्रवाअन्यदिवस्यादित्यादिनोपसंह्रियते। अन्य

थान्योन्यत्पश्येदित्यादिकमनर्थकं । नह्येकस्यान्यत्वेऽन्यस्यानन्यत्वंभवति । अतोद्वितीयोन्यशब्दोव्यर्थएव स्यात्।नचतत्पक्षेदृश्यत्वादिकमात्मनोविद्यते। तस्माद्यत्रकिंचिदपिस्वातंत्र्यमन्यस्यभवतितत्रैवभगवतोन्यः पुरुषोभगवद्दृष्टादन्यत्पश्यतीत्यादियुज्यतेतदेवनास्तिस्वतः । अतोनान्योन्यत्पश्येदित्यर्थः। अन्यदिवेतीव शब्दोल्पस्वातंत्र्यार्थे । राज्ञःपृथगिवभृत्यइतिवत् । उपमार्थेतथाल्पत्वेपीवशब्दःप्रयुज्यतइतिशब्दनिर्णये । स्वरूपभेदेस्वातंत्र्येविरोधेचविलक्षणे। अन्यशब्दश्चतुर्ष्वेषुप्रयोक्तव्योमनीषिभिरितिच । अनन्याःसर्वएवैते योधाःकुंतीसुतादपीतिप्रयोगाच्च । दशरात्रैर्भुक्तमिवनसम्यक्स्वल्पभोजनादितिच । प्रकृतेःपुरुषाणांचना णुमात्रमपिक्वचित् । स्वातंत्र्यंविष्णुनासर्वेनियताःसर्वदैवहि । तददृष्टंततःकोहिपश्येत्किंवापितद्भवेदितिम हामीमांसायां । अभेदेनस्वावताराञ्जीवाजीवंतुभेदतः । यदभ्रमोहरिर्वेत्तिसतदन्यच्चतद्वयमितिच । अन्य दप्यस्वातंत्र्येणान्यवदवस्थितंयस्मिन्पक्षेस्तितत्रैवान्यदर्शनादिव्यवहारोयुज्यते । सप्तमरसादिदर्शनाभावा दितिच । सर्वेंद्रियोपभोगोपिविष्णोःस्वात्मनिविद्यते । यदिजगदेवनस्यात्तदाकथंमोक्षेप्यन्यानिभूतानिमा त्राउपजीवंतीतियुज्यते।मोक्षप्रकरणंचैतत्। स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतंहीतिभगवद्वचनं ॥३१॥ ॥५१८॥

यदाहिसलिलत्वेनप्रकृतिर्व्याप्यतिष्ठति। तदातस्यांपरोविष्णुरेकोद्रष्टाव्यवस्थितः। अविरोधाददद्वितीयएको
सौसमवर्जनात्। बृहज्ज्ञानोब्रह्मलोकःसदैवपुरुषोत्तमः। सर्वगत्वादस्यगतिःपराविष्णोःसदैवहि। पूर्णैश्व
र्यादस्यसंपत्परमासंप्रकीर्तिता। सर्वज्ञात्परमोलोकोविष्णोरानंदएवच। स्वातंत्र्यात्परमोज्ञेयःसहिपूर्णःसदो
दितः। प्रतिबिंबरूपविप्रुड्वांस्तदानंदस्यचाखिलाः। मुक्ताब्रह्मादयोश्नंतितारतम्येननित्यदा। सलीलःसलि
लइतिवा॥३२॥ अन्येभ्यस्तुविमुक्तेभ्यआनंदश्चक्रवर्तिनां। मुक्तानांहिशतोद्रिक्तःपितॄणांतेभ्यएवच। तेभ्यो
प्यृषीणांमुक्तानांकर्मदेवाभिधायिनां।तेभ्यश्चमुक्तदेवानांतेभ्यश्चोमापतेस्तथा।तस्माच्चब्रह्मणस्त्वेवंमुक्तस्यगरु
डादपि।एषएवततोविष्णुःपूर्णानंदःप्रकीर्तितः।यस्यब्रह्मापिमुक्तःसन्विप्रुण्मात्रंसमश्नुतइतिचाराद्धोमुक्तः।
मनुष्याणांयोग्यतयास्वसमेभ्यःप्रयत्नाधिक्यादाधिक्यंमुक्तौप्राप्तुंशक्यतइत्यतःसमृद्धइत्युक्तं। यावत्साधयि
तुंशक्यतेतावत्साधनैःसंपूर्णत्वेनमुक्तइत्यर्थः।स्वराष्ट्रेज्ञानोपदेष्टृत्वान्मुक्तावपितेषामधिपतिः।ज्ञानपूर्वकत्वेन
मनुष्यत्वेदानादिकंकृत्वातत्फलैरपिभोगैर्मुक्तौसंपन्नतमः।नहास्यकर्मक्षीयतइतिश्रुतेः। अन्यथाराद्धइतिवि
शेषणंव्यर्थंभवति। समनुष्याणांपरमआनंदइतिस्वरूपानंदश्चात्रोच्यते। नह्यमुक्तानांस्वरूपानंदाविर्भावो

स्ति। भुज्यतेस्वसुखंमुक्तैराभासोन्यैस्ततोपरइतिच। जितलोकाइत्यपिमुक्ताएवोच्यंते। गंधर्वलोकेगंधर्वाणांब्रह्मज्ञानेमुक्तावित्यर्थः। तदाहिब्रह्मज्ञानंसदोदितमवतिष्ठते। एषब्रह्मलोकःसम्राळित्यादिषुज्ञानस्यैवलोकशब्दोदितत्वात्। यश्चश्रोत्रियइतिवचनंतेषामजादीनामपिमुक्तानामेवायंनियमेनानंदशतगुणोद्रेकः। अन्यदातुकदाचिद्भवति। कदाचिद्व्याकुलतयानभवतीतिदर्शयितुं। चशब्दस्तुश्रोत्रियत्वावृजिनत्वाकामहतत्वादीनांगुणानांमुक्तौसमुच्चयार्थः। मुक्तस्यैवैतेगुणाभवंतीतिमुक्तस्वीकारार्थंयइतिविशेषणं। सर्वंश्रुतिफलंमुक्तैःप्राप्यंनान्येनकेनचित्। अतस्तुश्रोत्रियोमुक्तोह्यन्यःश्रोत्रियकोभवेत्। अदुःखत्वंचतस्यैवकामैरहततातथा। यःकामितंनप्राप्नोतिसकामहतउच्यते। काम्याप्राप्तेश्चपापाच्चकामात्कामहतःस्मृतः। उभयस्याप्यभावेनमुक्तोकामहतोमतइतिच। आजानदेवाइंद्राद्याजातेभ्यस्तेवरायतइतिच। प्रजापतिलोकइत्युक्तेनैवमुक्तप्रजापतिसिद्धावपिमुक्तस्यैवप्रजापतेर्ब्रह्मणश्चायंविशेषइतिस्वरूपकथनार्थंयश्चश्रोत्रियइत्यादि। अनुपचरितश्रोत्रियादित्वमितिज्ञापयितुमभ्यासः। सर्वेषामपिमुक्तानांनियमेनतदस्तीतिज्ञापयितुंच। प्रजास्तुपशुशब्दोक्तापशुपस्तुप्रजापतिरितिच। अथशब्दादेषब्रह्मलोकइतिविशेषणाच्चद्वितीयब्रह्मलोकशब्देनपरब्रह्मैवोच्यते।

अन्यथैषएवपरमआनंदइत्युक्त्वापुनरेषइतिशब्दोनर्थकःस्यात्।तस्यैवब्रह्मलोकशब्देनपूर्वमभ्यासाच्च ।नचतै
त्तरीयादिश्रुतिविरोधः। शतशब्दस्यायुतेदशलक्षादावपिसमत्वात् । अतश्चक्रवर्तिभ्योमनुष्यगंधर्वाःशता
धिकाः। देवगंधर्वाअयुताधिकाः। पितरोदशलक्षाधिकाइत्यविरोधः ।उत्तमगंधर्वापेक्षयापितृभ्योगंधर्वाणा
माधिक्यंचयुज्यते । आजानदेवेभ्योजाताआजानजाइत्यस्तत्राप्यविरोधः । यत्राजानजाइत्युपरिपाठस्त
त्राजानेभ्योब्रह्मादिभ्योजाताइतिभवति । इंद्रबृहस्पत्यादीनांविशेषस्तुविशेषवचनत्वादत्राप्यंगीकर्तव्यएव ।
सामान्यधर्मोबलवान्धर्माद्वैशेषिकाद्यथा । बलवद्विशेषवचनंसामान्यवचनात्तथेतिच।नृपामनुष्यगंधर्वादे
वाश्चपितरस्तथा।देवैःसहितगंधर्वाऋषयोदेवतास्तथा ।इंद्रोबृहस्पतिश्चैवप्रधानेंद्रःपुरंदरः।रुद्रोब्रह्मेतिक्रम
शोमुक्ताःशतगुणोत्तराइतिच।अतिप्रयत्नतोयावत्प्राप्तुंशक्यंविमुक्तिगं । सुखाद्यंतस्यसंप्राप्त्यैज्ञानश्रेण्यःक्र
मात्स्मृताः । एकांश्रेणींप्रविज्ञायतदुत्कृष्टांचतद्वरां । क्रमेणैवविजिज्ञासुर्जनकःपृच्छतिस्मह । पुनःपुनर्विमो
क्षायब्रूहीत्यद्धावरात्पुरेतिच । रहस्यमस्यायोग्यंचयदिमामेषपृच्छति । दत्तोमयावरोस्येतिवक्तव्यंमेभविष्य
ति । इतिभीतोभवद्राज्ञोयाज्ञवल्क्यःसुमेधयेतिब्रह्मांडे । तेभ्यआश्वलादिभ्यः ॥३३॥ सर्वदाजीवमादायनि

यमाद्विष्णुरेवहि । जाग्रदादिषुसंयातिनान्यथातुकथंचन । एवंनियमविज्ञस्यैजीवास्वातंत्र्यवित्तये । परिवृ
त्तिमवस्थासुसाभ्यासावक्तिहिश्रुतिरितिनिर्णये । अतस्तात्पर्यार्थंपुनर्वचनं ॥३४॥ग्रामादिकमुत्सर्जंघायात्
यथाग्रामंपरित्यज्ययात्यनःपुमधिष्ठितं। एवंदेहंपरित्यज्यविष्णुनाधिष्ठितःपुमानितिच ॥३५॥ अणिमानंभग
वंतं । सएषोणिमातेजःपरस्यांदेवतायामितिहिश्रुतिः । उपतपतारोगादिना । आम्रंबाल्येपिपततिपरिणा
मेह्युदुंबरं। सम्यक्पाकेयथाश्वत्थंफलंजीवमृतिस्तथा। कलावाम्रोपमाजीवास्त्रेतास्वौदुंबरोपमाः। कृतेश्वत्थस
माश्चैवयांतिब्रह्मवशाःसदेतिपाद्मे । प्राणायैव वायुमेवाद्रवत्येषजीवोमोक्षायतत्त्ववित् । तदनुज्ञयैवज्ञानित्व
मतस्तंपुनराव्रजेत्। सर्वेपिवायुमासाद्यजायस्वज्ञानमाप्नुहि। इतितस्यवरादेवजायंतेज्ञानिनोखिलाः। पुनस्तं
प्राप्यमुक्तिंचप्राप्नुयुस्तदनुज्ञयेतिप्रवृत्ते॥३६॥इदंमुक्तजीवस्वरूपमायाति। अतोनेनसहेदंपरंब्रह्मायातीतिपर
ब्रह्मणःपूजार्थंप्रतिकल्पंते । यथाराज्ञोध्वजादिकंदृष्ट्वायंध्वजआगच्छतितस्माद्राजायातीतिप्रजांप्रतिकल्पं
तेतद्वत्। अन्यथेदंब्रह्मायातीदमागच्छतीतिद्विरुक्तिर्व्यर्थास्यात् । वीप्सात्वेत्वयमायातीत्येकप्रकारेणशब्दा ॥५२०॥
भ्यासःस्यात्। एकप्रकारशब्दानामभ्यासस्त्वादरार्थकः । स्वरवर्णादिमात्रंवाप्यन्यथाचेत्तदापरः । अर्थःस्या

देषनियमोवाक्येवीप्सापदेतथा। प्रातिस्विकार्थेपिभवेदभ्यासेवातथास्थितइतिशब्दनिर्णये । नचकुत्रचिदा
दरार्थेद्विरूपप्रयोगोदृष्टोनंतरितः । यदामुक्तोव्रजत्यूर्ध्वंतदातत्सहितोहरिः । नियमाद्दृश्यतेदेवैरमुक्तेनिय
मोनतु । यथाध्वजादिकंदृष्ट्वापूजांराज्ञःप्रकुर्वते । एवंविमुक्तिगंदृष्ट्वाविष्णोःपूजांप्रकुर्वतइतितत्त्वनिर्णये । त
स्मादणिमानंन्येतीत्यादिनाजीवगतंब्रह्मैवोच्यते । जीवोपतापादितुनैव । जीवमादायगच्छंतमनुयांतिदिवौ
कसः। प्राणाभिमानिनोविष्णुंनृपंपरिजनायथेतिच ॥३७॥ उग्रास्तुश्रेणयःप्रोक्तायोधाःप्रत्येनसःस्मृताः । ग्रा
मण्यस्तुचमूपालास्तेसर्वेद्विविधामताः । राज्ञासहस्थिताश्चैवतथाजनपदेस्थिताः । तेसर्वेपिनियंतव्याःश्रेणी
भिर्द्विविधैःसदेतिराजनीतौ । अनुयांतिशरीरस्थाअभियांतिस्वलोकगाः । मुक्तमादायगच्छंतंविष्णुंसर्वेदि
वौकसइत्यध्यात्मे ॥ ३८ ॥ इतिज्योतिर्ब्राह्मणं ॥ ६ । ३ ॥ ॥ ॥
सर्वेषांबलकारित्वाद्बल्योविष्णुःप्रकीर्तितः । तंयदाप्राप्यजीवात्माम्रृतेःपूर्वंविमुग्धतां । यातिविष्णुंतदादेवा
यांतितेजःस्वरूपिणः । तानादायहरिश्चक्षुस्थानाद्धृदयमाव्रजेत् । तदानकिंचिज्जानातिजीवोब्रह्मसमाश्रित
इतिच।एनंबल्यमभिसमायांति।पराक्रूस्थितश्चाक्षुषोभगवान्प्रत्यक्पर्यावर्तते ।इंधोहवैनामैषयोयंदक्षिणेक्षन्पु

रुपइत्यादिश्रुतेः ॥१॥ हृदयेसंस्थितोजीवोविशेषेणहरिस्तथा । चक्षुरादिषुरूपाणिजाग्रत्कालेतयोःसदा।बहू
निसंतितान्येवयदैकीभावमाप्नुयुः । हृदयस्थेनरूपेणतदाजीवोनकिंचन।जानातीतिविदुःप्राज्ञास्तदाविष्णोः
स्वतेजसा । द्योततेहृदयाग्रंचतेनद्वारेणकेशवः । निष्क्रामेज्जीवमादायप्राणएनमनुव्रजेत् । प्राणमन्येतथादे
वाविद्याकर्मचयोग्यतेतिमहामीमांसायां । कर्माभिमानीगरुडोब्रह्माज्ञानाभिमानवान्। पूर्वप्रज्ञायोग्यतास्या
द्रमातदभिमानिनी । एतेपिविष्णुंगच्छंतमनुयांतिसदैवतु । वायुर्ज्ञानात्मकश्चैवप्राणात्मकइतिद्विधा । अनु
यातिहृषीकेशंसर्वैर्देवैःसमन्वितइतिच । देवलोकेचिरंरत्वायस्तुमुक्तिंव्रजिष्यति । सतुतद्देवताद्वारेणोत्क्राम
तिनसंशयः । विष्णोर्लोकंपरंगच्छन्नुत्क्रामेन्मूर्ध्नएवतु । तथैवब्रह्मणोलोकंसुषुम्नायाविभेदतइत्यध्यात्मे । सवि
ज्ञानोभवति । जीवेनसहितोभवति । सविज्ञानंजीवमेवान्ववक्रामति । जीवमारुह्यगच्छतिभगवान् । प्राज्ञे
नात्मनान्वारूढइतिह्युक्तं । योविज्ञानेतिष्ठन्यआत्मनितिष्ठन्नित्युभयोर्जीवाभिप्रायेणहिपाठः । शारीरश्चो
भयेपिहिभेदेनैनमधीयतइतिभगवद्वचनं । विज्ञानात्मासहदेवैश्चसर्वैःप्राणाभूतानिसंप्रतिष्ठंतियत्रेतिच । एष
आत्मानिष्क्रामतीतिजीवांगीकारेशरीरंनिहत्याविद्यांगमयित्वाऽन्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंकुरुतइत्यादिक

मयुक्तंस्यात् । नहिजीवःशरीरंनिहत्यअविद्यांगमयतिरूपांतरंवाकरोति।नचसर्वमयत्वंजीवस्य।ब्रह्मेतिविशे षणाच्च ॥२॥ यथातृणजलूकैवंभगवान्पुरुषोत्तमः । जीवस्यसूक्ष्मरूपंतुप्राप्यस्थूलंपरित्यजेत् । इदंशरीरंभूते षुविलापयतिकेशवः । अविद्यांचैवजीवस्यगमयेज्ज्ञानसर्जनात् ॥३॥ स्वर्णकारोयथास्वर्णमलमग्नौनिहत्यच। शुद्धेनतेनचात्मेष्टंकुरुतेरूपमंजसा । एवंसभगवान्विष्णुर्जीवस्वर्णस्ययन्मलं । अविद्याकामकर्माद्यमात्मा ग्नौनाश्यसर्वकृत् । स्वेच्छयाकुरुतेरूपंयद्योग्यंतस्यमुक्तिगं । पितृजीवस्यपित्र्यंसगांधर्वंतस्यचैवहि । दैवं तुदेवजीवस्यप्राजापत्यंप्रजापतेः । ब्रह्मणोब्राह्ममेवेतिनित्यानंदस्वरूपकं । नयोग्यतांविनाक्वापिपूर्वंप्रज्ञाश्च्यु तेःक्वचित् । यदामुक्तोभवेद्ब्रह्मातदाब्रह्मासमुख्यतः । एवंप्रजापतिश्चैवतथैवान्येपिसर्वशः । यथाहिस्वर्णरू प्याद्यंमलहानौहितद्भवेत् । पूर्वंतुयोग्यतामात्रंद्विजत्वंबालकेयथेत्यादिच्च । नह्यमुक्तानांकल्याणतरत्वं । नचमृगादीनांकल्याणत्वमपि । मरणमात्रंचेदत्रोच्यतेतदाकल्याणतरमितिविशेषणंव्यर्थंस्यात् । पूर्वोक्तश्चो त्रियावृजिनाकामहतदेवादीनांचात्रोक्तिः । पूर्वाननुभूतत्वान्नवतरंचभवति । अल्पतेजस्तथैवाल्पंजीवरूपं हिसंसृतौ । तथैवसुमहत्तेजःकरोतिभगवान्महत् । अतोनवतरंचैतद्ब्रह्मादीनांकरोत्यजः । अन्येषांवाभूता

नांमनुष्यादीनांनासुरादीनांभविष्यतिच । मयंतुमानुषंस्वर्णपीतंगांधर्वमेवच । इंद्रगोपनिभंनाम्नाजांबूनद मितिस्मृतं । दैवंचामीकरंनामप्रोद्यदादित्यसन्निभं । नैजोविशेषःस्वर्णानामेतेषांसर्वदैवच । नाम्यादिना पिसमतांयांतितानिकथंचन । एवंमानुषगंधर्वपितृदेवाःप्रजापतिः । ब्रह्मेतिक्रमशोजीवाविशिष्टाउत्तरोत्तरं । स्वभावेनैवमुक्तानांस्वभावोव्यक्तिमाव्रजेदित्यादिच । सयत्राणिमानंन्येतितस्यहवैतस्यहृदयस्याग्रंप्रद्योतते तेनधीराअपियंतिब्रह्मविदः । स्वर्गंलोकमितऊर्ध्वाविमुक्तास्तेनैतिब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्चेत्येवमादेश्च । मुक्त विषयमेवैतत् । मुक्तविषयत्वेनचैतत्प्रकरणंसूचयामासभगवान् । तदोकोग्रज्वलनंतत्प्रकाशितद्वारोविद्या सामर्थ्यादित्यादिना । नचान्यामुक्तिरस्तीत्यत्रकिंचिन्मानं । सोश्नुतेसर्वान्कामान्त्सहब्रह्मणाविपश्चिता । ए तमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्येमाँल्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन् । ऋचांत्वःपोषमास्तेपुपुष्वान्गायत्रं त्वोगायतिशक्करीषु । परंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतएषआत्मेतिहोवाच । सतत्रपर्येतिजक्षन्क्री डन्रममाणः । सयएवंविदेवंपश्यन्नेवंमन्वानस्तस्यसर्वेषुलोकेषुकामचारोभवति । सएकधाभवतित्रिधाभव तिपंचधासप्तधापुनश्चैकादशस्मृतः । नहास्यकर्मक्षीयतेऽस्माद्धेवात्मनोयद्यत्कामयतेतत्तत्सृजते । यथोदकं

शुद्धेशुद्धमासिक्तंतादृगेवभवति । एवंमुनेर्विजानतआत्माभवतिगौतम । तदाविद्वान्पुण्यपापेविधूयनिरंज
नःपरमंसाम्यमुपैति । परंभूयःप्रवक्ष्यामिज्ञानानांज्ञानमुत्तमं । यज्ज्ञात्वामुनयःसर्वेपरांसिद्धिमितोगताः ।
इदंज्ञानमपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः । सर्गेपिनोपजायंतेप्रलयेनव्यथंतिच । नवर्ततेयत्ररजस्तमस्तयोःस
त्वंचमिश्रंनचकालविक्रमः । नयत्रमायाकिमुतापरेहरेरनुव्रतायत्रसुरासुरार्चिताः । श्यामावदाताःशतपत्र
लोचनाःपिशंगवस्त्राःसुरुचःसुपेशसइत्यादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषुतेषांनिर्गुणमुक्तिविषयत्वेनप्रसिद्धेष्वे
वस्थलेषुमुक्त्यनंतरंभोगोक्तेश्च । अशरीरक्रियागौणदेहादेस्तेह्यभावतः । चिदानंदशरीरादेःसदेहाद्याविमो
क्षिणः । अनिंद्रियाअनाहाराअनिष्पंदाःसुगंधिनःइत्यादेश्च ॥४॥ मयट्प्राचुर्येस्वरूपेच । आत्मायमाततत्वा
च्छिब्रह्मपूर्णगुणत्वतः । दूरस्थत्वात्सइत्युक्तःसमीपस्थोह्ययंस्मृतः । पूर्णज्ञानस्वरूपत्वाद्विज्ञानमयईर्यते । स
र्वमंत्रस्वरूपत्वात्सएवोक्तोमनोमयः । बलपूर्णस्वरूपत्वात्सप्राणमयईरितः । सर्वद्रष्टृस्वरूपत्वाच्चक्षुर्मयइतीर्य
ते । सर्वश्रोतृस्वरूपत्वात्सश्रोत्रमयईरितः । सर्वाधारात्सुगंधत्वात्पृथिवीमयउच्यते । सर्वतृप्तिकरत्वाच्चवि
ष्णुरापोमयःस्मृतः । सर्वकर्तृस्वरूपत्वाच्छ्रुतोवायुमयोहरिः । अवकाशप्रदातृत्वादाकाशमयईर्यते । पूर्णते

जःस्वरूपत्वात्तेजोमयउदाहृतः । सृष्ट्यादीच्छास्वरूपत्वात्स्मृतःकाममयोहरिः । सर्वदुष्टप्रतीपत्वात्सहिक्रो
धमयोमतः । सुखादिधर्मरूपत्वाज्ज्ञेयोधर्ममयःप्रभुः । अप्राकृतस्वरूपत्वादनेतन्मयएवच । अपार्थिवोहरेर्गं
धोनतृप्तिश्चाप्यबात्मिका । नाग्नेयंतस्यतेजोपिनचवायुर्बलंहरेः । श्रोत्राद्यानास्यचाकाशोमनस्तत्त्वंनतन्म
नः । बुद्धितत्त्वंनतद्बुद्धिर्नाहमस्याहमुच्यते । महदात्मकंनतच्चित्तंप्रकृतिर्नास्यचेतना । प्रकृत्यादिगुणाय
स्मात्तद्गुणप्रतिबिंबकाः । अतःसर्वमयोविष्णुःसर्वाद्यत्वादतन्मयः । चिदानंदात्मकास्तस्यगुणाःसर्वगुणात्म
काः । सर्वदातःसर्ववैलक्षण्यमेषांप्रकीर्तितं । क्रोधःक्षमात्मकोयस्यचिदानंदात्मकस्तथा । अन्यक्रोधस
मःक्रोधस्तस्यविष्णोःकथंभवेत् । एवंसर्वगुणास्तस्यसर्वेभ्योपिविलक्षणाः । पूर्वप्रज्ञानुसारेणविमुक्तस्तमुपे
ष्यति । अनादिकालसंबंधायाप्रज्ञाविष्णुसंश्रया । पूर्वप्रज्ञेतिसाप्रोक्ताब्रह्मादेस्तारतम्यतइतिचमहामीमांसा
यां । वर्तमानंयतोविष्णोर्वशेतस्मादिदंमयः । अतीतानागतंयस्मात्तद्वशेतोह्यदोमयः । प्राधान्येचमयट्प्रो
क्तःस्वरूपेचयतोभवेत् । इदंरूपोप्यदोरूपस्ततोनित्यत्वतोहरिः । अस्यतस्यप्रधानश्चनित्यपूर्णबलत्वतइति ॥५२३॥
च । यथापूर्वंतथेदानीमितिविष्णुस्तदुच्यते । यथाबाह्येतथैवांतेततोयदितिचोच्यते । यथेदानींतथानित्यंय

स्मादेषभविष्यति । अतएतदितिप्रोक्तोवासुदेवोजगत्पतिः । सयथाकरोतिपुरुषंतथैवायंभविष्यति । साधु र्भवतिसाधुंचेत्करोतिपुरुषोत्तमः । पापोभवतिपापंचेत्सकरोतिजनार्दनः । तत्प्रेरितेनपुण्येनपुण्योभवतिमानवः । तत्प्रेरितेनपापेनतथापापःपुमान्भवेत् । आहुश्चतत्कामाधीनंजीवमेनंसदैवहि । तत्कामादस्यकामःस्याद्यथाकामस्तथाभवेत् । कामानुसारिणीनिष्ठाकर्मनिष्ठानुसारतः । फलंकर्मानुसारेणविष्णोःकाममयस्ततः । जीवोयंसर्वदैवस्यान्नान्यथातुकथंचनेत्यादिच । जीवेश्वराभेदांगीकारेसुषुप्त्युत्क्रांत्योर्भेदेनेतिसूत्रविरोधः । प्राज्ञेनात्मनान्वारूढःप्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तइत्यादिश्रुतिविरोधश्च । नचव्यावहारिकभेदोनामकश्चिदस्तीत्यत्रकिंचिन्मानं । भ्रांतिभेदत्वेश्रुतिसिद्धत्वमेवनस्यात् । नहिनिर्दोषश्रुतिवाक्यसिद्धंभ्रांतमितियुक्तं । उन्मत्तवाक्यवत्सर्ववेदस्याप्रामाण्यप्रसक्तेः । नचस्वविषयभ्रमत्वादन्यदप्रामाण्यंनामकिंचित् । तन्मतेह्युन्मत्तवाक्यविषयस्याप्यनिर्वाच्यत्वमेव । सत्यःसोअस्यमहिमागृणेशवः । तएतेसत्याःकामाइत्यादिश्रुतिभिर्भगवद्गुणानांसत्यत्वमेवज्ञायते । सत्यमेनमनुविश्वेमदंतिरातिंदेवस्यगृणतोमघोनइतिसर्वजीवानांभगवदनुजीवनंचसत्यमित्येवोच्यते । तदाकथंजीवेशभेदस्यासत्यता । नचसर्वविध्यर्थक्रियासिद्धस्यकुत्रचिद्बाधो

दृष्टः । नह्यस्यकर्मक्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनोयद्यत्कामयतेतत्तत्सृतजइतिमुक्त्यनंतरमपितदधीनत्वप्रतीतेश्च न भेदस्यासत्यता । नहिसंसारावस्थायामक्षीणकर्मताभवति । नचमुख्यार्थंपरित्यज्यामुख्योयुक्तः । अतः सत्यएवभेदः । सभगवान्यथाकारीयथाकारयतियथाचारीयथाचारयतितथाभवति । सभगवान्यथाकामोभवतितथाकामोजीवोभवति । इत्थंकामोस्यभूयादितिभगवदिच्छावशादस्यकामोभवतीत्यर्थः । क्रतुरितीत्थंकरिष्याम्येवेतिनिश्चयरूपःकामः।सभगवदिच्छयाहिभवति । कामेनमेकामआगादितिचश्रुतिः॥५॥ अयोग्यकामराहित्यान्मुक्तोनिष्कामउच्यते।अइत्युक्तःपरोविष्णुस्तत्कामोऽकामईरितः। तथाकामयमानःस योग्यकामस्यचापितु । कादाचित्कसमुद्भूतेर्भगवत्कामनांविना । कामितस्याखिलस्याप्तेराप्तकामश्चमुक्तिगः। चिदानंदात्मकंरूपंकामत्वेनभविष्यति । यतस्तेनैवात्मकामइतिमुक्तोभिधीयते । मुक्तस्यनपुनःप्राणाउत्क्रामंतिकदाचन । जीवोपिब्रह्मशब्दोक्तोजडाद्गुणबृहत्त्वतः।प्राप्नोतिपरमंब्रह्मप्रलयेप्रलयेसदा।अन्यदास्वेच्छयाविष्णोःस्वरूपाद्बहिरेष्यति । स्वेच्छयांतर्बहिश्चैवंरमतेमुक्तआत्मवानित्यादिच । नचामुक्तस्यकथंचिदाप्तकामतामुख्यतः । ब्रह्माप्येतीतिवचनात्पूर्वब्रह्मशब्दोजीववाच्येव । यद्यज्ञाननाशात्परिज्ञानमात्रंतदास्वस्य

ब्रह्मतांविजानातीत्येवस्यात्। नतुब्रह्माप्येतीति। नहिराजपुत्रःपूर्वमात्मानमजानन्पश्चाद्राजपुत्रइतिविज्ञाय राजपुत्रमप्येतीत्युच्यते। किंतुराजपुत्रत्वेनात्मानंव्यजानादित्येवोच्यते। विस्मृतकंठमणिरपिविज्ञातइत्येवो च्यते। नतुप्राप्तइति। अतःपूर्वंब्रह्मशब्दोजीववाच्येव॥ ६॥ अथमर्त्योमृतोभवति। अथमुक्त्यनंतरंनकदा चिन्मृतिरस्यभवतीत्यर्थः। मुक्तएवपरेब्रह्मणीच्छयाप्रविशतिनिःसरतिच। दर्शनादीन्ब्रह्मणोभोगांश्चकरो ति। स्वरूपभूताःकामामुक्तानांभवंतीत्यतोहृदिश्रिताइतिविशेषणं। हृदयस्यैवमोचनात्तत्स्थाःकामामुक्ता नामपगच्छंतीतियुक्तमेव। नह्यमुक्तस्यकदाचित्सर्वेकामामुच्यंते। सुप्त्यादावप्यभिभवएव। वासनायाविद्य मानत्वात्। वासनायाहिपुनरुद्भवः। यावद्विमुच्येत्पुरुषस्तावत्कामाहृदिस्थिताः। चित्ताभावाद्विमुक्तस्य स्युःकामास्तद्गताःकुतः। स्वरूपभूतचित्तेनकामाद्याःस्युःसुखात्मकाः। दुःखात्मकाःप्राकृतावामुक्तानांनक थंचनेतिब्रह्मतर्के। अयंजीवोथमुक्त्यनंतरमेवाशरीरोभवति। अमृतःकदापिनमृतः। प्राणाख्यंपरब्रह्मैव। कतमएकोदेवइति। प्राणइति। सब्रह्मेत्याचक्षतइत्यादिश्रुतेः। तेजएवचतेजइतिश्रीः। अन्येषाममृतत्वंचभ वेद्विष्णुप्रसादतः। नित्यामृतःसभगवान्श्रीश्चनान्यःकथंचनेतिनारदीये। प्राणस्तुभगवान्विष्णुःसर्वनेतृत्व

तोविभुः। तेजस्तुसर्वतेजस्त्वाच्छ्रीरेवसमुदाहृतेतिच ॥ ७॥ तत्प्राप्तेःसुखहेतुत्वात्पंथाइतिहरिःश्रुतः । अणुश्चविततश्चासौयतोंतर्बहिरेवच। श्रियास्पृष्टःश्रीपतित्वादनुवित्तस्तथैवच । तस्यप्रसादात्संयांतितल्लोकंसर्वमोक्षिणः। ऊर्ध्वःसभगवान्सर्वविशिष्टोयत्सदैवहि ॥ ८॥ रूपमाहुःपंचविधंतस्यविष्णोर्महात्मनः । शुक्लंतु वासुदेवाख्यमनिरुद्धंतुनीलकं। संकर्षणंपिंगलंचप्रद्युम्नंहरितंस्मृतं।नारायणंलोहितंस्यात्पंचरूपाण्यजेहरौ। पंचभेदविभिन्नोयस्त्वभिन्नोपिस्वरूपतः । सपंथाब्रह्मणाज्ञातःपद्मजेनैवसंततं। परब्रह्मस्वरूपज्ञोमहातेजःश्रियस्तथा । सम्यक्स्वरूपविज्ञानात्तैजसत्वेनकीर्तितः। भगवत्कर्मकर्तृत्वात्पुण्यकृच्चाभिधीयते। एवंविधोपितस्यैवप्रसादाद्यातितांगतिं। अतःपंथास्समुद्दिष्टोभगवान्केशवःस्वयं। स्वगताखिलभेदेनविहीनोपिससर्वदा। सर्वेषांव्यवहाराणांभेदोत्थानांसईश्वरः। अभिन्नोपिह्यतोभिन्नःपंचभेदादिनाऽमृषा ॥९॥ अन्यथोपासकायेस्तेयांतिह्यधरंतमः। ततःकिंचिद्विशेषेणदुर्ज्ञानस्याविनिंदकाः । सम्यगाचार्यवचनमवज्ञायविरोधिनि । सत्वबुद्धिंयतःकुर्युस्ततस्तेधिकपापिनः। अप्राप्तत्यागिनःप्राप्तनिष्ठाहीनोहिदोषवान् ॥१०॥ नित्यदुःखस्वरूपत्वादनंदंतत्तमोमतं। बोधकेविद्यमानेपियेविदुर्नपरंहरिं। तेपियांतितमोघोरंनित्योद्रिक्तासुखात्मकमिति

च। बुधस्सकाशेप्यविद्वांसइत्यर्थः। बोधनाज्ज्ञानवान्भुत्स्यात्तत्सकाशाच्चयेहरिं। नविदुस्तेतमोयांतिसर्वदुः
खात्मकंपरं॥११॥ यदिजीवःपरात्मानमयमस्मीतिवेदितुं। योग्यःशरीरभेदादेःकथंदुःखीतदाभवेत्। दुःखी
शरीरसंबंधाज्जीवोविष्णोःप्रसादतः। अदुःखीविप्लुडानंदंमुक्तएवचभोक्ष्यति। नित्यमुक्तःपूर्णसुखःस्वतंत्रः
पुरुषोत्तमः। परतंत्रःकथंजीवोयोग्यःसोऽस्मीतिवेदितुं। यस्मात्सोस्मीतिनैवायंविजानीयात्कदाचन। तदी
योस्मीतिजानीयात्सर्वदैवबुधस्ततइतिच ॥ १२ ॥ यस्यज्ञातोनित्यबुद्धोभगवान्पुरुषोत्तमः। तस्यलोकःसए
वैकोयोलोकःपरमात्मनः। सहिविष्णुःपरोवायोरपिकर्ताप्रकीर्तितः। विश्वोवायुःसमुद्दिष्टःपूर्णत्वाज्जीवसं
घतः। तदन्यस्यापिसर्वस्यकर्तैकोविष्णुरेवहि। प्रविष्टोगहनेदेहमध्येसंदोघनामनि। तज्ज्ञानीयातितंलोकं
तत्प्रसादाच्चवर्तते ॥ १३ ॥ नवत्सराश्चनाहानियस्यनित्याविकारतः। ज्योतिषांज्योतिरचलंतद्देवाःसमुपा
सते॥ १४॥ प्राणश्चक्षुस्तथैवान्नंमनःश्रोत्रंचपंचमं। मूलप्रकृतिसंयुक्तंयद्गतंप्रतिपूरुषं ॥ १७–१८ ॥ तस्यरूप
गुणाद्येषुनकश्चिद्भेदइष्यते। तद्भेददर्शीसंयातिमृत्योर्मृत्व्यभिधंतमः ॥१९॥ तस्मादेकप्रकारेणद्रष्टव्योभगवा
न्हरिः। परिमाणविहीनत्वादप्रमेयइतीरितः। इत्यादिवचनादप्रमेयत्वमवाच्यत्वममनोविषयत्वंचसर्वात्मना

मनसैवानुद्रष्टव्यमित्युक्तत्वात् । नचकेनाप्यवाच्यस्यलक्षणादृष्टा । क्षीरमाधुर्यविशेषादेरपितत्तच्छब्देनैववा च्यत्वात् । विशदंक्षीरमाधुर्यंगुडेतीक्ष्णंघृतेस्थिरमित्यादिच । नचनिर्गुणस्यसत्वमेवास्ति । गुणभेदादीनाम पिसंत्येवगुणाः । नचानवस्था स्वनिर्वाहकत्वात् । अवाच्यममनोगम्यमगुणंचेत्कुतोस्तितत् । तस्मादेवंवदन्व स्तुशून्यतामर्थतोवदेत् । गुणाश्चगुणिनःसर्वेस्वेनैवगुणिनोगुणाइत्यादिच ॥२०॥ सर्वमस्यवशेयस्माद्धरिःस र्ववशीततः । सर्वस्यब्रह्मरुद्रादेरनईशानएवच । गुणाधिकःपालकश्चेत्यतोधिपतिरीरितइतिच । भूतएवचा धिपतिर्नास्याधिपत्यमादिमत् । नित्यबोधात्मकत्वाद्योमुनिःप्रोक्तोजनार्दनः । तंविद्वांश्चमुनिर्नामबोधस्त स्याप्यमुख्यतः । यंविदित्वाविमुक्ताश्चायुक्तकामविवर्जिताः । उत्पत्तिलयहीनाश्चनित्यानंदैकभोगिनः । आनंदभिक्षांविष्णूत्थांचरंत्यज्ञानवर्जिताः । सएषमोक्षदोविष्णुर्यत्कल्याणंकृतंमया । पापंकृतंमयेत्येतन्नक दाचित्करिष्यति । कृतेमयापुण्यपापेइतियच्चेतनात्मनां । तत्सर्वमतएवोक्तंविष्णोःसर्वेश्वरेश्वरात् । तीर्णो हिवर्ततेनित्यंपुण्यपापेजनार्दनः । नैनंकदाचित्तपतःपुण्यपापेजनार्दनमितिच ॥२१॥ शांतिस्तुभगवन्निष्ठा दमोमदविनिग्रहः । हृदिस्थविष्णौसंतोषःसदैवोपरमःस्मृतः । तितिक्षाद्वंद्वसहताक्षमाक्रोधासमुत्थितिरि

तिशब्दनिर्णये। सर्वःपूर्णःसमुद्दिष्टस्तथाज्ञेयोजनार्दनः । रागसंदेहपापानितथाजानंस्तरिष्यति । नित्यंहि रागपापादेर्मुक्तोयत्पुरुषोत्तमः।वेदाख्यब्रह्मणान्यत्वाद्विष्णुर्ब्राह्मणउच्यते। पूर्णत्वाज्ज्ञानरूपत्वाद्ब्रह्मलोकश्च सप्रभुः॥२२॥ नमरिष्यतीतिह्यमरोनमृतोयत्ततोमृतः। ब्रह्मायमाप्तकामत्वादेवंयोवेदतंपरं । आप्तकामोभ यश्चैवभवेद्विष्णोरनुग्रहादितिच। परमार्थेऽविचिकित्सोब्रह्मणोभवतीतिनित्यमेवतथाभवतीत्यर्थः।अभूद्भवि ष्यतिभवत्येवमाद्यपदानितु।नित्यभावाभिधायीनियत्रवाच्याहरेर्गुणाः।इतिशब्दनिर्णये॥२४॥शा०ब्रा० ६।४ प्रियांवाचमवर्धयद्भवतीबाह्याभ्यंतरविशेषाभावेनसर्वत्रलवणरसघनएव । नवाअहमिमंविजानातीति।अ हेयमिमंपरमात्मानंजीवोनजानातीत्यत्रैवभगवान्मोहांतंमोहाख्यंनाशमापीपिपत्प्रापयामास । अतोहंब्र ह्मासीत्यादिष्वहंशब्दोऽहेयत्ववाचीतिसिद्धं। अन्यथाकथमहंविजानातीतियुज्यते । एतावद्विज्ञातुःपरमा त्मनोविज्ञानादिकमेवह्यमृतत्वंमोक्षः । विष्णोर्ज्ञानादिकंमोक्षस्तदभावेकुतःसुखं । ज्ञेयाभावान्नहिज्ञानंज्ञा नाभावेहिशून्यता । तस्माज्ज्ञेययुतोमोक्षःसुखरूपत्वतःसदेतिब्रह्मतर्के ॥ इतिमैत्रेयीब्राह्मणं ॥ ६ ॥ ५॥

अवरेभ्योपिशृण्वंतिपरमाश्चक्वचित्क्वचित् । लीलयैवनचैतेषांपरमत्वंविहीयतइतिच॥वंशब्राह्मणं ॥ ६॥ ६॥
इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्बृहदारण्यकभाष्येषष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ ॥
ॐअवतारामहाविष्णोःसर्वेपूर्णाःप्रकीर्तिताः । पूर्णंचतत्परंरूपंपूर्णात्पूर्णाःसमुद्गताः । परावरत्वंतेषांतु
व्यक्तिमात्रविशेषतः । नदेशकालसामर्थ्यैःपारावर्यंकथंचन । पूर्णरूपस्यपूर्णस्यपूर्णंयदवतारगं। रूपंतदात्म
न्यादायपूर्णमेवावतिष्ठते। लौकिकव्यवहारोयोभूभारक्षपणादिकः । तददृष्टिंविनानान्योलयःकृष्णादिनांक्व
चित् । ओताःसर्वगुणायस्मादस्मिन्नोंविष्णुरुच्यते । खंप्रकाशस्वरूपत्वाद्ब्रह्मतद्व्याप्तरूपतः । पुनःखंसुखरू
पत्वात्पुराणंतदनादितः। वायोश्चरतिदंयस्माद्वायुरंब्रह्मतत्परं । ख्यातत्वाच्चापितत्खंस्याद्रौहिणेयस्तथावद
त् । वेदोयंज्ञानरूपत्वादितियंब्राह्मणाविदुः । निर्दोषत्वादइत्युक्तस्तेनवेद्यंसदाखिलमितिच । बाह्लीकसुता
हिरोहिणीअतोबलभद्रःकौरव्यायणीपुत्रः । इतिप्रथमंब्राह्मणं॥ ७ ॥ १॥ ॥ ॥
ज्ञानदानंतुदेवानांफलदानंचकर्मणां । विष्णुनाविहितंपूर्वंपुनर्देवनरासुराः । ब्रह्माणमपिपप्रच्छुर्देवानांसद्गु
णोच्छ्रितेः । अनहंकारमात्रंतुब्रह्मणाविहितंतदा । सर्वोंचमोक्षसंप्राप्त्यैनराणांज्ञानसाधनं । देवादीनांदान

मेवहविरादेःप्रकीर्तितं । तमःप्राप्तिविलंबायदैत्यानांविहितादयेतिप्रवृत्ते । इतिद्वितीयंब्राह्मणं ॥ ७ ॥ २ ॥
हरणाद्यज्ञभागादेर्ज्ञानादेर्दानतस्तथा । यानादव्यवधानेनपरस्यब्रह्मणस्तथा । ब्रह्माहृदयइत्युक्तस्तस्यैवंविद
पिध्रुवं । हृतिदानस्वर्गयानपात्रंस्यात्तत्प्रसादतः । हृत्वैवास्मैददत्यद्धास्वकीयाश्चान्यएवचेतिनिर्णये । परमा
त्माचप्रजापतिः । इतितृतीयंब्राह्मणं ॥ ७ ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥
ततत्वादेकरूपत्वात्तत्परंब्रह्मकीर्तितं । तदेवताद्दशंप्रोक्तंनैवान्यत्ताद्दशंक्वचित् । तदेतत्सत्यमेवासीद्वासुदेवा
ख्यमव्ययमितिब्रह्मतर्के । तदेवहितत् । तन्नारायणाख्यंपरंब्रह्मैतदेवसत्यंवासुदेवाख्यमासीदित्यर्थः । स्वस्मा
त्स्वयंसमुत्पन्नोवासुदेवात्मनाप्रभुः । सत्यंब्रह्मेतियोवेदमहायाज्यंतुतंपरं । प्राप्नोत्येवहितल्लोकाञ्जीवन्नप्युत्त
मोभवेदितिप्रध्याने । स्वभागहरणाद्दानात्फलानांयापनान्नृणां । हृदयंभगवान्विष्णुःसत्यंसद्गुणरूपतइति
सत्तत्त्वे । प्रजापतिरितिब्रह्मावेदेषूक्तोह्यमुख्यतः । यस्मिन्नूपुर्ब्रह्मचर्यंदेवासुरनराेऽब्जजे । एषवैभगवान्विष्णुर्मु
ख्यतस्तुप्रजापतिः । यज्ज्ञानान्मुक्तिमायांतिस्वर्गाख्यांहृदयंचसः । हृतिसद्दानयानेभ्यःसत्यंसद्गुणरूपतः ।
यत्तद्धृदयमित्युक्तंब्रह्मतत्सत्यतामगात् । सत्यत्वंसदनीयत्वमासाद्यंयन्मुमुक्षुभिः । एवंतद्ब्रह्मयोवेदसहिलो

कानिमाञ्जयेत् । एतल्लोकजयोनामधर्मज्ञानादिपूर्णता । जितएवह्यसौलोकोयदावेदजनार्दनमितिगुणपर
मे । परलोकोजितएवाभवदित्यर्थः । इतिचतुर्थंब्राह्मणं ॥ ७ ॥ ४ ॥ ॥ ॥
सदासर्वगुणापानादापोनारायणःस्मृतः । द्वितीयंरूपमसृजद्वासुदेवंसआत्मनः । ब्रह्मसत्यमितिप्राहुर्वासुदे
वाभिधंप्रभुं । तस्माद्ब्रह्माजनिततोदेवाःसर्वेपिजज्ञिरे । तस्माद्ब्रह्मादयोदेवावासुदेवमुपासते । ततत्वादन्य
थाज्ञानंतीत्येवसमुदीर्यते । तस्याधस्तात्सदात्मातुसादयन्ननृतंहरिः । उपरिष्टाच्चयंनामानाशयन्ननृतंस्थितः।
एवंयोवेदतंविष्णुंनास्यमिथ्यादृशिर्भवेत् । योग्यतापेक्षयोपासाऽथापरोक्ष्याच्चतत्फलं । सम्यग्ददात्यन्यथा
चभवेदेवोपकारिणी । अत्ययोग्यायचेत्सास्याद्विपरीतफलप्रदा । वैपरीत्यंतुविघ्नःस्यान्नतुपापंकथंचनेत्याधा
रे ॥१॥ सवासुदेवोभगवानादित्यस्थोजनार्दनः । आदित्यनामासंप्रोक्तआदानाद्धविषांसदा । सएवदक्षि
णाक्षिस्थस्तच्चरूपद्वयंहरेः । अन्योन्यस्मिंस्थितंनित्यंप्राणैश्चसहरश्मिभिः । दक्षिणाक्षिस्थितोविष्णुर्यदास्मा
दुत्क्रमिष्यति । तदैवम्रियमाणस्तुजीवःपश्येद्विरश्मिकं । सूर्यस्यमंडलंनास्यप्रतीयंतेहिरश्मयः । तत्क्षणेनि
यमेनैवकेषांचित्सप्तभिर्दिनैः ॥२॥ तस्यविष्णोःशिरोनामभावनाद्भूरितिस्मृतं । भावनंरक्षणंप्रोक्तंदृष्ट्वावा

चाचरक्षति । उत्पादनाद्भुनामास्याद्दक्षिणोबाहुरस्यतु । विनाशनाद्धइत्युक्तःसव्योबाहुःपरात्मनः । स्वित्या
नंदस्समुद्दिष्टोवरितिज्ञानमुच्यते । मुक्तिदानेनतद्दानात्सुवरस्यपदद्वयं । दक्षिणश्चैवसव्यश्चक्रमाद्वर्णद्वयो
दितौ । पादावस्यहितत्प्राप्तिर्मुक्तिरित्यभिधीयते । अहमेषोह्यहेयत्वाज्जीवेनसहभावतः । असावहरितिप्रो
क्तःसर्वलोकप्रकाशनात् । तद्वेदनात्सर्वपापंहंतिचैवजहातिच । कानिचिद्धंतिपापानिकल्यादीन्संजहातिचे
तिप्रवृत्ते । पंचमंब्राह्मणं ॥ ७ ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
मनोमयोज्ञानमयःप्रधानंमयउच्यते । महाज्ञानात्मकश्चैवभारूपःसद्गुणात्मकः । सर्वप्रशासकोविष्णुः । षष्ठंब्रा० ६
विद्युत्सर्वस्यवेदनात् । यएनंवेदवेत्तारंसर्वस्यपरमेश्वरं । पापेभ्योमोचयित्वैनंस्वात्मानंवेदयेद्धरिरितिमहा
त्म्ये । सप्तमंब्राह्मणं ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
सरस्वतीतुगोरूपातस्यादेवादयोखिलाः । स्तनानेवोपजीवंतितस्यावायुःपतिःप्रभुः । वत्सोमनोभिमान्य
स्याःसरस्वत्याःसदाशिवइतिप्रभंजने । अष्टमंब्राह्मणं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॥ ॥
अग्निनामातुभगवानौदर्याग्नौप्रतिष्ठितः । विश्वैर्गुणैःसमेतत्वादनंतत्वाच्चसप्रभुः । वैश्वानरइतिप्रोक्तःसोग्नि

रंगप्रणेतृतः । तस्यविष्णोस्तुतिरियंक्रियतेवायुनासदा । कर्णौपिधाययानित्यंश्रोतुंशक्याखिलैःसदेतितं
त्रमालायां । नवमंब्राह्मणं ॥ ७ ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥
प्रवहंवायुपुत्रंचसूर्यसोमौचविद्युतं । प्राप्यप्रधानवायुंचयातितत्परमंपदमितिब्रह्माडे।दशमंब्राह्मणं ॥७॥१०॥
व्याधीञ्छ्वहतिंचैवशवदाहादिकंतथा। विष्णवेतपइत्येवचिंतयन्यातितत्परमितिच । अक्लेशितोपिक्लेशादी
नतीतैष्यानपीहयः । विष्णवेतपइत्येवप्रार्थयेत्सपरंव्रजेत् । विष्णोःस्वरूपवेत्ताचेदन्यथानकथंचन । यथा
स्वरूपवेत्तुःस्यादेकैकापिह्युपासना । मोक्षायसहिताःसर्वाअप्यज्ञस्यनतुक्वचित् । यथावत्क्लेशवंज्ञात्वास्वयो
ग्यैकामुपासनां । अपिकृत्वाहरिंदृष्ट्वामुच्यतेनात्रसंशयइतिब्रह्मतर्के । एकादशंब्राह्मणं ॥ ७ ॥ ११ ॥ ॥
अन्नाभिमानीब्रह्मैवप्राणोवायुरुदाहृतः । अन्योन्यानुप्रविष्टौतौसर्वदैवसुसंस्थितौ । वायुंविनाब्रह्मणोपिश
रीरंपूतिमेष्यति । वायुश्चशोषमायातिविनाब्राह्मणमंजसा । तयोरेवंपरिज्ञानीवासिष्ठःपाणिनामकः।ब्रह्मवा
युविदेकार्यंकिंमयासाध्वसाधुवा । नासाधुनासाधयितुंशक्योसौसाधुनापिवा । नार्थोस्यकृतकृत्यत्वाद्यदि
वेदपरंहरिं । इतिप्रशस्यतज्ज्ञानंवसिष्ठंप्राब्रवीत्ततः । अन्योन्यानुप्रवेशेनब्रह्मवाय्वोर्विशेषतः । प्रयोजनंक

स्यभवेदितितंप्रतृदोब्रवीत् । ब्रह्मानिवेशनीयःस्याद्वायुश्चास्यरतिप्रदः । अतःप्रयोजनंतुल्यमन्योन्यात्मप्रवे
शनादितिसंधाने । द्वादशंब्राह्मणं ॥ ७ ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥
उत्थापनादुक्थनामामोक्षेप्राप्योयतोखिलैः । यजुश्चाथक्षतत्राणात्क्षत्रंसम्यक्त्वकारणात् । सर्वेषांसामचप्रो
क्तोवायुरेवजगत्पतिरितिच ॥ त्रयोदशंब्राह्मणं ॥ ७ ॥ १३ ॥ ॥ ॥
ऋग्यजुःसामसंस्थोयोभगवान्पुरुषोत्तमः । सद्वितीयपदेनोक्तोगायत्र्याःप्रथमेनतु । भूम्यंतरिक्षस्वर्गस्थतृ
तीयेनसमीरगः। चतुर्थपादोगायत्र्याःप्रणवःसमुदीरितः । तद्वाच्योभगवान्सूर्यमंडलस्थातुयारमा । सत्वा
त्मिक्येवतत्संस्थोरजआख्यप्रधानतः । परःपरोरजस्तस्माद्यएवंवेदतंप्रभुं । लोकानांचैववेदानांसर्वेषांप्राणि
नामपि । सदैवाधिपतिर्भूत्वायशःश्रीमांश्चजायते । गायत्र्युपासनेयोग्योब्रह्मैवहिचतुर्मुखः । तस्मादुक्तफ
लंसर्वंसर्वोपासाचतस्यहि । अंशेनोपासनान्येषांफलमल्पंचयोग्यतः । गायत्र्यानह्ययोग्योपिद्विजोयोग्यो
पिनक्वचित् । ऋतेविरिंचंतस्मात्तुतस्यैवह्यखिलंफलं । यःपरोरजास्तपतिसतुरीयपदेनप्रणवेनपद्यते । तुरी
यंपदंददृशइवदृष्टइव । तदधीनतेजःपुंजस्यसूर्यमंडलस्यदृष्टत्वात् । सूर्यमंडलगोविष्णुःसर्वेषांदृष्टवत्स्थितः ।

यस्मात्तदुत्थितंतेजोमंडलंदृश्यतेखिलैरितित्रैविद्ये । सर्वरजःसर्वाप्रकृतिं । रंजनात्प्रकृतिःप्रोक्तारजइत्येव वैदिकैः । तस्याअप्युत्तमोविष्णुर्यतोतःसपरोरजाः। अभिमानिनीतुगायत्र्यामुख्याश्रीःपरिकीर्तिता। ब्रह्मा ण्यमुख्यतोज्ञेयासातुब्रह्माणमाश्रिता । ब्रह्मातुमुख्यगायत्रींसापरोरजआश्रयेदितिच । तद्वाएतज्जगत्सत्ये प्रतिष्ठितं । भूमिरंतरिक्षंद्यौरित्यादिनाप्रस्तुतत्वात् । तद्वाएतज्जगत्सर्वंचक्षुःसूर्याभिमानिनी । विराण्नाम निशेषाख्येसर्वदासंप्रतिष्ठितं । शेषःप्रतिष्ठितोवायौसह्यस्माद्दलवत्तरः । ससत्यइतिसंप्रोक्तःसन्नस्मिन्यातिय द्धरिः । वायुःसमाश्रितोदेवींमुख्यांगायत्रिनामिकां । साचात्मनामधिपतिमेवंपरममाश्रिता । प्राणानांर क्षणादेवगायत्रीसाप्रकीर्तिता । सावित्रीतिचयामाहसविष्णुःपरतोरजाः । एषैवसाहिगायत्रीसविताहिज नार्दनः । तस्माद्धिसूयतेसर्वंसावित्रीचतदाश्रिता । आदित्यस्तत्प्रतीकत्वात्सवितेतिप्रकीर्तितः । प्रतिमा यांचतच्छब्दःप्रयोज्योह्युपचारतः । यस्माआहसविष्णुस्तांगायत्रींजगदीश्वरः। ब्रह्मणेतस्यसाप्राणान्सर्वदा पातिपुत्रवत् । ब्रह्माहिपुत्रस्तस्यास्तुतत्पुत्राइतरेखिलाः । तामाहुःपरमांदेवींवृणीमहऋगात्मिकां । नैवसा प्रतिमामुख्यागायत्रीपरमास्मृता । गायत्रीमुख्यवेत्तारोयोग्याब्रह्मपदस्यये। तेषांप्रतिग्रहाद्दोषोनकश्चनभ ॥५२०॥

विष्यति । नचैकपदविज्ञानफलायालंसुखानिच । विष्णोर्यदाभगवतोलोकान्वेदांश्चचेतनान् । विरिंचिजन्मन्यखिलान्प्रतिगृह्णंतिकृत्स्नशः । गायत्रीपदविज्ञानफलमात्रंतदाभवेत् । प्रणवप्रतिपाद्यंयत्तुरीयंभगवत्पदं । सर्वगंवासुदेवाख्यंनतत्केनचिदाप्यते । गायत्रीत्रिपदज्ञेयमनिरुद्धादिकंत्रयं । ब्रह्माप्राप्नोतिमुक्तःसन्वासुदेवंनकश्चन । लोकस्थमनिरुद्धंचप्रद्युम्नंवेदगंतथा । संकर्षणंवायुसंस्थंव्याप्नुयाद्ब्रह्माविमुक्तिगः । गायत्रीज्ञानसामर्थ्यात्प्रणवज्ञानशक्तितः । वासुदेवंचसंपश्येन्नव्याप्नोतिकथंचन । अनंतत्वाद्वासुदेवःकथंव्याप्योभवेत्प्रभुः । वर्णत्रयात्मप्रकृतिमतीतःसूर्यमंडले । गुणत्रयात्मिकांबाह्येयतोतःसपरोरजाः । यतोनव्याप्यतेसोसौब्रह्मणापिकथंचन । अतःप्रतिग्रहोनास्यवासुदेवस्यविद्यतइतिप्रकाशिकायां । तावदेतावत्प्रतिगृह्णीयादितितस्यैवसामस्त्येनग्रहणार्थं । एतावदेवममहस्तेविद्यतइतिवत् । नह्यन्यदेवतावत्प्रतिग्राह्यमस्ति । अष्टाक्षरत्वाद्गायत्र्याःप्रोक्तासैकपदीतिच । प्रणवेनसहैतास्तुगायत्र्यश्चतुरस्तदा । अकाराद्यतिशांतांतःप्रणवोष्टाक्षरोयतः । पादःप्रणवसंयुक्तोगायत्रीसापृथग्यदा । द्विपदीतितदाप्रोक्तात्रिपदीस्वपदैस्त्रिभिः । चतुष्पदीसप्रणवाब्रह्मणोन्यैर्नगम्यते । अपदीचततःप्रोक्तागायत्र्येवमुपस्थिता । कामाप्राप्तिमपूर्तिंवाशत्रवेसाकरि

ष्यति । असावदोमैवप्रापन्नास्मैकामःसमृध्यतां । उपस्थिताचेदित्थंसायद्यदोहंसमाप्नुयां । इतिसाकामपू
र्तिंचस्वस्यसम्यक्करिष्यति । सम्यग्ब्राह्मपदावाप्तिंतद्योग्यांमुक्तिमेवच । ब्रह्मणोपासितादद्याद्गायत्र्याःपुरुषो
त्तमः । अलेपंसर्वपापेभ्योविशेषेणप्रतिग्रहात् । तद्योग्यांमुक्तिमन्येषांयथायोग्यमुपासितः । वक्तव्योभगवा
न्विष्णुर्गायत्र्यामुखसंस्थितः । अग्निमंडलगोनित्यमग्निनामाग्रणीत्वतः । गायत्र्यास्तुपरिज्ञानंज्ञातेमुखगते
हरौ । सफलंभवेदन्यथातुनसम्यक्फलदंभवेत् । गायत्रीमुखगोविष्णुर्ज्ञेयःसर्वात्मनाततः । संहर्तासर्वदोषा
णामग्निस्थःसर्वदाहकः । नित्यानंदोग्निवर्णश्चरामःपरशुभृत्सदेतिगायत्रीसंहितायां । चतुर्दशंब्राह्मणं ७॥१४
सूर्यमंडलनाम्नातुपात्रेणस्वमुखंहरिः । पिधायैवजगत्सर्वंपश्यत्यमितविक्रमः । उदकंपीयतेतेनतमसस्त्राय
तेजगत् । यतोतःपात्रमुद्दिष्टंविद्वद्भिःसूर्यमंडलं । पूषापूर्णत्वतोविष्णुर्दृष्टृयेविष्णुधर्मिणः । स्वमुखंप्रकाशये
देकंनान्यथातुकथंचन । नान्योयत्तादृशोज्ञातातस्मादेकऋषिर्हरिः। यमोनियमनात्प्रोक्तःसूर्यऊरीकृतेरयं ।
ज्ञेयःप्रजापतेरेवप्राजापत्यस्ततःस्मृतः । प्राणेस्थितोयःपुरुषःसोसावहमितिस्मृतः । अहेयत्वादसुत्वाच्चमेय
त्वादस्मिनामकः । अदोषत्वादइत्युक्तोवायुस्तन्निलयोयतः । अनिलंततएवासावमृतंचेतिकीर्त्यते ।

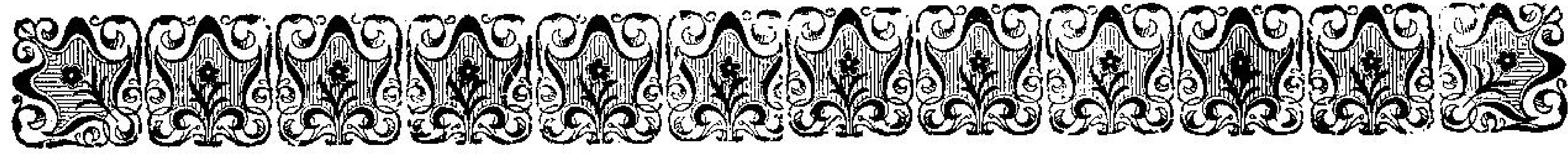
तदाश्रयोपिह्यमृतःकिमुसाक्षात्स्वयंहरिः । ऋतुश्चज्ञानरूपत्वात्सएवहिजनार्दनः । सोग्निरंगप्रणेतृत्वा
द्विश्वज्ञानविदांवरइतिच । जुहुराणमल्पंकुर्वत् । नवाअहमिमंजानातीतिवत् । सर्वत्राप्यहंशब्दोऽहेय
वाच्येव ॥ पंचदशंब्राह्मणं ॥ ७ ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥
इतिश्रीमंदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्बृहदारण्यकभाष्येसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥
अहंश्रेयोविवादंतुयेनकृत्वाखिलाःसुराः । असमर्थाःस्वरक्षायांसवायुःसुरनायकः । विवदंतोखिलादेवाययु
र्नारायणंप्रभुं । अहंश्रेयानहंश्रेयानितिवायुपुरःसराः । उक्तंभगवतातेनयेनत्यक्तेखिलाअपि । स्थातुंनश
क्ताःसश्रेयानित्युक्ताःपुनरागताः । उक्रांताश्चपुनःसर्वेतद्विज्ञप्त्यैपृथक्पृथक् । सुपर्णशेषरुद्रेंद्रसूर्यादिषुपृथक्पृ
थक् । उक्रांतेषुब्रह्मदेहाच्छरीरंनपपातह । ऋतउक्रांतमेकंतुतदन्येनिवसंतिच । प्राणउच्चिक्रमिषतिस्थातुंना
शक्नुवन्परे । प्राणंविनानचब्रह्मातंविनाप्राणएवच । अन्योन्यापाश्रयाच्छक्तौस्थातुमन्येकुतस्ततः । तस्मा
त्प्राणोवरोदेवेष्वितिसर्वेपिमेनिरइतिपवमाने । प्रथमंब्राह्मणं ॥ ८ ॥ १ ॥ ॥ ॥
द्युपर्जन्यधरापुंस्त्रीसंस्थितंपंचरूपिणं । नारायणंवासुदेवंतथासंकर्षणंप्रभुं । प्रद्युम्नंचानिरुद्धंचक्रमाद्ध्यायंस्तु

सर्वदा । पंचाग्निविन्नामभवेत्सयातिपरमंपदं । नास्यसंसर्गदोषोपिकदाचनभविष्यतीतित्रैविद्ये । दृष्टादृष्टम
हत्वं । अनेनोपनिषदुक्तविधानेनजातःपुत्रःप्रायःस्वर्गापवर्गयोग्योभवतीतिप्रजातिकर्मवचनं । यथोपनिष
दंजातोयोग्यःस्वर्गापवर्गयोः । भवेद्यदिमनःपित्रोर्विष्णोर्नान्यत्रगच्छति । नकुर्याद्यदिकर्मैतन्मनःपित्रोस्तु
विष्णुगं । दृष्टसामर्थ्यहीनश्चमोक्षयोग्यःस्थिरंयदि । दृष्टसामर्थ्यवांश्चस्यादाज्ञाद्यैःकारणैःक्वचित् । विशेष
कारणाभावेयथोक्तंनान्यथाभवेदितिच । नारायणोद्युशब्दोक्तःसर्वदाद्युतिहेतुतः । वासुदेवस्तुपर्जन्यःपरंस
जनयेद्यतः । संकर्षणस्तुपृथिवीप्रथितत्वात्सदैवहि । प्रद्युम्नःपुरुषेत्युक्तःपूरयेत्सजगद्यतः । स्त्रीशब्दोक्तोनिरु
द्धःस्यात्सहितस्त्रिषुयत्सदा । अनिरुद्धोहिदेवेषुसर्वदात्रिषुसंस्थितः । द्युवादिषुप्रसिद्धेषुतत्संबंधाद्द्युवादि
कः । शब्दोभवेत्तथाग्न्यादिरदनात्परमोभवेत् । अंगत्वेनार्यतेयस्मादंगारस्तेनकीर्तितः । अर्च्यत्वादर्चिरुद्दि
ष्टोविष्वक्त्वाद्विष्फुलिंगकः । समेधनाच्चसमिधस्तत्रतत्रस्थितोहरिः । तत्तच्छब्दैःसदावाच्यइतरेतुतदन्वयात् ।
आदित्योरश्मिरित्याद्याःशब्दाश्चैवमवस्थिताः । एकैकस्मिन्पंचभेदाअर्चिरादिविभागतः । नारायणादिभे
देनतथैवप्रतिपादिताइतिप्रवृत्ते । धूत्काराद्धूमउद्दिष्टःशत्रूणांपुरुषोत्तमः । अर्चिरर्चतमत्वाच्चस्वांगोंगारइती

र्यंते । अंगित्वेनांगरूपेणयतएकोव्यवस्थितइत्यादित्रैविद्ये। नीचादप्युत्तमाज्ञानंशृणुयुर्लीलयाक्वचित्। श्रो
तृवक्तृविभेदोयंनाधिक्यज्ञापकस्ततः। यस्याधिक्यंतुवेदोक्तंपंचरात्रेथवाभवेत् । इतिहासपुराणेवासोधिको
नेतरःक्वचित्। इतिब्रह्मतर्के । आदानादादित्यः । रमणाच्छामनाच्चरश्मयः। अहीनत्वादहः। चंदनाच्चंद्रः।
अस्यक्षत्रमन्यन्नास्तीतिनक्षत्रं । बहुरूपत्वाद्बहुवचनं। ज्ञानादायुष्ट्वाच्चवायुः। अन्यैरभरणीयत्वादभ्रं।विद्यो
तनाद्विद्युत्। अशनादशनिः। निर्ह्रादनाद्ध्रादुनिः। आसमंतात्काशनादाकाशः । सम्यग्वत्साञ्नमयती
तिसंवत्सरः। आदेशनाद्दिशः। अवांतरमादिशतीत्यवांतरदिशः। रतिकरत्वाद्रात्रिः। वचनाद्वाक्। प्रण
यनात्प्राणः। जहातिगमयतीतिजिह्वा । चष्टइतिचक्षुः। शृणोतीतिश्रोत्रं। उपस्थितत्वादुपस्थः। यापय
तिनयतिचेतियोनिः। अभिनंदयतीत्यभिनंदः। उपमंत्रणमंतःकरणंचसएवकरोति । तदधीनंयतःसर्वंस
र्वशब्दैस्ततोहरिः।मुख्याभिधेयस्त्वन्यानितत्संगादुपचारतइतिब्रह्मतर्के। तदधीनत्वादर्थवदितिभगवद्वचनं।
समाकर्षादितिच। पंचाग्निविद्ययाचैवतथैवप्राणविद्यया। प्रजातिकर्मणाचैवतथाज्ञानप्रदानतः। आचार्य
वंशविज्ञानाद्यःपूज्यःपुरुषोत्तमः। सर्वांतर्यामिकोनित्योनमस्तस्मैपरात्मनइतिसद्भावे। द्वितीयंब्राह्मणं८॥२

नित्यानंदमनौपमंपरमजंसर्वत्रगंसुस्थिरंसर्वज्ञंप्रतिबोधमात्रममलंपूर्णंगुणैरच्युतैः ॥ विश्वोत्पत्तिलयस्थितिप्र
मतिसन्मोक्षेपरंकारणंप्रेष्ठंमेसततंप्रियात्प्रियतमंनित्यंसदोपास्महे । यस्यत्रीण्युदितानिवेदवचनेरूपाणिदि
व्यान्यलंबट्तद्दर्शतमित्थमेवनिहितंदेवस्यभर्गोमहत् । वायोरामवचोनयंप्रथमकंपृक्षोद्वितीयंवपुर्मध्वोयत्तु
तृतीयकंकृतमिदंभाष्यंहितेनप्रभौ । हनुशब्दोज्ञानवाचीहनुमान्मतिशब्दितः । रामस्यस्तृतरूपस्यवाचस्ते
नानयंतहि । भृतमोभीमइत्युक्तोवाचोमामातरःस्मृताः । ऋगाद्याइतिहासश्चपुराणंपंचरात्रकं । प्रोक्तास
प्तशिवास्तत्रशयोभीमस्ततःस्मृतः । मध्वित्यानंदउद्दिष्टोवेतितीर्थमुदाहृतं । मध्वआनंदतीर्थस्यात्तृतीया
मारुतीतनुः । इतिसूक्तगतंरूपत्रयमेतन्महात्मनः । योवेदवेदवित्सस्यात्तत्त्ववित्तत्प्रसादतः । साधकोराम
कार्याणांतत्समीपगतःसदा । हनुमान्प्रथमोज्ञेयोभीमस्तुबहुभुक्पितोः । पृतनाक्षयकारीचद्वितीयस्तुतृती
यकः । पूर्णप्रज्ञस्तथानंदतीर्थनामाप्रकीर्तितः। दशेतिसर्वमुद्दिष्टंसर्वंपूर्णमिहोच्यते । प्रज्ञाप्रमतिरुद्दिष्टापूर्ण
प्रज्ञस्ततःस्मृतः। आसमंतात्पतित्वेतुगूढंकलियुगेहरिं । असत्यमप्रतिष्ठंतुजगदेतदनीश्वरं । वदद्भिर्गूहितं ॥५३३॥
संतंतृतीयोसुमर्थायति । येनविष्णोर्हिवर्पाख्यान्गुणानज्ञासिषुःपरान् । ईशानासःसूरयश्चनिगूढान्निर्गुणो

क्तिभिः । त्रेतायांद्वापरेचैवकलौचैतेक्रमात्रयः । एतेषांपरमोविष्णुर्नेतासर्वेश्वरेश्वरः । स्वयंभुब्रह्मसंज्ञोसौ परस्मैब्रह्मणेनमइतिच । पूर्णागण्यगुणोदारधाम्नेनित्यायवेधसे । अमंदानंदसांद्रायश्रेयसेविष्णवेनमः। इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्येष्टमोध्यायः ॥ समाप्तोयंग्रंथः॥छ॥

॥ बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यंसंपूर्णं ॥

The Credit of getting the Sarvamoola Books Scanned goes to Panditavareenya ityaadi birudankita Shreemajjaalihaala Shreenivaasaachaaryasya Vidyaa Suta, "Gomanjari" Udgrantha kartru, (Raghunatha suri virachita Manikya manjari granthasya Khandana Grantha) Veda Shaastra Puraanaartha Vishaarada, Panditavareenya Shree Dwarakaanaathaachaaryaru.
My heartful salute for him to provide me such a wonderful opportunity to work on this project.

Project Started on : 21 December 2009
Project Completed on : 20 March 2011

Scanned By : Aravindacharya Haranahalli, aravindbharadwajhs@gmail.com